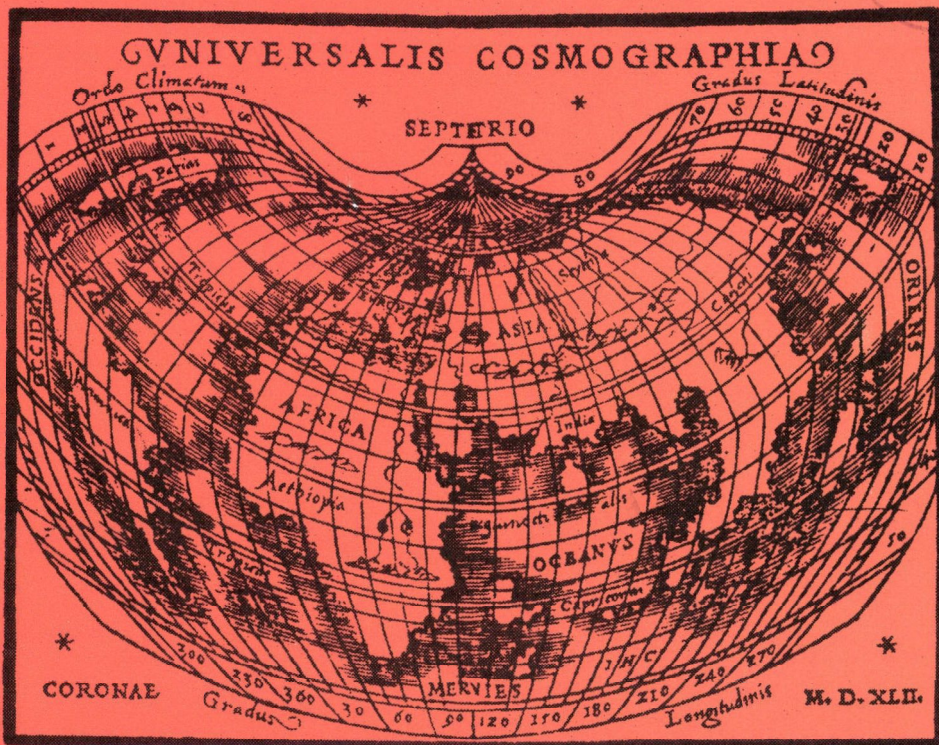
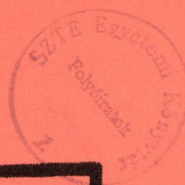

57779

2002 OKT 25.

57779

VILÁGTÖRTÉNET

2002 tavasz-nyár

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Kéri Katalin: Női szépségápolás az iszlám középkori világában	3
Klesitz István: A berlini kongresszus és a magyar közvélemény	20
Balogh Ádám: Lakosságcsere Görögország és Törökország között 1914-ben	37
Komár Krisztián: Az egyiptomi függetlenség útja a magyar követi jelentések tükrében (1922–1936)	47
Szélinger Balázs: Magyarország részvétele Olasz Kelet-Afrika gyarmatosításában	58
Ferwagner Péter Ákos: Izrael Állam megalakulása és az algériai nemzeti mozgalom	66
J. Nagy László: Magyarország és az algériai háború: Ferhat Abbasz budapesti látogatása	80
Simándi Irén: „Sajtószolgálat Budapest felé”. Mikes Imre visszaemlékezései az 1947-es békeszerződésre	87
SZEMLE	
Eduard Winkler: Wahlrechtsreformen und Wahlen in Triest 1905–1909 (Ism.: Klesitz István)	92
T. G. Masaryk a Podkarpatská Rus – T. G. Masaryk ta Zakarpattjá (Ism.: Botlik József)	95
Die österreichischen Opfer des Holocaust (Ism.: Tihanyi János)	98
Claerwen Howie: Agent by accident (Ism.: Figder Éva)	100

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
(J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. – OSZK. RMK. II.28.)

Terjeszti A Magyar Posta.
Előfizethető a Hirlap és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint
átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 400,—Ft, példányonkénti eladási ára: 200,—Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

A kiadvány a STÚDIUM Kiadó (4400 Nyíregyháza, Szent-Györgyi u. 17., Tel.: (42) 447-
168) közreműködésével készült.

Ügyvezető: Dr. Egri Imre
Műszaki szerkesztő: Koroknainé Szabó Ildikó
Nyomda: MODY-PRINT Nyíregyháza 1999. F. v.: Módy Elek

NŐI SZÉPSÉGÁPOLÁS AZ ISZLÁM KÖZÉPKORI VILÁGÁBAN

Az iszlám középkori világa színes és változatos, európai szemmel nézve olykor mélységnek és misztikusnak tűnő civilizációja évszázadok óta a kutatók érdeklődésének középpontjában áll. Ennek, az Indiától al-Andalúzig ívelő óriási birodalomnak a 7. és 15. század közé tehető („középkori”) története máig sem teljesen feltárt. Különösen sok titok és homály lengi körül a korabeli muszlim nők életének, mindennapjainak történetét.

Az iszlám országainak női lakóiról a 19. század végéig főként olyan írott és ikonografikus források maradtak ránk, amelyeket férfiak hoztak létre. Emiatt a jogi, irodalmi, orvosi szövegekben és útirajzokban olvasható, nőkről készült leírások, illetve az őket ábrázoló képzőművészeti alkotások azt a gondolkodás- és látásmódot tükrözik, amely a férfiak sajátja volt. Maguk a középkori muszlim nők csak kevés műben fejtették ki gondolataikat – hasonlóan Európa keresztény asszonyaihoz –, és verseiknek, dalaiknak jelentős része al-Andalúz területén került lejegyzésre, így azok az iszlám birodalom keleti felének nőiről nem, vagy csak áttételesen és elvétve tartalmaznak információkat. A középkori muszlim nők valódi világának fényei és árnyai így tehát férfi kortársaik prizmáján áthatolva vetítődnek elénk, torzításoktól sem mentesen. A nőtörténeti kutatómunka végeredménye így aligha lehet más, mint a vizsgált századokban élő férfiak nőkről, női életmódról szóló gondolatainak és leírásainak szintézise.

A középkori iszlám nőtörténetének korlátozott feltárása kapcsán szükséges néhány további fontos problémát kiemelni. Elsőként azt, hogy a számos kultúra jellegzetességeit egybeolvasztó, ám sohasem egységes óriási muszlim birodalomban mindig jellemző volt a vallásos tanításoktól többé-kevésbé eltérő életvitel. Időszakoktól, területektől, sőt személyektől és vallásmagyarázó iskoláktól is függött, hogy hogyan teltek az iszlám eszméi a napi gyakorlatban. Következésképpen a muszlim nőtörténet sem szűkíthető az iszlám vallás tanításainak értelmezésére, hanem magában foglalja a hétköznapi valóságának komplex feltárását is.

Kiemelendő továbbá, hogy éppen ezen, a mindennapi élet jelenségeit és struktúráit illető különbségek miatt nem lehetséges átfogó értelemben „muszlim” nőkről beszélni, hanem mindenütt, ahol lehetséges, jelölni kell a területenként, korszakonként és társadalmi hovatartozástól függően tapasztalható eltéréseket. Végezetül lényeges aláhúzni, hogy nőtörténet önmagában nem létezik, mert a nők és férfiak, idős és gyerekek története csak együttesen, összefüggéseiben vizsgálható, a múlt lehető legteljesebb és leghitelesebb feltárása jegyében. Ez a tanulmány tehát nem vállalkozhat másra és többre, mint arra, hogy változatos források segítségével elrepítsen egy távoli korszakba, a vizsgálódások előterébe állítva a női szépségápolást, magát a nőt, ám nem kiszakítva őt korabeli környezetéből és kortársai közül.

Női szépségeszmény az iszlám középkori világában

A híres nőalakok, női életmód bemutatása mellett az eszményi nő képe, illetve a női szépségideál is gyakorta megjelenik a 7–15. század között keletkezett szóbeli, írott és

tárgyi forrásokban, és változásának nyomon követésével az iszlám kultúra történetével kapcsolatos fontos adalékokhoz juthatunk.

Az iszlám jogi forrásai – bár tartalmazzák a nő külsejére, ruházkodására és egészségi állapotára vonatkozó utalásokat – elsősorban a vallás szempontjából kívánatos erényekről és viselkedésformákról íródtak. A *Korán* 60. szúrája például egyértelműen megfogalmazza, hogy az ideális nők „Allah mellé nem társítanak semmit, nem lopnak, nem paráználkodnak, nem ölik meg a gyermekeiket és nem állnak elő hazugsággal, amit a bensejükben eszeltek ki...”¹ Más, főként irodalmi és képzőművészeti alkotásokat kell vizsgálnunk ahhoz, hogy az eszményi női szépség jellemzőit kibontsuk. A nőideál változásához többek között hozzájárult az iszlám terjedése nyomán előállt jólét, a kifinomult városi életforma, az arab törzsek és más népek közötti kulturális, izlésbeli kölcsönhatások, az egyes földrajzi térségek hagyományai, valamint a szépítkezés, a tisztálkodás és a táplálkozás új módszerei és eszközei, a divat változása, és természetesen maga a nők helyzetének alakulása is.

A preiszlamikus idők arab törzsi társadalmában, a *dzsahilija* korában, illetve az iszlám kezdetén a beduinok azokat a nőket tartották értékesnek, akik képesek voltak egészséges gyermekeket szülni, és elég erősek és kitartóak voltak ahhoz, hogy különböző – gyakran igen nehéz – munkákat végezzenek. A termékeny és odaadó nő eszménye később a hadiszokban is tovább élt, a hit, az erény és a szépség mellett a termékenység kiemelt helyen szerepelt a nő értékének megítélése esetén.

Az iszlám vallás terjedésével a női szépségideál jelentősen megváltozott. Úgy az új vallás, mint az új esztétikai közeg arra inspirálta a költőket és filozófusokat, hogy elgondolkodjanak a szépség természetén. A teljességre törekvő, a világban harmóniát és szimmetriát (mint Allah létének bizonyítékait) kereső muszlim gondolkodás felismerte és megpróbálta visszatükrözni is a szépséget, lett légyen szó valamely építészeti alkotásról, illatszerről, költeményről, miniatúráról vagy éppenséggel magáról az emberi testről. A középkori muszlim egészség- és szépségfelfogás az embert (férfit és nőt egyaránt) a maga egészében, szűkebb és tágabb környezetéhez kapcsolódva jelenítette meg, mint olyan lényt, aki Allah teremtményeként része a nagy egésznek, a világ teljességének. Így tehát a női szépségideálról szóló források sem csupán az erotika vagy az esztétika síkján értelmezhetőek, hanem bennük kifejezésre jutott maga a muszlim gondolkodás, az ember létezésével, ember és természet, illetve Isten kapcsolatával összefüggő muszlim világfelfogás. E gondolatból következik, hogy számos, a nő szépségéről szóló költemény éppúgy értelmezhető a földi szerelem leírásaként, mint az Istent kereső ember misztikus érzéseit kifejező műként. A *dzsamál* vagy *maláha* szóval jelzett „szép, szépség” esetben tehát a fizikai és az erkölcsi-lelki szépség összekapcsolódik.² Ezen szemlélet jegyében érthető meg az is, hogy a Paradicsomban a boldog öröklétet elnyerő muszlimokat – egyik legnagyobb jutalomként hithű földi életükért cserében – szépséges szütleányok („nagyszemű hurik”) várják.³ A női szépség tehát az isteni mű beteljesedése, Allah nagyságának kifejeződése.

A női szépségápolás legfőbb szinterei: a fürdők

Az iszlám társadalmának azon nőtagjai, akik a középkor során helyzetüknél fogva megengedhették maguknak, minden nap hosszú órákat töltöttek szépítkezéssel és tisztálkodással. Mivel a muszlim hívők mindegyikének állandó kötelessége a (rituális)

mosakodás, városaikban – Keleten és Nyugaton egyaránt – igen fejlett fürdőkultúra alakult ki. A tisztaság, illetve maga az egészség hozzátartozott a harmonikus életvitelhez, ez a világ teljességéről való gondolkodásnak része volt. Egy adott kor vagy földrajzi terület „divatos” női szépségeszményét a muszlim hölgyek csakis úgy tudták megközelíteni, ha gondosan ápolták testüket, és az ideálképnek megfelelően korrigálni próbálták apróbb-nagyobb testi hibáikat.

Az iszlám világának női szépségápolásáról olvasván a felületes szemlélő könnyedén ítélkezhet úgy, hogy az a női csáberő fokozását, a férfiak szívének rabul ejtését célozza. (A múlt századi magyar utazók tollából például gyakorta születtek ilyenfajta leírások, látván – illetve többnyire csak hallván – a török, egyiptomi stb. nők szokásait.) Ha azonban a muszlim orvoslás sok évszázad alatt született tudományos eredményeit áttekintjük, és ebből, illetve a muszlim gondolkodás egészéből indulunk ki, világossá válik, hogy mivel maga a szépség (csakúgy, mint az egészség) Allah művének a beteljesülése, az isteni harmónia visszatükrözője, ezért a szépség- és egészségápolás (egymástól elválaszthatatlanul) az iszlám valláshoz tartozó kötelezettség.

Mindezt a gondolatsort teljes mértékben alátámasztja a muszlim birodalomból ismert sok ezer köz- és magánfürdőnek az Univerzumot idéző és szimbolizáló épületegyüttese, illetve a tisztálkodás szabályai. A víz maga az arabok számára a Paradicsomot előrevetítő földi jelenség. Miként a sivataglakó beduinoknak egyik legnagyobb gyönyörűséget az jelentette, ha édesvízű oázisok mentén kialakult városokba értek, a városlakóknak a fürdő (*hammám*) biztosította a kapcsolatot az éggel. A Korán szerint „Allah vizet bocsát le az égből, és újjáéleszti vele a földet” (2:164; 20. o.), és a Paradicsom leírásakor is fontos szerephez jut a víz az idilli állapotok ecsetelésében. Az iszlám kultúrában a zubogó források és szökőkutak, a szemet gyönyörködtető vízmedencék legalább annyira szolgálták a hívők lelkének, mint testének a felüdülését. A fürdők azonban még jelentősebb szerepet töltek be a muszlimok életében: e helyszíneken tisztálkodás közben nem csupán a szemükkel, hanem valamennyi érzékszervükkel megtapasztalhatták a felfrissülést, az újjászületést, magát az isteni harmóniát. A *hammám* ezért a szent és a profán keresztpontjában álló, sajátos intézmény volt az iszlám kultúrában, és – bár építészetileg számos megoldást a római thermákból⁴ merítették az arabok – mind megjelenésében, mind pedig jelentőségét tekintve a muszlim fürdő minden korábbi hasonló építményt felülmúlt.

Egy-egy város hírneve és gazdagsága a közfürdők számában jutott kifejezésre. Ibn Khaldún azt írta, hogy „a jólét és a gazdagság luxust követel”, és más történetírók, illetve utazók is hajlottak arra, hogy valamelyest eltúlozzák a muszlim városközpontokban található *hammámok* számát.⁵

A fürdő elkülönített részei a rituális megtisztulás különböző lépéseit szimbolizálták, építészeti megjelenítése pedig olyan esztétikus – sokszor pazar – volt, hogy a *hammám* valóban maga volt a „földi Paradicsom”. A 12. századi szerző, Abd al-Latif al-Bagdadi „A hasznosság könyve” (*Kitáb al-ifada*) című művében részletes képet festett Kairó közfürdőiről. Leírása szerint a *hammámok* boltíves tetőszerkezetét oszlopok tartották, és – a külső szemlélő számára is megkapó látványt nyújtó – kupoláik az épület belsejében tartózkodó fürdőzőket kápráztatták el leginkább. Más muszlim épületekhez hasonlóan a fürdők kupolái is az égboltot (tágabb, átvitt értelemben Allah világát) szimbolizálták. A szépen ívelt tetőkön apró, gyakran csillag alakú ablakok voltak, amelyeket különböző színű, áttetsző (nyitható és mozgatható) üvegekkel fedtek

a fürdő építői. Így, miként a fenti szerző is írja, a *hammám* vendégei valóságos fényárban úsztak, a medencék víztükrén, a csempével borított falakon és padlón a napfény erősségétől és irányától függően mesebeli színes fények vibráltak. Al-Bagdadi szerint aki egyszer részese volt e látványnak, sosem akar többé máshol lenni, és szerinte a legcsodálatosabb paloták látványa sem nyújt olyan élvezetet, mint a közfürdőkben megtapasztalható szépség.⁶

A fürdők falait és padlóját borító fényes, márványból készült és színezett csempék csak fokozták ezt az élményt: a granadai Alhambra csodás fürdőinek (melyeket I. Juszúf idején építettek) falait például arany, szürke, zöld, kék és vörös csempék díszítették.⁷ Az Ezeregyéjszaka 132. történetének egyik (*ar-tavil* versmértékben írt) költeménye így foglalja össze e gondolatokat:

„E háznak erős kötömbök im virágai,
ha tűz lángja nyalja körbe, szívünk örül neki,
pokolnak gyanítanád, valójában ott a menny,
S napot, holdat is látsz számosat benne fényleni.”⁸

Az építmények belső tagoltsága is logikus rendet követett. A fürdő bejáratánál voltak megtalálhatóak az öltözők, és itt volt a színtere a tisztálkodáshoz szükséges kellékek beszerzésének is: lehetett törölközőt vagy köntösöt kölcsönözni, haj- és testápoló szereket vásárolni. A *hammám* ezen részében illemhelyeket is kialakítottak.

Az öltözőkből a vendégek legelőször a meleg vizes terembe jutottak, ahol igazi gőzfürdő várta őket. A helyiségben lévő hőmérsékletet és páratartalmat a padlóba épített agyagcsövekben áramoltatott víz hőfokával és mennyiségével szabályozták. A forró vizes teremben a felhevült padlót a fürdőszolgák vízzel locsolták, és így keletkezett a test pórusainak megnyitását segítő finom pára. Ebből a teremből a langyos vizes medencé(ke)t rejtő fürdőszobába mentek a vendégek, onnan pedig a hideg vizes mártózást biztosító helyiségbe. A *hammámnak* voltak még más, fontos részei is, például azon szoba vagy szobák, ahol pihenéssel, szépítkezéssel vagy éppen étkezéssel tölthették el az időt a muszlimok.

Egy-egy *hammám* mérete és termeinek, illetve medencéinek száma természetesen függött az építető(k) anyagi helyzetétől, társadalmi pozíciójától, vagy az adott térség szokásaitól, a fürdőzők igényeitől. A fentiekben felvázolt fürdő az „ideális” változat: egységei az évszakokat szimbolizálták: a legmelegebb helyiség a telet, a langyos az őszt, a hideg a nyarat, a pihenőhelyiség pedig a felüdülést hozó tavaszt juttatta a szemlélők eszébe, miként ez például Abd ar-Rahman Badawi „A misztériumok misztériuma” című művéből is kiolvasható.⁹ A nagyobb méretű, jelentős beruházással felépített fürdők egész embertömeg tisztálkodásának a helyszínei voltak, éppen ezért fontos volt, hogy a szegény és gazdag vendégek bizonyos mértékű elkülönítését megoldják. Erre szolgált például az öltözőkabinok kialakítása, hogy a hétköznapi emberek ne láthassák az előkelők mezítelenségét, és léteztek olyan egyszemélyes kádak is, amelyek ugyanezt az elkülönülést lehetővé tették a medencék népes világával szemben.

A fürdőzés szabályai – miként a *hammám* felépítéséből is kiolvasható – meghatározottak voltak, maga a termék elrendezése kijelölte a művelet menetét, hiszen a különböző hőfokú termekből csak meghatározott sorrendben lehetett továbbhaladni (meleg – langyos – hideg – száraz).

Nők a fürdőkben

A nyilvános fürdők azon kevés helyszín közé tartoztak, ahová a nők is ellátogathattak. Természetesen csak akkor, amikor a férfiak nem voltak jelen, általában a déli ima után, az alkonyi ima előtt. (A nagyvárosokban persze léteztek csakis nők, illetve férfiak részére fenntartott fürdők, ez utóbbiaké leggyakrabban a bazárnegyedben.) A nők számára éppúgy, mint a férfiaknak, a fürdő a társasági élet fontos színterét jelentette, azt a helyet, ahol a barátnőkkel nőrokonokkal és ismerősökkel hosszas – a testi közelség miatt gyakran intim – beszélgetéseket folytathattak. A források szerint a *hammám* nem pusztán a tisztálkodás és szépségápolás legfontosabb muszlim helyszíne volt, hanem olyan intézmény, ahol a nők között körbe-körbejártak a legjobb szépségápolási szerek és ételek receptjei, ahol megbeszélték a legújabb híreket és pletykákat, tanácsokat adtak egymásnak gyermeknevelési és szerelmi ügyekben, sőt számos szerző szerint a fürdőkben készítették elő a házasságkötéseket is. A nők számára a fürdő tehát sokrétű jelentéssel bírt, akár a szabadság szimbólumaként is felfogható. Éppen ezért a *hammám*ba menetel a muszlim hölgyek esetében nagy előadást jelentett: a legszebb ruháikat és legdrágább ékszereiket magukra öltve indultak fürdőzni, mintha esküvőre mennének.¹⁰

A nők kisebb gyermekeikkel és házuk háremében lakó nőtársaikkal vonultak a fürdőbe. A kisfiúk közül csak azokat vihették magukkal, akik „nem voltak még eszesek”, és amint felserdültek, a női fürdőszolgák hazaküldték őket, mondván: „Majd apáddal gyere vissza!” A fürdő személyzete is nőkből – esetleg eunuchokból – állt, és amikor az asszonyok elfoglalták a „földi Paradicsom” épületét, a bejárati ajtóra töröközőkendőt akasztottak, jelezvén az utca embere számára, hogy a *hammám* férfiaknak tiltott terület, időlegesen csakis a nők birodalma.

A fürdő a muszlim nők számára a váltott vizekben való megmártózás és izzasztás mellett az agyagos és egyéb pakolások, test- és bőrmasszírozás, hajápolás és testszörtelenítés műveletéhez jelentett színteret. A meleg vizes teremben történő, nagyjából félórás izzasztás után a fürdetőasszonyok egy lepedővel letakart márványpadra fektették a vendéget, és ledörzsölték egy *okra* nevű agyagszerű anyaggal, amit „Arménia földjének” is neveztek.¹¹ Ez a gőztől és melegtől kitérő pórusú bőrt átjárva alaposan kitisztította a testet, és meglágyította, szépítette a bőrt. E pakolást lemosva a hajmosás, a fejbőr masszírozása következett, amelyhez illatos és habzó anyagokat használtak.

A muszlimok körében – férfiak és nők között is – igen elterjedt volt a hajfestés szokása. Vagy feketére festették hajukat (a férfiak a szakállukat is), vagy hennával színezték, amely aranyvörös, narancsos árnyalatot kölcsönzött a hajnak. A nők gondosan, tincsenként festették be a hajukat, ügyelve, hogy a henna ne érje nyakuk vagy homlokuk bőrét,¹² hiszen azt is befogta volna (a hennát használták különböző testrészek, például a kéz festésére is).

A fürdőzést, masszázst és hajmosást a szörtelenítés művelete követte, amely az iszlám világban általánosnak mondható volt. Ez több lépést is magában foglalt: a hónalj, a kar, a láb, az arc, illetve a szeméremdomb teljes szörtelenítését. Ez utóbbi a muszlim nők vallásos kötelezettsége volt, a Korán ezen kijelentésére alapozva: „ne mutassák a díszeiket, kivéve férjüknek...”,¹³ amely mondat több kutató szerint – egy másféle értelmezésben – helyesen így hangzik: „ne rejtsék el magukat férjeik elől...”¹⁴

A szőrtelenítésnek több módját ismerték, és a különböző technikák, kenőcsök használata függött a térségben kialakult szokásoktól, és természetesen aszerint is változott, hogy a test melyik részét kívánták lecsupaszítani. Ismerték és alkalmazták ugyan a borotválást, de elterjedtebb módszer volt a *nura* nevű krém használata, ami egyfajta ragacos kenőcs volt, amit felkentek a megfelelő bőrfelületre, és egy kis idő elteltével letörölték, a kihullott szőrszálakkal együtt. Ez, és a többi ilyesfajta krém oltatlan meszet és arzénos triszulfátot tartalmazott, amely adalékanyagok túl gyakori vagy túl hosszas használata során a bőr elveszíthette puhaságát, ezért a kenőcsöt gyorsan le kellett öblíteni, és a szőrtelenítés végén a bőrfelületet ápolószerekkel kezelték. E célra rizslisztből, csicszeriborsóból vagy babból készült, bőrn nyugtató és tápláló pakolást készítettek, a növények porrá tört magvát rózsá- vagy mirtuszillatú vízben feloldva.¹⁵ Egy másik, elég fájdalmas depilációs műveletnek is alávetették magukat a muszlim nők szépségük érdekében: az arcukon és lábukon lévő szőrpihéket vastagon bekenték egyféle sziruppal és terpentinnel, és amikor az elegy rászáradt a bőrükre, azt eltávolítva szőrszálaik kitépődtek.

A test szőrtelenítésével kapcsolatos hanyagságot a muszlimok piszkosságként és ápolatlanságként értelmezték, és a szőrös nők állandó csúfolódások, adomák tárgyai voltak.¹⁶ Előírás volt a hetente legalább egyszer történő depiláció, és 40 napnál hosszabb szünetet nem tarthattak a hívő nők e művelet elvégzését illetően.

Egészségmegőrző, higiénés szerepe mellett egyes szerzők azt is kiemelték a szőrtelenítésről, hogy növeli a termékenységet, mivel „gyengíti az ártalmas testpárákat, és a spermafolyamok az éppen megfelelő nedvességgel találkoznak”¹⁷ a női testbe érve. A szépen szőrtelenített test tehát mind esztétikai, mind pedig egészségügyi szempontból értékesnek számított a muszlimok körében, és az „élet örömei” között tartották számon.

A szőrtelenítést a manikűr követte, majd a szépítkezés utolsó fázisa, az arc kikészítése jött, ami nagyon fontos volt a muszlim nők körében, különösen a szemek hangsúlyozása, hiszen a fátyolviselés miatt ez volt az egyetlen eszközük szépségük és ápoltságuk megvillantására az illatosító szerek használatán kívül.

A szemek kifestését illetően a muszlim nőknek volt honnan meríteniük az ötleteket és a szépítőszer receptjeit. Már az ókori Kelet országaiban is szokásos volt az árnyékos és kifejező szemek rajzolása, a régi Egyiptomban például antimont vagy galenitet használtak a szemhéj kihúzására. Az arab nyelvben ezt a szert *al-kohl*-nak hívták.¹⁸ Perzsiában ezt az anyagot *szurmán*nak vagy *iszfahánin*nak nevezték, és vízben feloldva, kis elefántcsont pálcikákkal vitték fel keresztirányban a szemükre, és szemhéjukat kis ideig lehunyva tartva az egész szemük körvonala körben fekete lett.¹⁹

E kozmetikai szernek olyan nagy jelentőséget tulajdonítottak, hogy gyakran még az újszülöttek szemét is megkenték vele, bizván egészségvédő szerepében.

A fogak tisztításához összezúzott gyöngyház, tojáshej és faszén keverékét használták, az ajak, illetve a fogíny pedig festés nélkül is állandóan élénkpiros színű volt a bétellevelek rágcslálásától. Az arcot viszont kissé kipirosították egy púderszerű anyaggal.²⁰

Valószínűleg a *hammámban* fürdőző és szépítkező hölgyek sokasága ismerte az ókori Keleten és al-Andalúzban azokat a kozmetikai szereket és eljárásokat, amelyek – a fentebb ismertetett anyagokhoz és praktikákhoz hasonlóan – hozzájárultak szépségük és egészségük megőrzéséhez, s így férjük szívének rabul ejtéséhez, amire –

a többnejűség szokását és az ágyasok jelenlétét elfogadó társadalmakban – minden nőnek nagy szüksége volt. A 11. században egy szír orvosi könyv, „A házasság könyve” számos kozmetikumot is számba vett, különös figyelmet fordítva a női vonzerőt növelő szerekre. A bőrtisztító krémek alapanyagait a kozmetikai ipar a mai napig széles körben felhasználja, mint például a rizs-, árpa- vagy mandulalisztet, a bóraxot és a halolajat. E könyvben volt például egy olyan recept, amely a bőr kisebb és súlyosabb egyenetlenségeinek eltüntetését ígérte egy krém segítségével, mely „az arcát csillogó rózsaszínné és ragyogóvá változtatja, és eltűnik minden vörös folt és sömör, a lepra nyomai, a himlőhelyek, minden régi forradás, májfolt, mégpedig oly mértékben, hogy a [krém használójára] 7 nap után a saját testvére sem ismer rá.”²¹ As-Sirázi „csodareceptjében” többek között az alábbi alapanyagok szerepeltek: meggy, szőlőgyökér, sáfrány, kandiscukor, gumiarábikum, denevérvizelet, anyatej, tojásfehérje, mandulaolaj, fűgelé, szárított, porított tengeri hagyma, vérehulló fecskefű, menta, csicseriborsóliszt, rizsliszt, pisztácia, római mustár, örmény bórax, víz, olaj és újabb adag tojásfehérje az anyagok összeállításához.

A nagy szír orvos receptjei között fog- és szájápolási szereket is találhatunk, és – mivel szerinte a kemény húsú, erős nőket szeretik igazán a férfiak – olyan ételeket is elősorolt, amelyek serkentik az étvágyat, és hozzájárulnak a hizáshoz, mint például a fűszerekkel elkevert mézes dió.²²

Az efféle, házasságkötés előtt álló lányok vagy feleségek által forgatandó művek tartalma szájról szájra járt a muszlim világban, feltételezhetjük, hogy a fürdőző nők ismerték ezeket. A *hammám* oldott környezetében megosztották egymással tudásukat, csereberélték ismereteiket. Valószínűleg ebből is következett, hogy a női fürdők nagyon hangosak voltak, a külső szemlélő számára úgy tűnhetett, hogy mindenki egyszerre beszél. Al-Hakim kalifa számára például annyira utálatosnak tetszett a fürdőépületből szobái felé szálló hangzavar, mely nyugalmit elűzte, hogy mérgében úgy rendelkezett, hogy zárják le a fürdő ajtajait oly módon, hogy a nők addig ne tudjanak onnan kijönni, amíg éhen nem pusztulnak!²³

Különösen hangos volt a *hammám* és környéke akkor, ha egy házasságkötés előtt álló szütleányt vezettek oda az esküvő előtti tisztálkodás és testszépítés céljából. A fürdő már e műveletsort megelőzően is fontos szerepet játszott a házasságok előkészítésében. Az anyák gyakran itt „nézték ki” fiaik számára az arát, mondhatni, ők voltak fiúgyermekük „szeme”, hiszen a férjek csakis a házasságkötés után tekinthették meg először feleségük testét (néha még arcát is). A fürdő környezete a leendő anyósnak teljes mértékben lehetővé tette, hogy az ott tisztálkodó leányokat szemügyre vegye, meggyőződjön testi adottságaikról, viselkedésükről, beszédjüket hallgatva következtessen gondolkodásmódjukra és erényeikre, és (nő)rokonait megismerve benyomásokat szerezzen a családról. Európai szemmel nézve meglehetősen furcsa, ám a *hammám* világával összeegyeztethető volt az a szokás, hogy a leendő anyós megnévelte testét – annak női hozzátartozói jelenlétében – a fürdőben szivaccsal és kefével megtisztogatta, így mérve fel, hogy nincs-e a leánynak valamilyen testi hibája.²⁴

A fürdőben lehetett megbeszélni a hozomány részleteit is, és amennyiben a házasságot nyélbe ütötték (természetesen a jegyespár férfi hozzátartozóinak ügyleteként, de mégiscsak az anyák által befolyásolva), az esküvőt megelőző napok valamilyen tapasztalt fürdetőasszonyok csinosították ki a menyasszonyt. A muszlimok körében is ez az a pillanat, amikor az ara testét a lehető legszebben felékesítik, és e

rítusnak fontos állomása volt a *hammám*. A leányt nagy énekszóval és vidám kiáltásokkal kísérték a fürdőbe, aztán pedig haza, és a zajos, vidám menyasszonyi menetet a mai napig *zaffat al-hammám*nak nevezik, ami annyit tesz, hogy „esküvő előtti fürdőünnep”.²⁵

Noha a konstantinápolyi levelei kapcsán elhíresült hölgy, az angol Mary Wortley Montagu a 18. század elején (1717-ben) járt a Török Birodalom virágzó központjában, a női fürdőzés és a menyasszonyi fürdőünnep leírását adó tapasztalatai a kutatók szerint korábbi, arab–perzsa helyszínekre is visszavetíthetőek. A lady leírta, hogy a 17 év körüli menyasszonyt számtalan, mintegy kétszáz nőrokona és barátnője kísértte el a fürdőbe, ahol fiatal lányok énekes köszöntői között többször is végigvitték a termeken, elvégezték rajta a testszépítést, és végül, a pihenőteremben az idősebb asszonyok ajándékokkal (gyöngyörök, szövetek, kendők) halmozták el.²⁶

Ő is tapasztalta azt, amit korábban a középkori muszlim világ számos szerzője papírra vetett: a fürdőkben a nők mezítelenek voltak. Ezt a muszlim birodalom vallásos szerzői szigorúan elítélték, és több olyan forrás is ránk maradt, amelyek szerint ajánlották a szeméremtest elfedését – férfiak és nők esetében is. Noha sokan valószínűleg így, ágyékkötőben fürdöztek, voltak olyan fürdők vagy városok, ahol kevésbé voltak szemérmesek az emberek.

Ibn al-Haj a középkorban például azt jegyezte fel az egyiptomi és marokkói fürdőkkel kapcsolatban, hogy „[a nők] mezítelen szeméremtesttel mennek a fürdőbe. Ha egyszer megtörténne, hogy egy nő eme részét a köldökétől a térdéig eltakarná (...), a többi nő nevetne rajta, és csúf szavakkal gúnyolná mindaddig, míg fel nem fedné magát”.²⁷ Bár a fürdőkben több helyszínen és korszakban is valóban mezítelenek voltak a nők és gyermekek, ez önmagában semmiféle erkölcstelen viselkedést nem eredményezett, noha tény, hogy egyes irodalmi történetekben olvashatunk leszbikus nőkről, például az Ezeregyéjszaka 794. meséjében, amikor is Zubejda hercegnő szolgálólánya a fürdőben beleszeretett egy fiatal nőbe.²⁸

Al-Ghazzáli, aki a „Vallásos ismeretek helyreállítása” című művében külön fejezetet szentelt a *hammám*ban gyakorlandó illendő viselkedésnek, azt írta, hogy a nők számára a közfürdő látogatása megengedhetetlen, kivéve azokat az asszonyokat, akik betegek vagy nemrégiben szültek. Vég nélkül intették a férjeket, hogy feleségeiket ne engedjék a fürdőházakba, ám e dörgedelmek a jelek szerint igen keveset értek. A hagyomány szerint Allah 72 angyalt állított a fürdők kapujába, hogy megátkozzák azokat, akik fedetlenül lépnek be oda. Ennek ellenére voltak – férfiak és nők is –, akik nem ügyeltek a vallásos tanításokra, és megmosolyogták Abu Hanifát, aki – hogy ne kelljen látnia a *hammám*ban pucéran fürdőző hittestvéreit – bekötött szemmel vezettette magát a medencéhez.²⁹

A fürdőkben – éppen kétes híruk miatt – nem volt szabad imádkozni, és az a babona járta a muszlim országokban, hogy e hely – a víz keleti néphitben való megítélése alapján – a démonok és a lelkek székhelye, és olyanfajta szellemek, mint amelyek a forrásokban vagy barlangokban élnek, a *hammám*ban is megtalálhatók. Ez a babona annyira befészkelte magát egyes muszlim gondolkodók fejébe, hogy bizonyos jogtudósok azon elmélkedtek, vajon kell-e, és miként lehet fürdőbérleti díjat szedni a dzsinnektől. Kitalálták a szellem- és ördögűzés fürdőbéli módját is: ha valaki gonosz szellemet vélt látni a felszárló gőzben, *biszmilát* kellett kiáltania.³⁰

A fürdővel kapcsolatos megítélés tehát nem volt egységes a muszlim világban. A hadiszokban egymásnak ellentmondó részletek olvashatók: a *hammám* védelmezői szerint Mohamed egyszer így kiáltott fel: „Mily csodás épület a közfürdő!” Egy másik hagyomány szerint viszont az ördög (*iblisz*) ezt mondta: „Kértem Alláhtól lakóhelyet, és ő a *hammám*ot adta.”

A fürdő tehát hol mint pokol, hol mint földi Paradicsom jelenik meg a középkori iszlám világ forrásaiban. E helyszínen – a körülmények nyújtotta lehetőségek folytán – a léleknek és testnek alkalma nyílt a kifényesedésre a megtisztulásra éppúgy, mint vallásos szempontból elvetendő, erkölcstelen cselekedetekre. Az egyes emberek hitbuzgalmának mértékétől, a közösség erkölcsöket megtartó erejétől függött az, hogy ki mire használta ezt, az önmagában véve fontos egészségügyi-szépségápolási helyszíneként szolgáló létesítményt.

Az mindenesetre hangsúlyozandó tény, hogy a muszlimok körében azokban a középkori évszázadokban tapasztalhatjuk a fürdőkultusz kibontakozását, amikor a keresztény Európában a személyi higiéné, a tisztálkodás elhanyagolt és jelentéktelen területe volt a mindennapi életnek.

Illatszerek alkalmazása

Hérodotosz szerint Arábia illatokkal áldott föld. A muszlim világ irodalmi műveiből is áradnak az illatok, mósusz-, ámbrá- és a rózsaillat lengi körül költeményeiket és meséiket, és illatos részeket tartalmaz maga a Korán³¹ és a szunna is, sőt bizonyos időszakokban (pl. az Abbászida kalifa, al-Muktadir 10. századi uralkodása idején) még a Kába-követ és a jeruzsálemi sziklatemplom szent szikláját is beillatosították péntekenként. Az illatszerek használata többet jelentett, mint a parfümök és esszenciák, ecetek és virágok alkalmazását. Az illatok – mint magának a szépségnek, nyugalomnak és harmóniának a tartozékai – a muszlimokat hozzásegítették az „isteni mű”, a teremtett világ tökéletességének érzékeléséhez. Az illatanyag használatának efajta, misztikus-szimbolikus síkon való értelmezésének egyik legfontosabb bizonyítéka az, hogy nem csupán saját testüket illatosították az emberek, hanem lakásukat és kertjüket, leveleiket, ételeiket és italaikat, valamint szent helyeiket és mecsetjeiket is. Azzal is tökéletesen tisztában voltak a muszlimok, hogy mindenkinek a testéhez, egyéniségéhez vagy éppen betegsége gyógyításához másmilyen illatszere való, és szakértelemmel választották ki a kisebb-nagyobb terek illatosításához illő anyagokat is. A parfümök és egyéb illatszerek előállításához és forgalmazásához a szaktudáson kívül – ami botanikai és zoológiai ismereteket éppúgy jelentett, mint orvosi-farmakológiai felkészültséget, illetve kémiai technológiák, desztillálási és egyéb eljárások ismeretét – szükséges volt az illatanyagok szállításának és kereskedelmének kiépítése is. Ez előbbi Indiából al-Andalúszig ívelő útvonalat jelentett, melynek fontos állomásai voltak azok az ázsiai helyszínek, ahol bizonyos – sokszor csak ott megtalálható – illatszereket és fűszereket szereztek be a karavánok vagy más kereskedelmi kontingensek tagjai. A számos muszlim körében igen kedvelt mósuszt például, mely sok illatszere alapanyagaként szolgált, a kínai Turkesztánban levő Khotanban raktározták. Az ázsiai szigetekről fontos növényeket szállítottak a parfümipar arábiai központjaiba, az ámbrát viszont (*al-anbar*) az Afrika partjainál kifogott bálnák és cetek testéből vonták ki.³² Az iszlám birodalmának nagy felhasználói piacára eljutva az illatanyagok általában a városok

szűkjanak és bazárjainak megfelelő utcáiban kerültek értékesítésre, vagy vándorárusok vitték el azokat a vidéki településekre, oázisokba. Bár minőségétől, fajtájától és ritkaságától jelentősen függött egy-egy illatszer ára, tekintettel a nagyon magas előállítási költségekre (sokszor nagy mennyiségű alapanyagot kellett feldolgozni néhány csepp illatszer kinyeréséhez, pl. az ámbra vagy a rózsaoajj esetében), a veszélyes és fáradtságos szállítási körülményekre (egy-egy illatanyagot több ezer kilométert is utazhattak vízen vagy szárazföldön, míg megérkeztek rendeltetési helyükre, és kikötöttek egy muszlim férfi hennázott szakállán vagy egy szépséges hölgy fekete hajkoronájának tincsein), a parfümök általában igen drágák voltak. Árukat még az a tény is emelte, hogy a boltja mélyén vagy a mecset kapujában, esetleg a poros utakon baktató árus szintén megpróbálta vevőin behajtani a maga hasznát.

A fentebb ismertetett női szépségápolás tehát parfümök nélkül mit sem ért. A fürdőzés után, a test- és arckikészítést követően a szépítkezési művelet megkoronázása volt az illatszerek használata, és a nők otthonaikban, hárembeli szobáikban is megszámlálhatatlan apró, színes, illatesszenciákat rejtő üvegcset tartottak. Az iszlám története során fokozatosan teljesedett ki a parfümök skálája, amelyeknek az előállítási módja gyakran ókori mintákat követett. A legkedveltebb illatszerek között tartották számon a tömjént, a kámfort, a mirhát, a nárdust, az ámbrát és a mósuszt, mely utóbbi anyagról a hagyomány szerint Mohamed úgy vélekedett, hogy az a legértékesebb parfüm-alapanyag.³³

A – jórészt illatos füstölők anyagaként szolgáló, így a vallásos kultusszal összekapcsolódó – fenti szerek mellett már az iszlám vallás kialakulása előtti időkben, a Szászánidák korabeli Perzsiában megkezdték a virágok illóolajából előállított kivonatok készítését. E virágesszenciákról első ízben egy 6. században keletkezett párszi műben esik szó, amelyben II. Khuszran uralkodó apródját, Khus-Azúkot kérdezteti a legjobb parfümökről. Eszerint a királyi jázmin, a perzsi rózsza, a nárcisz, a kámfor, az ibolya, a bazsalikom, az indiai lóbusz és a majoránna felelt meg legjobban az akkori ízlésnek, és a parfümök királynőjeként a „királyi rózsza, perzsi rózsza, samarkandi bazsalikom, a tabarisztáni cédrátvirág, albán tavorózsza, háromszoros adag indiai aloé-esszencia, tibeti pézsmá és szikhri ámbra elegye” szerepelt a korabeli receptben.³⁴ A felsorolt virágok mellett kedvelték még az orgona, a szegfű és a mirtusz illatát, és a virágok mellett széles körben használták a muszlim nők (és férfiak) az olyan – fűszerként is közkedvelt – növényeket illatosítóként, mint a szerecsendió, fahéj, kardamom és sáfrány. E növények egészségvédő szerepében annyira hittek, hogy a Közel-Keleten például sokan hordtak nyakukban szegfűszeg-fűzereket, vagy növényi illatanyagokkal átitatott ingeket.

Emellett a parfümök cseppjeiben megtalálhatjuk a különböző gyümölcsökből nyert esszenciákat is, például a citrom, a narancs és a datolyapálma illatanyagait. Az Ezeregyéjszaka varázslatos történetei közül a kilencedikben olvashatjuk egy illatszerárusnál járt hölgy „bevásárlólistáját”, aki „...megállt az illatszerárusnál, és vett tőle tíz különféle szagosvizet, rózsavizet, narancsvirágvizet, lóbuszvizet és fűzfavirágvizet.³⁵ Vett két tábla cukrot, egy üvegese mósuszos rózsavizet, rozsmaringot, aloét, ámbrát, mósuszt; vett alexandriai gyertyákat, végül mindent beletett a kosárba...”³⁶

Az al-Andalúz területén élők is nagy figyelmet szenteltek a parfümök készítésének és használatának. Az illatszerárusok gyakran az utcán, vevőik szeme láttára állították elő portékájukat, igazodva azok ízléséhez, igényeihez. Árultak illatos hajvi-

zet és eceteket, fogporokat és szájvizeket is, hogy a nők lehelete és haja is elbűvölő illatot árásson. Egy hispániai történet szerint I. al-Hakám Omar emír egy csata kellős közepén arra kérte apródját, hogy illatosítsa be őt cibettel, mert ha véletlenül elesik a harcban, feje – mely csodás illatot áraszt – kiválik majd a többi katona feje közül.³⁷

A színekhez hasonlóan az illatoknak is megvolt a maguk szimbolikus jelentése. Perzsiában például a nárciszparfüm az ifjúságot, a rózsaillat a szerelmet, a bazsalikomból nyert esszencia a gyermeki szeretetet, a violaparfüm pedig a barátságot jelképezte.³⁸

Egy kutató véleménye szerint „az arabok igazán értettek a parfümökhöz. Gondolatvilágukat éppúgy belengte illata, mint ahogy illatos volt tőle a leheletük.”³⁹ A középkori világ előkelő muszlimjainak életéhez tehát minden bizonnyal éppúgy hozzátartoztak az elbűvölő illatok, mint a változatos színek, a varázslatos hangok és az ízletes ételek vagy a finom tapintású kelmék. Aki közülük megtehetette, megteremtette maga körül azt a környezetet, mely valamennyi érzékszervét kellemes ingerekhez juttatta, s így Allahhoz érhetett közelebb.

Öltözködés

A női szépítkezéshez szorosan hozzátartozott az adott korszakban divatos ruhák és kiegészítők gondos megválasztása. Az öltözködési szokásokat illetően – melyek az iszlám birodalmán belül koronként és területenként, illetve társadalmi hovatartozástól függően változtak – a kutatások elvégzéséhez nagyszámú miniatúra áll rendelkezésünkre. A viselet- és divattörténetet vizsgálandó, haszonnal forgathatók továbbá azok az útleírások és irodalmi alkotások, amelyek szerzői női (és férfi) ruhákról is írtak.

Az öltözködési szokásokat alapvetően a muszlim szemlélet határozta meg. Ez a nőket illetően annyit tett, hogy fátyolt kellett viselniük, és nem hangsúlyozhatták öltözékükkel testük vonalait. A ruhák színének és anyagának gyakran szimbolikus jelentése volt, és nem egyszerűen a kor divatjától függtek. Kifejezhették viselőjük társadalmi helyzetét, foglalkozását, vagyoni állapotát, etnikumát és életkorát, sőt egyes uralkodói dinasztiáknak is megvolt a saját ruhaszínük (pl. az Abbászidáké a fekete).

Már a 8–9. században többször előfordult, hogy – megkülönböztetendő az igazhitű muszlimoktól – a kalifátus egyes nagyvárosaiban a más felekezetekhez tartozókat meghatározott színű ruhák viselésére kötelezték (pl. a keresztények kék, a zsidók sárga, a szamaritanusok pedig vörös felöltőt viseltek egy 8. századi jogi döntés alapján).⁴⁰

A hölgyek erkölcsseire is fény derülhetett a ruházat színéből: egyes időszakokban a tisztességes, jó nevelést kapott és kiváló házból való úrnők csak természetes színű ruhadarabokat (fehér, nyersszín drapp stb.) viseltek, és kerülték a színes anyagokat. (A vörös bőrből készült nadrág például több korban a kairói örömlányok ruhatárának alapdarabja volt.) Az elvált asszonyok fehér felsőruhában jártak, a gyászt viselő hölgyek pedig fehérben vagy feketében, illetve kékben, miként a Sáhnmámében is olvasható: Szuhráb halálakor – akit tévedésből ölt meg édesapja – anyja

„... kék gyászruhát vett föl, így öltözött,
de elvész a kék szín a könnyek között.”⁴¹

Zubejda királynő, Harún ar-Rashid kalifa felesége egyik mese szerint fekete gyászruhát öltött.⁴²

A ruhaanyagok közül a selyem, a szatén, a brokát, a bársony, az aranszállal átszőtt keleti kelmék jelentették a luxust, míg az alsóbb társadalmi rétegek asszonyai egyszerű lenvászon ruhákat viseltek, és fátlyuk is nehezebb, durvább anyagból készült, mint gazdag nőtársaiké.

Az illatszerekhez hasonlóan egy-egy ruha attól volt különösen értékes, hogy alapanyagát és díszeit messziről szerezték be, áraban így benne foglaltatott a nagy utazások minden tehertétele, melyen a selymekkel és muszlinokkal vándorló kereskedők keresztülmentek. Külön növelte a ruha értékét a hímzés, illetve az ékköves díszítés, amiről számos forrás tesz említést. Harún al-Rashid felesége, a csodás Zubejda például igazgyöngyökkel kirakott cipőket viselt a 8. században, és e lábbeliket divatba is hozta egész Bagdadban az előkelő hölgyek között.⁴³

A hölgyek ruhadarabjai főleg házukon belül, maguk és férjük gyönyörűségére kerültek kiválogatásra. Az idegen tekinteteknek mindig is rejtve maradtak azok az ízléses és finom anyagból készült fehérmemük, amiket a középkorban a muszlim nők viseltek. Efölé otthon – és az utcára is – általában nadrágot⁴⁴ öltöttek, hiszen egy hadís szerint „Allah irgalmas azokhoz a nőkhez, akik nadrágot hordanak”. E ruhadarab természetesen hosszú és bő volt, amely éppen azért vált – az európai nők öltözködési szokásait messze megelőzve – női viseletté, mert legjobban elfedte az alakot. A nadrág anyaga és szabása koronként és vidékenként eltért: a perzsák például jobban kedvelték a selyemből készültet, míg az egyiptomi nők kedvence a könnyű, szellős, fehér lenvászonból varrt nadrág volt.⁴⁵

Óriási változatosságot mutattak az övek (*tikka*), amelyek – bár nem látszottak – a ruházat fontos kiegészítői voltak. Egy-egy öv a ruhanemükön belül a leginkább kifejezte viselője egyéniségét, gondolatait, sőt akár származását is. Több előkelő menyasszonyról is maradtak ránk források, akik esküvőjükre különösen értékes vagy kimagaslóan nagyszámú (több száz vagy ezer darab) gyönyörű övet kaptak ajándékba. Az Ezeregyéjszaka történeteinek nőalakjai például arany, ezüst és ékkövekkel kirakott öveket viseltek.⁴⁶ Az övek változatos színe, mintázata, díszhímzései azon szemlélők számára, akik rápillanthattak erre az intim területhez tartozó ruhadarabra, számos üzenetet közvetítettek. Beléje varrott, szerelmes versekből való idézetek, feliratok, a szeretett férfi neve és egyéb „írott” szöveg ékesítette a tikkát.⁴⁷

A nadrág fölé rövidebb, bő taft- vagy szaténszoknyát húztak,⁴⁸ és inget, melyet már a preislamikus időkben is hordtak. Erre rövid kabátkát, pelerint (*mizár*) vagy más ruhadarabot öltöttek, és ékszerekkel díszítették magukat. Sokan viseltek köntöst, lábukon pedig pamutból vagy gyapjúból készült zoknikat, illetve selyemszalagokkal tekerték be a lábukat, s így harisnyához hasonló ruhadarabot alkottak.⁴⁹

Az utcára kilépve a nő a muszlim országokban többnyire fátlyat öltöttek vagy – esetleg – köntösük kapucnijával takarták el a hajukat. Arcuk elé fehér színű géz- vagy tüllszerű anyagot vontak, melyet – a fátlyal alatt – hajukhoz erősítettek. Az utcai járkáláshoz szükségük volt cipőkre vagy papucsokra, jóllehet otthon a – vastag szőnyegekkel borított – lakásban nem viseltek semmilyen lábbelit. Bár a szegények facipőben vagy saruban jártak, a lakosság legnagyobb része bőrpapucsot hordott. A legközségebbeket szamárbőrből, a legfinomabbakat pedig zsiráf bőrből készítették a cipészek.⁵⁰ Az Ezeregyéjszaka meséiben több helyen is olvashatunk a történetek szereplőinek ruházatáról, a 9. éjszakán például egy bagdadi fiatal nő papucsáról tett említést.

tést Saharazád, aki piacra menvén „hímes gyékényszegéllyel és cifra szalagocskákkal díszített papucsot viselt”.⁵¹

Azokon a területeken, ahol jelentős volt az évszakok közötti hőmérséklet-különbség, külön őszi és téli ruhákat is varrattak a nők és férfiak. Bár – északi szomszédaikat utánozván – a birodalom keleti felében is elterjedt bizonyos „téli” ruhadarabok divatja (pl. a viasszal bekent „esőkabátok” viselete a száraz éghajlatú Bagdadban), a hidegebb hónapokra igazából csak a magas hegyekben élőknek, illetve az al-andalúziaknak kellett felkészülniük. Itt télen az előkelő nők – a férfiakhoz hasonlóan – nyúl vagy birka bőréből készült, finom kikészítésű, prémes bundákat hordtak, és nyúl- vagy kecskebőr kiscsizmát. A vidéken élő földművesasszonyoknak a hideg napokban be kellett érniük a gyapjútunikával, szövetinggel, ami fölé kecskebőr kabátot húztak.⁵²

Az évszakokhoz igazodva írta elő a ruhaviselet szabályait a 9. század elején Bagdadból Córdobaba érkezett kurd énekes-zenész, a kifinomult ízlésű Zirjáb, aki divatnaptárat készített. Ebben azt ajánlotta, hogy télen bélelt kabátot és bundát, nyáron fehér, könnyű anyagokból készített ruhákat viseljenek az al-andalúziak, tavaszra pedig a mintás és élénk színű öltözékeket javasolta.⁵³

Al-Andalúz területén – a középkori iszlám világán belül leginkább – nagy hatást gyakorolt a muszlimok viseletére az északi területeken élő keresztények ruházata, és e befolyás fordítva is érvényesült. Bizonyos keresztény uralkodók arab szokás szerint öltözködtek, és trónszék helyett a földön, keresztbe tett lábbal üldögéltek párnáikon, a muszlim katonák pedig pánccélingük felett ujjatlan, hosszú köpenyt hordtak, mint a keresztény lovagok.⁵⁴

Hispania muszlimok által benépesített területei már a 11. században elérték azt a fejlettségi szintet a könnyűipar tekintetében, hogy megtermelték a számukra szükséges szövetek és selymek jelentős részét. Számos, a spanyol nyelvben ma is megtalálható (gyakran archaikusnak tűnő) szó idézi a félsziget muszlim századainak fényes textilipari eredményeit és divatját. A bőrök cserzésével, a hímzéssel, a szövetkészítéssel kapcsolatos szakkifejezések Európa más részeire is átkerültek, mint például a vajpuhaságú, gyönyörűen kikészített bőr elnevezése, a „kordován”.⁵⁵ E nyugati területeken nagyon fontos volt a luxusanyagok készítése, al-Andalúzban a 13. században körülbelül 800 műhelyben foglalkoztak ilyesmivel. Az arab kereskedők által Kinából hozott, a selyemhernyó termesztésével kapcsolatos ismeretek is meghonosodtak Hispaniában, és II. Abd ar-Rahmán idején divatba jött az eperfaültetés, és ennek nyomán nagyot lendült előre a selyemipar.⁵⁶

Noha a középkor során helyenként és időszakonként, uralkodótól vagy vallásjogi iskolától függően többször megfigyelhető volt az öltözködési szokások hagyományos, egyszerű formákhoz és színekhez való visszafordulása, mindvégig jelen volt a luxus, ami gyakorta csillagászati árú ruhákban, extravagáns fejfedőkben vagy pazar kiállítású ékszerekben érte el csúcspontját. A divat szeszélyei, az állandó viseletbeli változások mellett azonban a muszlim Kelet és Nyugat öltözködésében megfigyelhető volt bizonyos állandóság, miként azt egy 17. századi francia nemes is megjegyezte tízéves perzsi tartózkodása nyomán: amikor Iszfahán városában megnézte a „14. század végi nagy hódító, Timur Lenk ruháját (...), felfedezte, hogy a körülötte járókelő iszfahámiak öltözete semmiben sem üt el ettől az immár háromszáz éves ruhada-

rabtól. A perzsák viselete mind a ruhák szabásában, mind a kelmék színeiben és mintáiban sok évszázados hagyományokhoz ragaszkodott.”⁵⁷

Ékszerek

A muszlim világ bazárjainak színes forgatagában a szabók és rövidáru-kereskedők, a papucskészítők és illatszerárusok boltjai mellett a nők gyakran látogatták az ötvösök és ékszerművesek műhelyeit, akik fénylő portékájukkal nem csupán a piac forgatagát színesítették, hanem az öltözékeket is.

Az ékszerkereskedelem a középkor során nagy jelentőségű volt a Közel-Keleten: Indiából és Jemenből szállították a rubint, Dél-Iránból és Omán partjai mellől érkezett a bazárokbá az igazgyöngy, a Vörös-tengerről korall, Ceylon szigetéről zafír, Egyiptomból smaragd, Abesszíniából és Kelet-Afrikából pedig elefántcsont és aranypor került az előkelő muszlimok tulajdonába, díszítendő ékszereiket, ruháikat és más használati tárgyaiikat.⁵⁸ (A ma oly értékesnek tartott gyémántot az iszlám világ mesterei kemény anyagok átfűréséhez használták, illetve egy évezreddel ezelőtt Khorasszánban és Mezopotámiában méregként.)

Az ékszerek anyaga, színe, kivitelezése éppúgy jelezte viselőjének anyagi és társadalmi helyzetét, nemét és származását, ahogy az illatszerek és ruhák. A legegyszerűbb, de higiéniai-egészségvédő szerepük miatt gazdagok és szegények körében egyaránt elterjedt „ékszerek” voltak a szegfűszegből, fehér nárciszból, szürke ámbrával vagy kámmal átitatott gyöngyökből készült illatos füzérek. Az ékszereket valamennyi társadalmi réteg tagjai annyira kedvelték, hogy csak különleges esetekben mellőzték használatát, például ha gyászoltak, miként Hamadáni egyik makámájában olvasható: „A (sirató)asszonyok szétszórták hajukat – verték mellüket, hogy majd megvasadt – nyaklánc, ékkő rajtuk nem maradt...”⁵⁹

Ibn al-Vasszá 900 körül írott művében, a „Jó szokások könyvében” felsorolta, hogy az akkori bagdadi nők miféle ékszerekkel szépítették magukat. Elterjedt volt az akkori időkben, hogy fonott selyemszálon vagy bojtos aranyszálon függő amuletteket hordtak a nyakukban, emellett láncokat, drága- vagy féldrágaköveket (fekete obszidiánt, hegyikristályt, korallt, korundot stb.), gyöngysorokat viseltek, és a nők hajukba is gyöngyöket fűztek.⁶⁰

Egyes időszakokban – főként a 12. század után – az ékszerek a köznépi körében is elterjedtek, mert az egyes termékek megfizethetőbbé váltak. Erre utal az alábbi történet is. Egy kereskedőt álmából kopogtatás vert fel, és „íme, egy nő volt, hozott egy gyöngygyököt – Ragyogó volt, mint a víz, és a délibábnál kevélyebb – És megvételre felkínálta – És szinte kiraboltam, annyi volt az ára – Oly semmi pénzért vettem meg nyakékét...”⁶¹

A gyöngysorokat és a ruhadíszként használt gyöngyöket a muszlim világ nyugati területén is kedvelték a nők. A 9. században II. Abd ar-Rahmán több, a bagdadi palotából – melyet egy polgárháború során romboltak le – való ékszert vásárolt, amelyek között volt egy tízezer aranydénárért vett híres gyöngysor, amit Sárkánynak hívtak, és valaha Harún ar-Rashid kalifa feleségének nyakán pompázott. Az andalúzi emír ezt kedvenc barátnőjének adta ajándékba, és az egész félszigeten beszélték róla akkoriban.⁶²

A szegényebb nőknek kevésbé értékes gyöngysorokkal is be kellett érnük, egy apró szemű gyöngyökből álló fajtáját ezen természeti kincsnek. A gyöngy és gyöngysor emlegetése az iszlám világának keleti és nyugati országaiban is minduntalan megfigyelhető a költészetben. Szerepelhetett úgy, mint a nő szépség és külsőhöz tartozó ékszerdarab,⁶³ de jelképezhette az egészséges, ápolt fogakat, és sok más dolgot is, például a kalligráfiában járatos hölgy írását, miként Szafíjja Bint ‘Abd Alláh, a 11. században élt malagai költőnő írta: „Megmutatom neked írásom gyöngysorait...”⁶⁴ Maga a gyöngyszem pedig szimbóluma volt a leány szüzességének is, miként Haríri egyik (fentebb már idézett) makamájában olvasható: „[A szűz] ... mint kagylóban a gyöngy, csodás...”⁶⁵ és jelképezhette a szomorúságot, a könnyeket is.⁶⁶

A gyöngyfüzereken, láncokon kívül az ékszerészek változatos formájú fülönfüggőket, brosstűket, karpereceket és karláncokat, illetve kéz- és lábujjra húzható gyűrűket készítettek. Az ékszerek előtűnnek a Korán paradicsomi állapotokat leíró részeinél is, például az alábbi szűrában: „Akik hisznek, és jótetteket cselekszenek, azokat Allah kertekbe bocsátja be, amelyek alatt patakok folynak; arany- és gyöngy-karperecekkal ékesítetnek ott és selyem lesz az öltözékük.”⁶⁷

Az Ezeregyéjszaka egyik legelbűvölőbb szereplőjét, Nuzhat al-Zamánt az alábbi módon ékesítették fel, mielőtt a király elé vezették: A kereskedő „finom inget hozott neki, továbbá egy fejre való kendőt, mit ezer dinárért vett, egy hímes török öltözéket, s topánkát vörösarannyal himzettet, gyönggyel és drágakövel kivarrtatott. Fülébe igazgyöngy berakásos aranykarikát akasztott, ezer dínárt érőt, nyakába arany nyakéket, mely keble gránátalmái közül csüngött, keble alá majd a köldökéig érő drágakő kösöntyűket; tíz gömb és kilenc félhold csüngött rajtuk, minden egyes félhold közepében egy zafirkö, minden egyes gömböcske közepében egy rubinkő szikrázott; a kösöntyű értéke háromezer dínár volt, csak egy-egy gömböcske ért húszezer dirhemet. Az egész öltözet, amit ráadott, jókora vagyonra rúgott.”⁶⁸

Több költeményben is kiemelték a korabeli költők az ékszerek ragyogását (a Plejádok csillagaihoz, holdfényhez, napsugárhoz hasonlítva a különböző kövek és nemesfémek megvillanó színárnyalatait), és esetenként szóltak az ékszerek megzörrenő hangjáról is, amit erotikusnak tartottak – lévén, hogy a nő mozdulataival kapcsolatos jelenség:

„[a lány] úgy sétál át lassudan szomszédnője sátorától,
ahogy a felhő vonul: nem siet, s nem tétováz.
Díszjeinek zizegő nesztét hallod, ringva lépdél,
mint mikor a szél kacér estikék között cicáz.”⁶⁹

A nők ékszereiket elefántcsont ládikában tartották vagy intarziákkal díszített kis dobozokban, és – mint személyes tulajdonokkal – tetszőlegesen rendelkezhettek értékeikkel. Azok a szegény nők, akiknek zománc- vagy ezüstgyűrűikre, színes üvegből készült karperecekre is alig tellett, kölcsönözhettek is ékszereket, legalább az olyan jeles napokra, mint egy-egy esküvő.

Az ékszerek és drágakövek a középkori muszlim emberek életében ugyanazt a szerepet töltötték be, mint az illatszerek vagy a szép ruhák: hozzájárultak az esztétikus megjelenés, a szépség megteremtéséhez, védelmezték viselőjüket.⁷⁰

Tanulmányommal a középkori muszlim nőtörténet néhány szeletét kívántam bemutatni. A női szépség és szépségápolás korszakonként és területenként eltérő, ám szinte mindig nagy figyelemnek örvendő jellegzetességeit újabb kutatások tudják majd árnyaltabban, nagyobb – társadalomtörténeti – összefüggésekbe ágyazottan bemutatni.

A muszlim nők életében a szépítkezésnek, a divatnak, az illat- és ékszereknek nem csupán az volt a szerepük, hogy viselőjükre irányítsák a figyelmet: fontos szimbólumai voltak az absztrakt szépségnek: az ápolt, egészséges, szépítkezésre gondot fordító nők végső soron magának az Isten által teremtett világnak a harmóniáját tükrözték vissza ragyogásukkal.

Jegyzetek

- ¹ Korán LX:12 In: Korán – A Korán világa. Fordította: *Simon Róbert*. Helikon, Budapest, 1994. 402.
- ² A Dzsamál szó férfi, a Dzsamila szó pedig női keresztnévként ismert és máig használatos az arab nyelvben.
- ³ A *húrí* (többes számú) főnév egy olyan arab szóból eredeztethető, mely olyan szemeket jelöl, amelyekben éles kontrasztban van a fehér és a fekete szín.
- ⁴ Ezekkel a Bizánci Császárság területén találkoztak a muszlimok.
- ⁵ A városleírások esetében a korabeli szerzők esetenként a mecsetek és minaretek, a könyvek és könyvtárak, illetve a lakóházak és piacok számát is kissé eltúlozták, hangsúlyozva ezzel a város vallási, kulturális és gazdasági értelemben vett kiemelkedő szerepét.
- ⁶ Idézi: *Grotzfeld, Heinz*: Das Bad im arabisch-islamischen Mittelalter. Wiesbaden, 1970. 144.
- ⁷ *Doromy Endre*: Spanyolország. Panoráma, Budapest, 1982.
- ⁸ Az Ezeregyéjszaka meséi. Fordította: *Prileszky Csilla*. Atlantisz, Budapest, 2000. I. köt. 132. mese, 664.
- ⁹ Idézi: *Heller, Erdmute-Mosbahi, Hassouna*: Tras los velos del islam – Erotismo y sexualidad en la cultura árabe. Herder, Barcelona, 1995. 293.
- ¹⁰ *Heller-Mosbahi* i. m. 302.
- ¹¹ *Mazahéri, Aly*: A muszlimok mindennapi élete a középkorban a 10-től a 13. századig. Európa, Budapest, 1989. 85.
- ¹² *Mazahéri* i. m. 85.
- ¹³ Korán 24:31, 251.
- ¹⁴ L. *Heller-Mosbahi* i. m. 303. A szeméremdomb szörtelenítését minden lányon közvetlenül a házasságkötése előtti napon végezték el első ízben, hiszen nem „önmagáért”, hanem férje örömére kellett elvégeznie e műveletet a muszlim nőnek.
- ¹⁵ *Wiebke, Walter*: Femmes en Islam. Sindbad, Paris, 1981. 173.
- ¹⁶ Egy középkori arab szerző, ócsárolván egy énekesnőt, így írt a hölgyről: „szeméremtestét oly bozontos szőr borítja, mint egy faragatlan kazár arcát”. *Wiebke* i. m. 173.
- ¹⁷ *Heller-Mosbahi* i. m. 304.
- ¹⁸ E szót az európai orvos, *Paracelsus* a 16. században önkényesen spiritusznak fordította, amit ezért máig „alkohol”-nak is emlegetnek.
- ¹⁹ *Wiebke* i. m. 173.
- ²⁰ *Mazahéri* i. m. 86.
- ²¹ Idézi: *Wiebke* i. m. 174.
- ²² Uo. 174.
- ²³ *Heller-Mosbahi* i. m. 305.
- ²⁴ Uo. 307.
- ²⁵ Uo.
- ²⁶ Lásd: *Montagu, Mary*: Briefe aus dem Orient. Stuttgart, 1962. 197. Lásd még leveleinek angol változatását: *Montagu, Lady Mary Worley*: Letters from Constantinople. Ed.: Chatwin, Hilda, Methuen & Co. Ltd, London, 1921.
- ²⁷ Idézi: *Heller-Mosbahi* i. m. 304.
- ²⁸ Még több, a férfiak fiatal fiúkkal folytatott szexuális kapcsolatára utaló történet forrott össze a nyilvános furdókkal.

- ²⁹ *Heller–Mosbahi* i. m. 297.
- ³⁰ Ez a betűszó a „*Bismi ‘lláhi ar-rahmáni ar-rahím*”, Koránban szereplő kezdősor rövidítése, jelentése: „Az irgalmas és könyörülletes Isten nevében”.
- ³¹ Lásd például az alábbi részletet: „Ha ő (a haldokló hívő) azok közé tartozik, akik közel állnak (Allahhoz), akkor nyugalom, fűszeres illatú növények és (a) gyönyörűség kertjei (várják őt).” Korán 56:88-89, 391.
- ³² *Mazahéri* i. m. 341–342.
- ³³ *Wiebke* i. m. 174.
- ³⁴ *Mazahéri* i. m. 326.
- ³⁵ A fűzfavirágból készült vizet azért kedvelték, mert pézsmailatú volt.
- ³⁶ Az Ezeregyéjszaka meséi i. m. I. kötet 9. éjszaka. 96.
- ³⁷ *Greus, Jesús*: *Así vivían en al-Andalus*. Anaya, Madrid, 1988. 39.
- ³⁸ *Mazahéri* i. m. 326.
- ³⁹ *Brett, Michael–Forman, Werner*: *A mórok. Az iszlám Nyugaton*. Gondolat, Budapest, 1985. 90.
- ⁴⁰ *Wiebke* i. m. 146.
- ⁴¹ *Firdauszi, Abulkászim Manszúr*: *Királyok könyve – Sárnáma*. Magyar Helikon, Budapest, 1975. Fordította: *Devecseri Gábor*.
- ⁴² Az Ezeregyéjszaka meséi i. m. I. kötet 41. éjszaka, 393.
- ⁴³ *Naila, Minai*: *Women in Islam – Tradition and Transition in the Middle East*. John Murray, London, 1981. 32.
- ⁴⁴ E ruhadarabot az arab nők a perzsáktól vették át, akik már az iszlám kialakulása előtt is viselték.
- ⁴⁵ *Wiebke* i. m. 146.
- ⁴⁶ Lásd pl. Az Ezeregyéjszaka meséi i. m. I. kötet 48. éjszaka, 422.
- ⁴⁷ E jellegzetességénél fogva az iszlám zárt társadalmaiban az őv kiváló üzenetközvetítő eszköz lett a szerelmes párok tagjai között, mint ahogy *Wiebke* szerint Európa bizonyos korszakaiban a harisnyakötő.
- ⁴⁸ *Mazahéri* i. m. 92.
- ⁴⁹ *Greus* i. m. 30.
- ⁵⁰ *Mazahéri* i. m. 243.
- ⁵¹ Az Ezeregyéjszaka meséi i. m. I. kötet 9. éjszaka, 94.
- ⁵² *Dufourcq, Charles-Emmanuel*: *La vida cotidiana de los arabes en la Europa medieval*. Ed. Temas de hoy, Madrid, 1994., 126.
- ⁵³ *Lévy-Provençal, Evariste* írása, In: *Historia de España IV*. Dir.: *Pidal, Ramón Menéndez*, Madrid, 1950., 135.
- ⁵⁴ *Greus* i. m. 31.
- ⁵⁵ A berkánszövet (*barragán*), a gazdagon mintázott, vastagabb anyag, a *tiráz*, a *fustánnak* nevezett egyiptomi kelme, a cserzett birkabőr neve, a *badana* éppúgy megőrződtek a spanyolban, mint például a *racanar* és *margomar* igék, melyek közül az előbbi a „magashímzést készíteni”, az utóbbi pedig „hímezni” jelentésben használatos, bizonyítékként arra vonatkozóan, hogy az Ibériai-félszigeten élő muszlimok hímzéseket is készítettek. Lásd e témáról *Lapesa, Rafael*: *Historia de la lengua española*. Gredos, Madrid, 1986., 135.
- ⁵⁶ *Greus* i. m. 32.
- ⁵⁷ *Hegyi Klára–Zimányi Vera*: *Az Oszmán Birodalom Európában*. Corvina, Budapest, 1986., 5.
- ⁵⁸ *Wiebke* i. m. 171.
- ⁵⁹ *Hamadáni*: Az nevet, aki utoljára nevet című történet. In: *A szűz és az asszony – Hamadáni és Hariri makámáiból*. Vál.: *Simon Róbert*, Magyar Helikon, Budapest, 1973. 13.
- ⁶⁰ *Wiebke* i. m. 171.
- ⁶¹ *Hamadáni*: A kereskedő vendégsége In: *A szűz és az asszony... i. m. 21*.
- ⁶² *Greus* i. m. 34.
- ⁶³ Pl. *Tarafa Ibn al-Abd: Khaulát* emlékei című versében: „Barna őz legel, a törzs szemefénye, a nyakán gyöngylánc, smaragdlánc ragyog...” In: *Arab költők a pogánykortól napjainkig*. Vál.: *Germanus Gyula*, Magyar Helikon, Budapest, 1961. 66.
- ⁶⁴ *Rubiera i Mata, María Jesús*: *Poesía femenina hispano-árabe*. Ed. Castalia, Madrid, 1990. 95.
- ⁶⁵ *Hariri*: *A szűz és az asszony... i. m. 55*.
- ⁶⁶ „... hullt-hullt keserű könnyem, mint oldott gyöngyfüzér...” – írta kaszídájában *Imrul al-Kaisz*. Ford.: *Jékely Zoltán*, In: *Arab költők... 66*.
- ⁶⁷ Korán 22:23, 238.
- ⁶⁸ Az Ezeregyéjszaka meséi i. m. I. kötet 59. éjszaka 476.
- ⁶⁹ *A’sa Kaisz*: *Bücsüvétel*. In: *Arab költők... Ford.: Jékely Zoltán, 72*.
- ⁷⁰ Orvosi műveik sora mutatja, hogy tisztában voltak például a drága- és féldrágaköveknek a szervezet egyensúlyát elősegítő és fenntartó hatásával.

A BERLINI KONGRESSZUS ÉS A MAGYAR KÖZVÉLEMÉNY

Az Osztrák–Magyar Monarchia keleti politikája

A Balkán-félsziget az 1870-es években az osztrák–magyar külpolitika legérzékenyebb területe volt, mivel a térség stratégiai és gazdasági szempontból egyaránt kiemelkedő jelentőséggel bírt Ausztria–Magyarország számára. Az egyik legfontosabb kérdés az volt, hogy mi lesz Törökország sorsa, melyik hatalom, milyen formában veheti át az Oszmán Birodalom szerepét, örökségét. A balkáni piac már korábban jelentős szerepet játszott a Monarchia külkereskedelmében, az 1870-es évek közepétől azonban, az erőteljes gazdasági átalakulás következtében a keleti gazdasági kapcsolatok meghatározó tényezővé váltak.¹ A bécsi udvar elsődrendű célkitűzése ekkor a balkáni stabilitás és status quo megőrzése volt, amely egyrészt a török területi integritás fenntartását, másrészt az orosz terjeszkedés megakadályozását jelentette. A közös külügyminiszter, Andrássy Gyula hivatalba lépésekor ennek a Balkán-félsziget nyugalalmát megőrző diplomáciának a híve volt.²

A Monarchia balkáni politikája ugyanakkor különféle belső érdekcsoportok kölcsönhatásának eredményeképpen formálódott. A birodalom vezetésében jelentős erők – az uralkodó, az udvari körök, a felső katonai vezetés – már régóta szorgalmazták a balkáni terjeszkedést, Bosznia és Hercegovina megszerzését. Ennek az álláspontnak a képviselőit nagyhatalmi megfontolások, stratégiai és kereskedelmi elképzelések mozgatták.³ A külügyminiszter csak abban az esetben értett volna egyet a Török Birodalom felbomlásával és kis nemzetállamok alakulásával, ha azok függetlenek maradnak Oroszországtól, gazdasági és kulturális fejlődésük érdekében pedig a Monarchiánál keresnek támogatást. A Monarchia nagyhatalmi pozíciójának erősítése érdekében Andrássy közeledett a katonai vezetés álláspontjához, és hajlott az említett területek annexiójára.⁴ Az 1875. január 29-i titkos tanácskozáson⁵ a külügyminiszter akceptálta az uralkodó és a katonák hódító szándékát, de kizárta, hogy Ausztria–Magyarország támadó háborúban szerezze meg a kérdéses tartományokat. Bármilyen akciót csak abban az esetben tartana alkalmasnak, ha mind a nagyhatalmakkal, mind a Monarchia vezető köreivel el lehet fogadtatni az annexiót, ugyanakkor számolni kell az önálló kisállamok igényeivel is.⁶

A status quo politika azonban nem sokáig volt életben, mivel a hercegovinai és a bulgáriai törökellenes felkelések, majd Szerbia és Montenegró hadüzenete Törökországnak arra készítette Bécsset és Pétervárt, hogy tárgyaljanak a Török Birodalom esetleges vereségének következményeiről és a felmerülő területi változásokról. Az 1876 júliusában létrejött reichstadi szerződés Andrássy kompenzációs politikájának igazolását jelentette. Megállapodtak, hogy Ausztria–Magyarország annektálja Boszniát és Hercegovinát, s a szerződés kizárta a Monarchia léte szempontjából veszélyes nagy délszláv állam megalakulását. Az orosz kompenzáció pedig nem volt olyan jelentős, hogy a külügyminiszternek Pétervár balkáni befolyásának túlzott erősödésétől kellett volna tartani.⁷

A váratlan török győzelem azonban ismét új helyzetet teremtett. Oroszország mindenképpen be akart avatkozni a vesztesek oldalán, mégpedig a Monarchiával közös akcióban. Az 1877-es budapesti egyezményben Andrássy kész volt a semlegesség

vállalására, miután Oroszország garantálta, hogy nem terjeszti ki a háborút a Balkán nyugati részére. A szerződés biztosította a Monarchia számára Bosznia és Hercegovina megszerzését.⁸ Megállapítható, hogy míg a reichstadi szerződés inkább a Monarchia védelmét célzó deffenzív intézkedés volt, a budapesti egyezmény a területi növekedést szolgálta. Az utóbbi megállapodás a balkáni rendezés minőségileg új szakaszát jelentette, mert a félsziget sorsába közvetlenül beavatkozó nagyhatalmi megállapodást szentesítette.⁹

A külügyminiszter az európai Török Birodalom felbomlásával számoló, a Balkán nyugati részének osztrák–magyar befolyás alá vonását célzó politikáját nem tárta nyilvánosság elé. Valódi szándékát még a bécsi és budapesti kormányok előtt is titkolni igyekezett, hiszen tisztában volt azzal, hogy elutasítják az annexiót.¹⁰ A cári birodalom 1877. december 10-én Plevna bevételével döntő győzelmet aratott a Törökország elleni háborúban. A békefeltételekben Pétervár egyoldalúan az orosz érdekeket tartotta szem előtt, s teljesen figyelmen kívül hagyta a reichstadi és budapesti megállapodásokban foglalt osztrák–magyar területi követeléseket. A félsziget keleti és középső részeit magában foglaló Nagy-Bulgária létrehozásának, valamint az új állam kétéves orosz katonai megszállásának a terve a Monarchia keleti politikájának a kudarcát jelentette.¹¹

A megváltozott helyzetben a Monarchia vezetése új stratégia kidolgozására kényszerült. A külügyminiszter felvetette a katonai megoldás, az Oroszország elleni háború lehetőségét. Andrássy nem akart mindenáron háborút, hanem arra számított, hogy Pétervár a közös angol–osztrák–magyar fellépés hatására engedni fog, így Bécs békés úton is elérheti célját. Ez az elképzelés azonban megbukott a felső katonai vezetés ellenállásán, mivel a katonák semmiféle közvetlen akciót nem támogattak.¹² A katonai vezetés, melynek véleményét leghatározottabban Albrecht főherceg képviselte, a külpolitikai és gazdasági megfontolások mellett az osztrák–magyar hadsereget, akkori állapotában, alkalmatlannak találta egy nagy háború sikeres megvívására.¹³ A háborúellenes érveket mérlegelve a császár is az erőszakos fellépés ellen foglalt állást, így az Oroszország elleni háború lekerült a napirendről. 1878. március 3-án San Stefanóban aláírták az orosz–török háborút lezáró békeszerződést, amelyben Oroszország egyoldalúan valósította meg területi elképzeléseit.¹⁴

Új korszak kezdődött Ausztria–Magyarország keleti politikájában. Az osztrák–magyar diplomácia vezetője a továbbiakban a tárgyalásos megoldást helyezte előtérbe, és a nagyhatalmak kongresszusának összehívásán fáradozott.¹⁵ Andrássy előtt egy összetett feladat állt. Az érintett nagyhatalmakkal el kellett fogadtatni, hogy a Török Birodalom sorsa európai kérdés, Pétervár egyoldalú intézkedései pedig nemcsak a Monarchia, hanem egész Európa érdekeit sértik. A kétoldalú tárgyalások során döntőnek bizonyult, hogy a kongresszus összehívásához Andrássynak sikerült megszerezni Anglia támogatását is.¹⁶ Andrássy keleti politikájának meghatározó eleme az volt, hogy Bosznia és Hercegovina megszerzése a török fél egyetértésével történjen meg.¹⁷ A balkáni célkitűzések meghatározásánál azonban továbbra sem lehetett figyelmen kívül hagyni a Monarchia katonai vezetésének véleményét.

Az 1878. április 16-án és 21-én megtartott titkos tanácskozásokon a külpolitika irányítója és a hadsereg vezetői között a Monarchia balkáni feladatait illetően egységes álláspont alakult ki.¹⁸ A hatalmi érvek és stratégiai megfontolások mellett a Monarchia hivatalos diplomáciájában 1878 márciusától egyre nagyobb szerepet kapnak a gazdasági elképzelések. Az osztrák kereskedelmi miniszter felszólította Andrássyt, hogy a közelgő kongresszuson határozottan képviselje a Monarchia gazda-

sági érdekeit. A felkérésre a külügyminisztérium kereskedelempolitikai osztálya részletes akciótervet készített, amely kitért a balkáni nemzetközi vasúti összeköttetések problémájára, a Duna kérdésére és a kereskedelmi szerződések ügyére.¹⁹

A vasúti összeköttetéseket illetően az akcióterv egyaránt sürgeti a Románia, Szerbia és Bosznia felé vezető csatlakozó vonalak kiépítését, de hangsúlyozza, hogy a Monarchia számára a szerbiai volna a legfontosabb, ezért a tervezet legrészletesebben a zimony–belgrád–niši, majd onnan a Konstantinápolyba, illetve Szalonikibe vezető vonal megépítésével foglalkozott. A három éven belül elkészülő fővonal egész hosszán egységes üzemeltetést írt elő. Az akciótervben megjelent egy újszerű igény is: az egyes kormányok helyett egy Bécsben működő nemzetközi bizottság ellenőrizné a vasútvonal építését, később pedig felügyeleti szervként a vonalak működtetését végezné. Az építkezést a Hirsch-féle vasúttársaságra bízta.

A Duna-kérdésben a tervezet az Al-Dunán biztosítaná a szabad hajózást, a torkolatok továbbra is a Romániával kiegészített Európai Duna-bizottság hatáskörébe tartoznak. A programnak ez a része is tartalmazott egy szokatlan elemet: a Duna Vaskapu–Galac közötti szakaszának nemzetközi szabályozását úgy oldaná meg, hogy a parti államok kötelesek lennének az EDB-nek a torkolatra alkalmazott szabályait követni. A tervezet szerint ezen szabályok betartásának ellenőrzését egy erre a célra felállított felügyelőszékre kellene bízni. A kereskedelmi kapcsolatokkal foglalkozó fejezet külön tárgyalja a Törökországgal még érvényben lévő kereskedelmi szerződés ügyét, a déli kis államokkal kialakítandó gazdasági kapcsolatok problémáját viszont nyitva hagyta: „kereskedelmi viszonyaink szabályozása Boszniával, Hercegovinával, Szerbiával és Montenegróval különleges szempontok szerint fog történni.”

A nagyhatalmi konferencia

A kétoldalú orosz–angol, valamint osztrák–magyar–angol megállapodások után, 1878. június 13-án Berlinben megkezdődött a San Stefanó-i béke rendelkezéseit felülvizsgáló kongresszus.²⁰ Az előzetes egyezkedések ellenére a kongresszuson Bulgária ügyében éles vitákra került sor Oroszország és a Monarchia meg Anglia között. A szerződés végül a San Stefanó-i elképzelésekkel ellentétben a Duna és a Balkán-hegység közötti területen alakította ki az autonóm bolgár fejedelemséget, déli részéből Kelet-Rumélia néven félautonóm tartomány lett, míg Makedónia török fennhatóság alatt maradt. A területi kérdésekhez hasonlóan az orosz katonai megszállás időtartama is viták után kompromisszummal zárult: a megállapodás értelmében a megszállt területeket Oroszországnak kilenc hónapon belül ki kell ürítenie.

Boszniával kapcsolatban az osztrák–magyar küldöttség feladata adott volt: a kongresszus biztosítsa Ausztria–Magyarországnak Bosznia, Hercegovina és a Novipazári szandzsák egy részének annektálását úgy, hogy az a nagyhatalmak jóváhagyásával, Törökország hozzájárulásával történjen, ráadásul olyan módon, hogy a Monarchián belül is igazolni lehessen a területszerzés jogosságát.²¹ Andrássy a kongresszus idején is folytatta az előkészítő tárgyalásokat, és a megbeszélések eredményéről, tervezett lépéseiről rendszeresen értesítette az uralkodót.²² A külügyminiszter ezek során jelezte, a kongresszustól arra kér majd felhatalmazást, hogy a Monarchia megszállhassa és igazgathassa az említett területeket. Ez a megoldás jogi értelemben az annexióról való lemondást jelentette. A külügyminiszter valójában már korábban, március végén, az Ignatyevvel folytatott tárgyalások után feladta Bosznia és Hercegovina Oroszországgal egyetértésben történő annektálásának tervét. Az okkupáció elő-

neyeit Ferenc József előtt a következőkkel indokolta Andrassy: így elkerülhető az a kérdés, hogy a két tartomány melyik birodalomfélhez kerüljön; a Monarchiának nem kell átvállalni a török államodóság egy részét; ez a forma elfogadhatóbbá tenné a Porta számára a vitatott területekről való lemondást. Úgy vélte, hogy ez a megoldás, amely gyakorlatilag a tartós birtokbavételt és rendelkezési jogot jelent, kielégíti a Monarchia célkitűzéseit, elfogadhatóbbá téve a dolgot a birodalmon belül a területszerzés minden formáját elutasító körök részére. A külügyminiszter abban is bízott, hogy idővel a megszállt területek lakossága elfogadja a kialakult helyzetet, és maga nyilvánítja ki az annexiót. Andrassy az okkupációval a birodalmat egy másik veszélytől is igyekezett megszabadítani. Az annexió, a két tartomány beolvasztása a birodalomba, a szláv lakosság arányának megnövekedését hozza magával, ami viszont felvetette volna a trialista állam kialakulásának lehetőségét.²³

Mint ismert, a kongresszus június 28-i ülésén Ausztria–Magyarországot valóban Bosznia és Hercegovina megszállásával és közigazgatási felügyeletével bízta meg, a Novipazári szandzsák okkupációjáról azonban Andrassy a nagy orosz és angol ellenkezés miatt lemondott. Az egyezmény értelmében ezen a területen a Monarchia csak helyőrséget állomásoztathatott és az utakat ellenőrizhette. A július 13-án zárult kongresszus megerősítette Románia, Szerbia és Montenegró függetlenségét, jóváhagyta Oroszország ázsiai hódításait, a tengerszorosok státusát illetően az 1856-os és az 1871-es szerződésekre utalva, a korábbi állapotokat fogadta el.²⁴

A kongresszus utolsó napján Andrassy két titkos dokumentumot írt alá. Az első a Porta képviselőivel való megállapodás. Egy török ultimátumot követően a belügyminiszter kénytelen volt írásban nyilatkozni arról, hogy a jövőbeni okkupáció ideiglenes lesz, és nem sérti a szultán jogait. Az Oroszországgal kötött titkos megállapodás szerint a Monarchia támogatja partnerét a berlini szerződés határozatainak végrehajtásában, az orosz fél pedig nem fogja ellenezni a Novipazári szandzsák későbbi megszállását Ausztria–Magyarország által.²⁵

A kongresszus résztvevői főként a hatalmi viszonyok alakításával és a határok meghúzásával foglalkoztak, kevés időt szenteltek a Monarchia számára igen fontos egyéb kérdéseknek. A szerződés pontjai azt bizonyítják, hogy az 1878 márciusában megfogalmazott osztrák–magyar gazdasági program nagy részét sikerült megtárgyalni és elfogadtatni. A vasútügyben a szerződés 10. és 38. cikke kötelezte Szerbiát és Boszniát, hogy az Ausztria–Magyarországgal és a Hirsch-társasággal meglévő, a nemzetközi vasutak megépítésére, összekapcsolására és üzemeltetésére vonatkozó korábbi török szerződéses kötelezettségeket átvállalják. A szerződés azt is meghatározta, hogy az érintett államoknak, Ausztria–Magyarországnak, Törökországnak, Szerbiának és Bulgáriának a berlini kongresszus jegyzőkönyveinek aláírása után azonnal meg kell kötni a kivitelezéshez szükséges megállapodásokat.

A kereskedelmi jog területén a berlini megegyezés előírta, hogy az önállósuló balkáni államok számára érvényben maradnak a Porta és a harmadik államok közötti kereskedelmi és hajózási szerződések, amíg az érintett harmadik államok a változtatásokba bele nem egyeznek, illetve az önállóvá vált országokkal új megállapodást nem kötnek. A 37. cikk konkrétan utal Szerbiára és azt mondja, hogy a fejedelemség az új szerződés létrejöttéig semmit sem változtathat más országokkal meglévő kereskedelmi viszonyainak az állapotán.

A Duna-kérdéssel a szerződés 52–55. pontjai foglalkoznak. Ezek elrendelik az al-dunai hajózás szabadságának biztosítására az összes parti erődtítmény lerombolását, és megtiltják újak építését a Vaskaputól lefelé. Az Európai Duna-bizottság jogköre

változatlan marad a torkolati részen, hatáskörét pedig Galacig kiterjesztik. A jövőben Románia is a bizottság tagja lesz, a bizottság mandátumáról annak lejártá előtt egy évvel, 1882-ben a hatalmak döntenek. Az 55. cikk rendelkezése szerint a Vaskaputól Galacig terjedő szakasz hajózási és felügyeleti szabályait a parti államok közreműködésével az EDB dolgozza ki. A berlini szerződés az 1871-es londoni szerződést módosítva a Vaskapu szabályozásának feladatát kizárólagosan Ausztria–Magyarországnak adta.²⁶ Összehasonlítva a Monarchia által 1878 tavaszán megfogalmazott gazdasági elképzeléseket a berlini kongresszus határozataival megállapítható, hogy a szerződésnek a gazdasági, kereskedelmi és közlekedési kérdéseket szabályozó döntései valóban Ausztria–Magyarország érdekeit szolgálták.

A Monarchia keleti gazdasági programjának megvalósításában Szerbia kulcsfontosságú helyzetben volt, Andrásy éppen ezért megkülönböztetett figyelemmel kísérte a szerb diplomáciai és gazdasági kezdeményezéseket. A szerb miniszterelnökkel, Ristićsel Bécsben megkezdett tárgyalások Berlinben a kongresszus idején is folytatódtak, melyek eredményeképpen a két fél július 8-án megállapodást kötött. A szerződés első része a vasutak kérdésével foglalkozott. A két kormány elhatározta, hogy Belgrádnál összekapcsolják a szerb és az osztrák–magyar vasutakat. Szerbia ezenfelül kötelezte magát, hogy három éven belül megépíti a Belgrád–Niš közötti, és az onnan a török, illetve a bolgár határig vezető vonalakat. A két kormány együtt fog működni abban, hogy mind a saját, mind a török és bolgár szakaszokon kiépítendő vasutakon az osztrák–magyar vasút szabályzatát alkalmazzák. Ezért közvetlenül a kongresszus után Bécsben azonnal meg kell kötni az Ausztria–Magyarország, Törökország, Bulgária és Szerbia közötti, a vasútépítéssel és üzemeltetéssel kapcsolatos megállapodásokat. A konvenció második része a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztését tárgyalja, de a Monarchia két fele közötti nézeteltérésekre tekintettel nem határozta meg, hogy a tervezett együttműködést a hagyományos kereskedelmi szerződéssel, vagy esetleg vámunió formájában fogják megvalósítani. A vasútszerződéshez hasonlóan a konvenció ebben az esetben is előírta, hogy a megállapodásokat a berlini szerződés után azonnal meg kell kötni.²⁷

A történészek eltérően értékelik az osztrák–magyar diplomácia vezetőjének tevékenységét és a berlini kongresszuson elért eredményeket. A régebbi szakirodalomból Theodor Sosnoskyt és Wertheimer Edét idézzük. A német történész szerint a külügyminiszter elérte, amit akart, hiszen Bosznia okkupációját a nagyhatalmak megbízásából nyerte el, ezért emelt fővel és büszkén hagyhatja el a tárgyalótermet, ahova egy hónappal ezelőtt még kétségek közepette lépett be.²⁸ Wertheimer hasonlóan emelkedett hangon ír a közös külügyminiszter teljesítményéről, aki betartotta a delegációknak adott szavát: „a monarchiát sértetlenül és háború nélkül vezette ki a keleti bonyodalom zavaaraiból. Andrásy Ausztria–Magyarország tekintélyét oly magas fokra emelte a minön már régóta nem állt.”²⁹

A jelenkor történészei árnyaltabban fogalmazzak. Diószegi István legújabb könyvében figyelmeztet arra, hogy a berlini kongresszus jelentőségét nem szabad eltúlozni. Megjegyzi, hogy a „tanácskozás és az ott született megállapodások a balkáni válság, a háború és a háborút követő időszak hatalmi politikai erőviszonyainak terméke volt.”³⁰ Egy korábbi tanulmányában kifejti, hogy a Monarchia elérte alapvetőnek tekintett célkitűzéseit, mivel nemzetközi szerződés biztosítja Bulgáriával szembeni követeléseit, Bosznia és Hercegovina megszállására pedig európai mandátumot kapott.³¹ Később felhívja a figyelmet arra, hogy a szerződés csupán a megfelelő nemzetközi jogi kereteket teremtette meg, de az erőviszonyokat alapvetően nem módosította.

Annak ellenére sem, hogy a Monarchia területe, ha ideiglenes megszállással is, de növekedett, mivel Bosznia megszerzése „kevés volt ahhoz, hogy Oroszország nyomasztó túlsúlyát kiegyenlítse”.³²

Palotás Emil is úgy látja, hogy Andrassy elérte a korábban meghatározott fő célokat, bár a programot nem sikerült teljes egészében megvalósítani. A szerződés 25. cikke ugyanis Bosznia és a szandzsák ügyében lényegesen kevesebbet tartalmaz, mint a korábbi elképzelések.³³ Palotás is hangsúlyozza, hogy Bécs diplomáciai sikereit a nagyhatalmak támogatásával érte el, amely egyben biztos alapot jelent az új balkáni pozíciók megerősítéséhez. Diószegivel ellentétben úgy látja, hogy a „Nagy-Bulgária képében fenyegető teljes orosz hegemonia felszámolásával és az okkupációs mandátum elnyerésével alapvetően megváltoztak a két régi rivális balkáni erőviszonyai.”³⁴ Palotás Emil kitér a berlini kongresszus gazdasági intézkedéseire is. A szerződés kereskedelmi és forgalmi határozatai kedvező kiindulási pontot jelentenek a gazdasági expanzió számára.³⁵

Franz-Josef Kos azt írja, hogy Andrassy sikerként értékelhette a kongresszus eredményeit, mivel Bosznia okkupációjára európai felhatalmazást kapott, és szerződés biztosította a Monarchia keleti kereskedelmi kapcsolatait. Kos úgy véli, hogy a külügyminiszter számára a legfontosabb mégis az orosz hatalmi befolyás megállítása volt. Kitér a katonai vezetés véleményére is, amely szerinte összességében egyetérthetett a kongresszus eredményeivel. A katonák leginkább azzal lehettek elégedettek, hogy nem került sor egy Oroszország elleni háborúra, amitől a kongresszus kezdetén még tartottak.³⁶

A berlini kongresszus értékelése

A magyarországi sajtó rendszeresen kommentálta a Monarchia külpolitikai lépéseit, s különösen 1877 decemberétől, az orosz csapatok plevnai győzelmétől szaporodtak meg a keleti diplomáciával foglalkozó írások. A lapok a külpolitika általános értékelése és Andrassy tevékenységének bírálata mellett leggyakrabban a Török Birodalom integritásának kérdésével, az Oroszország elleni háború lehetőségével és a Monarchia szövetségi politikájával foglalkoztak. 1878 márciusától egyre nagyobb számban jelennek meg a keleti gazdasági lehetőségekkel foglalkozó írások, amelyek figyelemmel kísérik a kongresszus előkészületeit. A kongresszustól elsősorban a Monarchia gazdasági érdekeinek biztosítását várják. A vizsgálódásba bevont lapok elemzései sokszínűek, sok adattal, változatos érvekkel igyekeznek bizonyítani álláspontjukat. Alapjában két, egymással élesen szemben álló vélemény ütközik: a kormány politikáját kritizáló vagy elutasító ellenzéki lapok – Egyetértés, Kelet Népe, Pesti Napló – állásfoglalása a legtöbb esetben kibékíthetetlennek tűnik a kormányhoz közel álló, annak politikáját lojálisan szemlélő vagy támogató A Hon, Ellenőr és Pester Lloyd nézeteivel.

A berlini tárgyalásokról a magyarországi újságok rendszeresen tájékoztatták a közvéleményt, a létrejött megállapodásokról pedig nagyrészt korábbi állásfoglalásaikat hangoztatva fogalmazták meg véleményüket. Az általános értékelő cikkek mellett két fő területre irányult a lapok érdeklődése: az írások egyik része azt vizsgálta, hogy milyen előnyökkel, illetve hátrányokkal jár a Monarchiára nézve a Bosznia okkupálására elnyert felhatalmazás, a másik fele pedig a gazdasági-kereskedelmi határozatokban rejlő lehetőségeket taglalta.

A Hon elemző cikkeiben már a kongresszus tényét is sikerként könyveli el, külön kiemelve, hogy a tanácskozás megtörte Oroszország fenyegető hatalmát, elhárí-

totta a Monarchiára leselkedő pánszláv veszélyt, és bebizonyította, hogy Andrassy politikájában semmi nyoma sincs az oroszbarátságnak.³⁷ Az osztrák–magyar külpolitika értékelésekor figyelmeztet azokra a tényezőkre, amelyeket szem előtt kell tartani annak megítélésénél: az uralkodó akarata, Európa érdekei, valamint Oroszország és a délszláv államok törekvései alapvetően befolyásolták a külügyi döntéseket. Andrassy vitathatatlan érdeme az is, hogy sikerült elkerülni a háborút, mert még a győztes háború is hosszú időre meggyengítette volna a Habsburg Birodalmat.³⁸ A kongresszus sok határozatát, többek között az összes határmódosítást, félmegoldásnak tartja, ezek rendezésére további egyeztetéseket sürget.³⁹ A békeszerződés szövegét elemezve arra a következtetésre jut, hogy abban sok a határozatlan megfogalmazás, a kétértelműség, ami a jövőben kiszámíthatatlan konfliktusok forrását képezheti.⁴⁰

Ez utóbbi álláspontot képviseli az Ellenőr is, amikor azt állítja, hogy a béke ideiglenesnek tekinthető, éppen ezért nem adja fel korábbi háborús álláspontját a kongresszus után sem. Nem tartja kizártnak, hogy az Oroszországgal való viszony rendezésében „a fegyveres béke” biztosíthatja a hosszú távú megoldást.⁴¹ A másik lehetőséget az angol–török szövetség példája nyújthatná, amennyiben kialakul egy osztrák–magyar–török közeledés, ennek nyomán pedig megvalósulhat az angol–osztrák–magyar koalíció, amely elég erős lenne ahhoz, hogy Oroszországot meghátrálásra kényszerítse.⁴² Összevetve Andrassy korábbi kijelentéseit a kongresszus határozataival a lap azt állítja, hogy a külügyminiszter sokkal többet ért el, mint amennyit ígért, emlékeztetve azokra a gazdasági megállapodásokra, amelyeket a tanácskozás Ausztria–Magyarország érdekében elfogadott.⁴³

A Pester Lloyd a kongresszus megnyitása alkalmából elemzi a közös külügyminiszter tevékenységét. Bevezetésként idézi Andrassynek az osztrák delegáció külügyi bizottságához intézett kijelentését: „Nem ismerek magyar politikát, csak osztrák–magyar politikát ismerek.” Megerősíti, hogy a külügyminiszter diplomáciájában valóban az osztrák–magyar érdekeket képviselte, de úgy véli, hogy a Habsburg Monarchia keleti politikájának igazi irányítója és megvalósítója a magyar szellem, a törvényesség volt. A törvény határozta meg Andrassy döntéseit, segítette a kongresszus megszervezésében, és remélhetőleg a törvény vezeti a határozatok megvalósításában is. A kongresszus a külügyminiszter nagy sikere, Európát a jogfolytonosság alapján egyesíti, és ezzel olyan példát mutat, amely a keleti kérdés megoldásának egész folyamatában mértékadó lesz. Az európai hatalmak tanácskozása ebben az értelemben is Andrassy „világtörténelmi jelentőségű győzelme”.⁴⁴

Nem változik a lap pozitív véleménye a kongresszus után sem. Úgy látja, hogy az ott született döntések törvényes keretet és eszközöket biztosítottak ahhoz, hogy a Monarchia, különösen gazdasági téren, „megőrizze érdekeit és kihasználja lehetőségeit a Balkán-félszigeten”. A térség – Rumélia, Bulgária, Szerbia és Montenegró – kereskedelmi és közlekedési hálózata Ausztria–Magyarország kezében fog összpontosulni. A kormánypárti lap már a jövőben megvalósuló keleti osztrák–magyar uralomról ábrándozik, amelynek irányát a vasút jelzi majd, mivel Bécs a Duna-torkolatoknál elvesztette hatalmi befolyását. Emiatt a nemzetközi konkurenciával szemben szűkebb lesz az osztrák–magyar gazdaságpolitika játéktere. A szomszédos délszláv területeken viszont, ahol a Monarchia teljes egészében rendelkezik a kereskedelmi forgalom szabályozásával, „egy domináló vám-, kereskedelmi és közlekedési politika” révén lehetőség nyílik az osztrák–magyar vezető szerep megteremtésére. „Egy ilyen szupremácia alapvonásait a berlini szerződés pontosan meghatározta. A

Monarchia népeit egyedül ennek a megvalósítása lenne képes kibékíteni a török provinciák okkupációjával.⁴⁵

Az ellenzéki lapok egészen más előjelű értékeléseket közölnek. Mindegyikük elégedetten nyugtázza, hogy a tanácskozás az általuk előre jelzett módon zajlott le, a határozatokban pedig igazolva látják saját korábbi negatív jóslataikat, elsősorban azt, hogy a Monarchia keleti politikájának a célja Bosznia és Hercegovina megszerzése volt. A kongresszus döntéseit általánosságban kritizáló írásaik három témával foglalkoznak: a bizonytalan béke, az elégtelen területi döntések, valamint a hátrányos kereskedelmi-gazdasági megállapodások. Az Egyetértés határozottan kijelentette, hogy Andrássy „a kongresszuson száználmas és szégyenletes szerepet játszott”, ígéreteit nem volt képes teljesíteni.⁴⁶ A konzervatív Kelet Népe higgadtan értékeli, de mérlege szintén negatív. Elsősorban azt kifogásolja, hogy a déli határok mentén szláv államok láncolata alakul ki, s ez a tény a Monarchia létét veszélyezteti. Nem ért egyet azokkal az elképzelésekkel sem, amelyek szerint Bosznia megszerzésével Ausztria–Magyarország kiterjesztheti befolyását a Balkán-félsziget egész nyugati részére.⁴⁷ A lap szerint a kongresszusnak két fő feladata lett volna, de egyiket sem tudta megvalósítani. Nem volt képes megsemmisíteni a San Stefanó-i békeben megfogalmazott orosz követeléseket, sőt néhány intézkedése éppen a „rablást” szabályozta. A másik fő feladat, a konzervatív politikából következően, az lett volna, hogy Európa Törökországból megmentse azt, ami menthető. Az újság hajlik arra a véleményre, hogy az akkori történelmi szituációban a török integritás fenntartása lehetetlen volt, de álláspontja szerint Berlinben arra kellett volna törekedni, hogy ami a Török Birodalomból fennmarad, az minél életképesebb legyen. Törökországot viszont úgy darabolták fel, hogy az megszűnt életképesnek lenni. Ezek a feladatok nem teljesültek, a lap ezért a kongresszus munkáját eredménytelennek, a keleti kérdés megoldását pedig átmenetinek minősíti.⁴⁸ A Pesti Napló egészen tragikusnak látja a helyzetet. Szerinte az európai tanácskozáson Andrássy kudarcot vallott, a Monarchia szövetséges nélkül, diplomáciailag elszigetelve, ellenséges szláv államokkal körülveve, állandó háborús veszélynek kitéve került ki a kongresszusról.⁴⁹

A kongresszus általános értékeléséhez hasonlóan, a megszerzett okkupációs mandátum minősítésében is két eltérő álláspont alakult ki. A kormányhoz közel álló lapok viszonylag röviden írtak a Boszniáról szóló határozatról, de igyekeztek annak pozitív oldalát kiemelni. Az Ellenőr azt hangsúlyozza, hogy a Porta beleegyezett az ideiglenes megszállásba, a Monarchia a bevonulással helyreállítja a rendet, ugyanakkor egy számára stratégiaileg fontos területet foglal el. A lap bízik abban, hogy a megszállás konfliktustól mentes lesz, hiszen a fegyveres akció ellenkezik a Monarchia közvéleményével és legfontosabb érdekeivel is.⁵⁰

A Hon is az állandó megszállás ellen szól, az ideiglenes bevonulást csak abban az esetben tartja elfogadhatónak, ha az a Porta egyetértésével történik. Bosznia megszállásának gyakorlati hasznát abban látja, hogy az Oroszország hatalmának a Balkánnál való megfékezését jelenti, valamint abban, hogy Szerbia és Montenegró közé beékelődve a Monarchia egy nagy délszláv állam kialakulását akadályozza meg.⁵¹ A kongresszus jegyzőkönyveinek elemzése után a lap úgy látja, hogy a bosnyák kérdés megoldásában sem az orosz érdek, sem a kicsinyes kompenzációs politika, sem pedig Törökország feldarabolásának igénye sem érvényesült. Anglia indítványa alapján a Monarchia nem a Porta ellen, hanem „a Török Birodalom végleges megerősítése” érdekében kapta a mandátumot.⁵² A kongresszus által adott megbízás másik célja a szláv elem terjeszkedésének a megakadályozása. A lap szerint a Boszniára vonatkozó

döntésben a fentiekén kívül hatalmi-stratégiai megfontolás is rejlett, amely a kongresszuson hozott anyagi határozatokkal együtt Ausztria–Magyarország gazdasági és politikai súlyát nemzetközi szempontból kétségkívül emeli. Felhívja a figyelmet a megszállással járó feladatokra és kiadásokra is. A bevonulás, a tartományok irányítása nagy befektetéseket igényel, ami kedvezőtlen megvilágításba helyezi a határozatot. Csak az ideiglenes megszállást tartja jó megoldásnak, mert az annexió belpolitikai bizonytalanságot okozna, megbontaná a dualista állam egyensúlyát.⁵³

A Pester Lloyd szintén egyetért azokkal a felvetésekkel, hogy a Monarchia igen szegény és nehezen kormányozható területet vesz át, ahol az agrárviszonyoktól kezdve az államformáig mindent újra kell szabályozni. Az okkupáció indoklásaként elsősorban azt hozza föl, hogy a kormány célja az új kereskedelmi utak nyitása, szélesebb értékesítési területek biztosítása a Balkán-félsziget nyugati részén. A lap osztja azt a véleményt, hogy az Al-Dunán az angol és francia konkurenciát az osztrák–magyar kereskedelem soha sem lesz képes legyőzni. Bosznia és Hercegovina megszerzésével viszont a Monarchia egy európai jelentőségű kereskedelmi útvonal birtokába jut, amely ráadásul a legrövidebb összeköttetést biztosítja Európa északi, középső és keleti részei között. Megfelelő kereskedelmi szerződések megkötésével és a vasútvonalak kiépítésével az okkupáció „a nagy reményű kereskelempolitikai elképzelések megvalósítását szolgálja”.⁵⁴

Az ellenzéki újságok persze kételkednek abban, hogy a Bosznián keresztül Szaloniki felé vezető vasútvonal világkereskedelmi jelentőségű lenne. Írásaikban megerősítik, hogy az okkupáció politikai, nemzetiségi, stratégiai és pénzügyi szempontból egyaránt káros a Monarchia mindkét felére, és nem töri meg az orosz uralmat a Balkánon.⁵⁵ A Kelet Népe emlékeztet Andrássynak arra az érvelésére, amely a Török Birodalom integritását lehetetlennek tartotta, sőt a beteg részek leválasztásával az ország új erőre kaphat. A Monarchia most „az elmérgesedett részeket a saját testébe illeszti”, ezáltal viszont megoldhatatlan gondokat vállal magára.⁵⁶ A konzervatív újság vitatkozik azzal az állásponttal is, mely szerint Törökország képtelen volt Boszniában a rendet helyreállítani, ezért az nem maradhatott török uralom alatt. Mivel a tartomány önállóságra képtelen, a Szerbiához vagy Montenegróhoz való csatolása pedig a Monarchia érdekeivel összeegyeztethetetlen, a terület megszállása Ausztria–Magyarországra nézve szükségszerű volt. A lap szerint az érvelés téves nézeteken alapul. A háborús vereség ugyanis Törökországot reformokra készíti, amelyek következtében képes lesz a rend megteremtésére. Egyébként sem következik az eseményekből, hogy a két tartományt a Monarchiának anektálnia kell.⁵⁷ Helyteleníti azt a felfogást is, hogy Bosznia elfoglalását Európa erőszakolta volna rá a Monarchiára. A kongresszus jegyzőkönyveire hivatkozva úgy véli, hogy a berlini kongresszus résztvevői nem szívesen egyeztek bele az okkupációba, mert pusztán rendőri tényt láttak az akcióban.⁵⁸ Bár Andrássy az európai hatalmaktól valóban megkapta a mandátumot, de sokkal célszerűbb lett volna, ha az okkupációra a tartományok törvényes birtokosától szerzett volna felhatalmazást. Éppen ezért az okkupáció jogszerűtlen is, hiszen a berlini határozat aláíróinak hatalmuk igen, de joguk nem volt arra, hogy egy másik ország tartományának megszállását engedélyezzék.⁵⁹ A logikai élelátásáról ismert lap egyébként minden indoklásban ellentmondást fedez fel. Ha Bosznia okkupációja oroszellenes lépés, akkor hogyan történhetett, hogy a cár rendkívüli küldötte két alkalommal rá akarta venni a Monarchiát az akcióra? Amennyiben a pánszláv veszély miatt kell elfoglalni Boszniát, akkor miért csak ideiglenes megszállásról van szó?⁶⁰

A Pesti Napló véleménye megegyezik az ellenzéki lapok észrevételeivel, de a Nemzeti Hírlap írásai mindig újabb vitára készítetik. A pártoktól távolságot tartó, nemzeti érdekeket hangoztató újság valóban az okkupáció legelkötelezettebb támogatójának bizonyult. Cikkeiben rendszeresen Bosznia megszállásának anyagi és stratégiai előnyeiről ír, így szerinte a Monarchia új forrásokhoz, elsősorban a térségben befektető angol és francia tőke támogatásához, egyúttal a magyar ipar jelentős piachoz jut, a magyar értelmiség egy része jövedelmező hivatalokra tehet szert. Bosznia megszerzését azért is pozitívan értékeli, mert a Monarchia nemzetközi jelentőségű útvonalhoz jutott az Égei-tenger felé, ugyanakkor Dalmáciának megfelelő hátszínigot biztosít.⁶¹

A Pesti Napló erősen bírálja ezeket a véleményeket. Azt elismeri, hogy a külföldi tőke szívesen fektetne be a Balkánon, ha ott rendezett viszonyokat talál. Emlékeztet, az angol és francia befektetők már korábban elérték, hogy a török vasutak a tenger felől a birodalom belseje felé épüljenek, kiszorítva ezáltal az osztrák–magyar termékeket korábbi piacairól. A külföldi tőke tehát ezután is építeni fogja a török vasutakat, mert árucikkeivel egyre beljebb akar hatolni, de ennek hasznából a Monarchia nem részesül.⁶² Az okkupációt sem földrajzi, sem stratégiai, sem kereskedelmi-forgalmi szempontból nem fogadja el, annak ellenére, hogy információi szerint a Monarchia katonai vezetése már régóta szükségesnek tartotta ezt a lépést.⁶³ Forgalmi szempontból egyértelműen hátrányosnak tartja a boszniai vasút kiépítését, mivel így a Szalonikiból induló nemzetközi forgalom Budapestről Bécsbe terelődne.⁶⁴

Horst Haselsteiner az osztrák sajtónak az okkupációval kapcsolatos írásait elemezve szintén arra a megállapításra jutott, hogy az újságok véleménye megoszlik a kérdésben.⁶⁵ A kormányhoz közel álló lapok általában pozitívan értékelik a Boszniáról hozott határozatot. Az okkupációt a Monarchia szempontjából elkerülhetetlen szükségszerűségnek tartják, a mandátum azonban nemcsak jogokat, hanem kötelezéseket is jelent, amelyek a Habsburg Birodalom számára áldozatokkal és kiadásokkal járnak. Voltak olyan lapok is, amelyek további terjeszkedést sürgettek és a teljes annexiót követelték. Az ellenzéki lapok, élükön a Neue Freie Pressevel, az okkupáció negatív aspektusait hangsúlyozták. Érveik leggyakrabban megegyeztek a magyarországi ellenzéki újságok kifogásaival: döntően szláv lakosságú területek kerülnek a birodalomhoz, kormányzati nehézségek várhatók, igen elmaradott tartományokról van szó, ahol hiányzik az infrastruktúra, a megfelelő viszonyok kialakítása igen nagy terhet és áldozatot jelent a Monarchia számára.⁶⁶

A magyarországi újságokat vizsgálva feltűnik, hogy a kongresszust általában értékelő írások és az okkupációt támogató vagy elítélő cikkek igen gyakran hivatkoznak gazdasági érvekre. Láthattuk, hogy a lapok egy része 1878 márciusától az anyagi érdekeket egyenrangúvá tette a politikai-hatalmi követelésekkel, A Hon ismertetett cikke pedig a tervezett nagyhatalmi tanácskozáson elsősorban a gazdasági elképzelések megvalósulására számított.

Ez a várakozás a kongresszust megelőzően nemcsak a kormánypárti lapok írásaiban volt érezhető, bizonyítják ezt a tanácskozás anyagi természetű döntéseit nyugtázó, illetve kritizáló elemzések. A gazdasági határozatokat értékelő cikkek csak kisebbik része tartalmaz átfogó, a korábban ismertetett gazdasági program egészére kiterjedő elemzést, az írások zöme egy-egy részterületet emel ki, és többnyire a lap elképzeléseit fejt ki az adott témáról. Most következzen négy átfogóbb, a berlini kongresszus gazdasági döntéseit elemző írás.

Az Egyetértés a tanácskozás gazdasági határozatait is az okkupáció szemüvegén keresztül vizsgálja. Újból kifejti, hogy a Bosznián át Szaloniki felé vezető útvo-

nálnak nincs világkereskedelmi jelentősége, csupán a megszállás igazolására találták ki az Északi-tengertől az Égei-tengerig vezető kereskedelmi út tervét. Csakhogy ez az útvonal a Monarchia számára sem export, sem import tekintetében nem bír jelentőséggel, mert nincs mit szállítani. A Szaloniki felé vezető vasútnak világkereskedelmi szempontból azért nincs jelentősége, mert a nyugati államok, Anglia, Franciaország, részben Németország és Olaszország is, tengeri úton kereskednek a keleti piacokkal, és az említett vasút csupán Németország keleti részének és Ausztriának szolgálna előnyére. Azt nem vitatja a lap, hogy Szaloniki a keleti kereskedelemben kulcspozícióban van, de az összeköttetésnek nem Bécsen, hanem Budapesten keresztül kellene haladnia, tehát nem Bosznián, hanem Szerbián keresztül. Az előbbi „erőszakot tenne a kereskedelmi forgalom természetes fejlődésén”, az utóbbi viszont egy új, nagy kiterjedésű piacot nyitna a keleti kereskedelemnek.⁶⁷

A Pester Lloyd értékelésében abból indul ki, hogy Oroszország a Duna alsó szakaszának a megszerzésével veszélyezteti, sőt meg is szüntetheti a Monarchia hagyományos kereskedelmi kapcsolatait és gazdasági befolyását az egész térségben. Ezt ellensúlyozná a boszniai megszállás, amelynek a kereskedelemre gyakorolt áldásos hatása néhány éven belül érezhető lesz. A Monarchia hatalmi köreire hivatkozva állítja, hogy Bécs az akcióval a forgalmi szempontból másodrangúnak számító Dunát egy olyan vasúttal váltja fel, amely egy világkereskedelmi útvonal részét képezi. A lap is tisztában van azzal, hogy az angolok és a franciák már régen felismerték Szaloniki forgalmi jelentőségét, és kiépítették a tengerparttól a szárazföld belseje felé vezető vasutat. Ausztria–Magyarország legfőbb érdeke az lenne, hogy a határoktól megépülne az összekötő vonalak, a Dunán ugyanis a szabad hajózás bevezetésével az angol konkurenciát az osztrák–magyar kereskedelem soha sem lesz képes legyőzni. Más a helyzet a Balkán nyugati részén. Itt a Monarchia, részben a kongresszusi határozatoknak köszönhetően, még tud magának piacot biztosítani a Portával kötött kereskedelmi és vámszerződések segítségével, valamint a boszniai és osztriai vasutak kiépítésével. Ezek megvalósulása tág felvevőpiacot biztosít a Monarchia áruinak, bőségesen kárpótolva a Duna alsó szakaszán elvesztett befolyási övezetért. A lap úgy látja, hogy a vasútvonalak megépülésével amúgy is magától bekövetkezne a Dunának mint fő európai kereskedelmi útvonalnak az elértéktelenedése.⁶⁸

Az ellenzéki Pesti Napló a kongresszus határozatait a Monarchia szempontjából rossznak tartja, igyekszik minden eredményt viszonylagossá, jelentéktelenné minősíteni. Azt elismeri, hogy a vasúti csatlakozások és a kereskedelmi szerződések ügyét „helyesebben” rendezték, mint a San Stefanó-i szerződésben. A különbség abból adódik, hogy amíg az előbbi megállapodást csak Oroszország és Törökország kötötte, addig a berlini kongresszus az európai hatalmak érdekeit képviselte. Az ott létrejött szerződés Bulgária más államok iránti kötelezettségeit is szabályozza. Konkrét példaként a Szaloniki és Mitrovica közötti vasutat hozza föl. Örvendetesnek tartja, hogy a kongresszus határozata szerint ez a vonal nem esik az új Bulgáriába, ellentétben a San Stefanó-i döntéssel. Ennek az a nagy előnye, hogy a vasúti csatlakozásoknak a határig való megépítéséről csak a Portával kell tárgyalni. A lap szerint viszont nem az osztrák–magyar álláspont volt a mérvadó Bulgária határainak kialakításakor. Bizonyíték erre az a tény, hogy Szófia Bulgáriába került, holott a Belgrád–Niš–Szófia közötti vasút török uralom alatt tartása a Monarchiának is érdeke lenne. Kritizálja a lap a kereskedelem terén elért eredményeket is. A kereskedelmi és hajózási megállapodások csupán a status quót tartják fenn, amit a Pesti Napló magától értetődőnek tart, de előremutató elemeket nem talál bennük. A Bulgáriával való szerződés fenntartása előnyös

a Monarchiának, mivel kedvező beviteli feltételeket teremt az osztrák–magyar áruk számára. Csakhogy ennek a szerződésnek a fenntartása sem olyan vívmány, amely egyértelműen Ausztria–Magyarország javát szolgálja. A Bulgáriában már régóta jelen levő francia és angol import ugyanis ennek hatására semmiképpen sem adja föl eddig megszerzett pozícióit, másrészt a kongresszusi határozat nem tudja megállítani az orosz gazdasági befolyás előretörését. A lap megerősíti, hogy a Monarchiának is lesz némi haszna a rendezésből, de az oroszlánrész másoké. Ezért állítja azt, hogy „az anyagi téren felmutatható vívmányok olyanok, hogy a veszett fejszének nem kerül meg a nyele sem!”⁶⁹

A Hon úgy látja, hogy a kongresszuson az egyes hatalmak „a politikai egyensúly ellenében is az anyagi érdekek biztosításában keresnek kárpótlást”. Anglia mellett Ausztria–Magyarország is „csaknem elsősorban gondoskodni iparkodik anyagi érdekeinkről; bár ez nem menti fel Andrássyt a politikai egyensúly iránti kötelességtől”. Tagadhatatlan, állítja a lap, hogy a kongresszusnak a nemzetközi kereskedelem szempontjából jelentős érdemei vannak, amelyek még akkor is javulást jelentenek, mint például a kereskedelmi szerződések ügyében, ha csupán a status quót tartják fenn. Az üdvös határozatoknak ugyanakkor lehetnek óvatosságra intő következményei is. Kétségtelen, hogy a kereskedelmi összeköttetések és a vasúti csatlakozások biztosítása szempontjából még Bosznia megszállása is haszonnal jár, az akcióval együttjáró politikai veszteségek és pénzügyi kiadások viszont egyenlőre nem érnek föl a kereskedelmi hozadékkal.

A Dunán a semlegesség helyett csak a szabad hajózás lépne életbe, és a Vaskapu szabályozásának a terheit is a Monarchia viselné. A Hon az egyik határozatot sem tartja károsnak, de mindkettő nagy erőfeszítést követel. A szabad hajózás és az erős angol forgalmi befolyás csökkentené a Monarchia tranzit- és kiviteli forgalmát egyaránt. Ennek ellenére nem tartja helyesnek, ha a keleti kereskedelmet a jövőben csak szárazföldi úton bonyolítanák le, ezzel párhuzamosan pedig hagynák háttérbe szorulni a Duna forgalmát. Konkrét javaslattal állt elő annak érdekében, hogy a Duna továbbra is a Monarchia fő forgalmi útvonala legyen. Bár jelentős pénzügyi terhet jelent, a Vaskaput minél előbb szabályozni kell. Az anyagi áldozatokért az illetékek később megfelelő kárpótlást jelentenek. A Monarchiának az Európai Duna-bizottságban vezető szerephez kell jutni, és a megszerzett tekintéllyel a torkolatoknál, de a folyam egész hosszában is eredményesen működni, állni a versenyt a konkurenciával.

A vasúti csatlakozások kiépítésénél arra figyelmeztet, hogy nem szabad mindent a nemzetközi előnyökért feláldozni, Magyarország hasznára is ügyelni kell. A Bécs és Novi közötti vasútvonal éppen Budapestről terelné el a forgalmat, ezzel pótolhatatlan kereskedelmi-forgalmi hátrányokat okozva. A Hon úgy véli, hogy Andrássy Berlinben biztosította a belgrádi csatlakozás lehetőségét, most már a magyar kormány feladata a közbeeső szakaszoknak az érdekei szerinti kiépítése. A kormánypárti újságnak összességében az a véleménye, hogy a berlini kongresszus a Monarchia anyagi érdekei szempontjából kedvező határozatokat hozott, megvalósításukhoz pedig gyors és erőteljes akciókra van szükség.⁷⁰

Látható, hogy az okkupációs felhatalmazás értékelésénél gyakori volt a kritikus hangvétel és az elutasító magatartás, a kongresszus gazdasági jellegű döntéseiben viszont még az ellenzéki lapok is láttak optimizmusra okot adó vonásokat. Ugyanakkor az újságok figyelmeztettek arra, hogy a határozatok végrehajtása – részben azok tartalma, részben a nem egyértelmű megfogalmazás miatt – nehézségekbe fog ütközni,

és a kecsgetető tervek megvalósítása el fog húzódni. A kialakult helyzetben fontos szerepet tulajdonítottak a kormánynak, hiszen gyors, határozott és szakszerű döntésekre lett volna szükség.

Érdeemes egy rövid kitekintést tennünk annak érzékeltetésére, hogy egyes lapok milyen érzékenyen reagálnak a napi gazdasági történésekre, míg mások – gyakran szakértőkre hivatkozva, adatokkal és érvekkel alátámasztva – csábító kereskedelmi-forgalmi elképzeléseket fogalmaznak meg. Az Egyetértés a kereskedelmi politikát elemző cikksorozatának első részében újból bírálja a kormányt, rövidlátóknak nevezi a magyar minisztereket, amiért még nem kötötték meg a kereskedelmi szerződést a szerb kormánnyal. Szerbiát azért részesíti előnyben Boszniával szemben, mert a bosnyák tartomány csekély fogyasztóképesége miatt nem jelent biztos felvevőpiacot a magyar termékek számára, másrészt az itt kialakítandó útvonalak a világkereskedelem természetes irányát Bécs felé terelnék.⁷¹

Az ellenzéki lap úgy véli, hogy a keleti kereskedelem az a pont, amelyben a két birodalomfél érdekei azonosak. A biztos jövőhöz nagyívű tervet vázol fel: a Monarchiának arra a területre kell összpontosítania, ahol erős, a gazdaság és a kereskedelem területére. Bécs és Budapest egységes fellépése az új kisállamokkal szemben csak fokozhatja az akció hatékonyságát. A nagyszabású gazdasági elképzelések eredményességét három feladat megvalósításában látja. Elsőként erős és sűrű kereskedelmi összeköttetések kiépítését sürgeti Magyarország és Szerbia, illetve a Monarchia és a déli szomszédok között. A forgalmi kapcsolatok nyomán a gazdaságilag erősebb fél döntő befolyást nyer a térségben, melynek igen nagy politikai értéke van. Ilyen módon lehet a legsikeresebben gátat vetni az orosz terjeszkedésnek, sőt rövid idő alatt ellensúlyozni lehet azt az akciót, amelyet Pétervár, kihasználva a nemzetiségi mozgalmakat, Magyarország ellen folytat. A gazdasági-hatalmi terjeszkedés következő eleme Románia lenne, mert a román szövetség különösen fontos Budapest számára. A lap a kereskedelmi-gazdasági kapcsolatok oly mértékű szabályozására gondol, amelyből mindkét félnek előnye származik. Őv a kis országok gazdasági kizsákmányolásától, méltányos és igazságos viszonyok kialakítását javasolja velük szemben, „bár a dolog természete szerint a haszon nagyobb része a gazdaságilag előrehaladottabb félre esne.”

Az Egyetértés gazdasági elképzeléseinek harmadik eleme a legmerészebb. A kelet felé irányuló kereskedelem elől minden akadályt el kell távolítani, a keleti és déli tartományokat az Adriától a Balkánig a Monarchia irányításával egyetlen vámterületbe kellene egyesíteni, ami a gazdasági fejlődés egészen új korszakát jelentené. Különösen Magyarország húzna hasznot az új helyzetből, hiszen e nagy terület forgalmi központját képezné, elsősorban Ausztria és a balkáni államok közötti kereskedelemben. Így Budapest növekvő gazdasági és politikai szerepe ellensúlyozná azokat a hátrányokat, amelyeket a Béccsel való vámközösség okoz.⁷²

A Pesti Napló ellenzéki laptársától eltérően a gazdasági törekvések mindhárom területére kitér, és a berlini kongresszus határozataiból következő konkrét feladatok megoldásának problémáival foglalkozik. A Szerbiával kötött megállapodásnak a vasúti közlekedésről szóló része csak akkor realizálódik, állítja a lap, ha a Portával is létrejön a vasúti csatlakozások építéséről szóló szerződés. Arra hivatkozik, hogy Törökország politikai okokból eddig megtagadta a Konstantinápolyból és Szalonikiból induló vonalaknak a szerb határig való kiépítését, megakadályozva ezzel a Niš–Belgrád vonal megépítését. A lap azt javasolja, hogy a Portát szerződésekkel és pénzzel rá kell venni a vonalak elkészítésére. Egyúttal szorgalmazza, hogy Bulgáriával szintén jöjjön létre hasonló megállapodás a vasútvonalak kiépítésére. Igaz ugyan, hogy

a Porta más államokkal korábban kötött szerződése érvényben vannak és Bulgáriára is vonatkoznak, de a berlini szerződés értelmében lehetségesnek tartja, hogy a bolgár kormány más államokkal közvetlenül köthet vasúti, vám- és kereskedelmi szerződéseket. A Szerbiával kötendő kereskedelmi megállapodás dolgában tart a Bécs által szorgalmazott vámszövetségtől, mert az, a lap álláspontja szerint, egyértelműen Ausztria előnyös helyzetét biztosítaná. Inkább az addig fennálló állapot mellett szavazna, annak ellenére, hogy a Szerbiával folytatott üzlet nagy kockázattal jár. A szerb ipar ugyanis annyira elmaradott, hogy a fejedelemségben egyes magyar termékek képesek versenyre kelni az osztrák iparcikkokkal. Éppen a kockázati tényező csökkentése érdekében javasolja a kereskedelmi morál javítását. Felszólítja a külügyi kormányt, hogy szerezzen kellő jogi garanciákat az osztrák és magyar kereskedők üzleti tevékenységének biztosítására.⁷³

A Pesti Napló nem tartja szerencsésnek, hogy a kongresszus Ausztria–Magyarországot bízta meg a Vaskapu szabályozásával, mivel az elvégzendő munka igen sokba fog kerülni. Felteszi a kérdést, hogy az esetleges sikeres megoldás ellenére is, képes-e a Monarchia ilyen nagy feladatot eredményesen elvállalni, és a megváltozott politikai és közlekedési viszonyok között érdemes-e a Vaskapu szabályozását siettetni. Úgy látja, hogy a boszniai köz- és vasútvonalakat, a Budapest–Belgrád vasutat stratégiai és kereskedelmi okokból sürgősen ki kell építeni. Ilyen körülmények között fölösleges a Vaskapu szabályozására költeni, annál is inkább, mivel a Dunatorkolatok orosz befolyás alá kerültek. A lap érvei között első helyen a bécsi gabona-tőzsdének az osztrák kormányhoz küldött jelentése szerepel, amely azt bizonyítja, hogy a nyersanyagszállítás tekintetében a dunai forgalom milyen csekély a vasúti szállításhoz képest. Az orsovai és a tömösi vasúti csatlakozás megvalósítása szintén csökkentené a folyamszabályozás fontosságát, a kialakuló tarifaverseny pedig leszorítaná a vasúti szállítás költségeit.⁷⁴

Külön említést érdemel a keleti vasút, ezen belül a pest–zimonyi szakasz kiépítésével kapcsolatos problémakör, amely a korabeli magyarországi sajtó egyik legfőbb témája volt. Sok írás jelent meg e tárgyban már a berlini kongresszus alatt. Feltűnően nagy terjedelemben, alapvető, elvi jelentőségű kérdésként tárgyalta a zimonyi vasút ügyét az Ellenőr és a Pesti Napló. A két lap részletesen elemzi a vonal kiépítésével kapcsolatos problémákat, az irány kijelölését, a szakasz mindkét irányú meghosszabbításának lehetőségét és jelentőségét, Budapest szerepét a forgalom szervezésében, s megfogalmazták álláspontjukat a jövedelmezőség és a finanszírozás kérdésében egyaránt.

A kormánypárti újságnak a szerbiai fővonalról folytatott vitában az a véleménye, hogy a Budapestről Belgrádon át Konstantinápolyba, illetve Szalonikibe vezető út lenne a legrövidebb nemzetközi pálya, amely több szinten is szolgálná Magyarország érdekeit. A berlini szerződés 10. pontjának előírásai szerint kiépülő szerb és bolgár csatlakozásokkal ez a vonal a magyar termékek számára a Balkán-félsziget addig szinte hozzáférhetetlen, nagy kiterjedésű részén csaknem kimeríthetetlen piacot jelentene, a tengeri kikötők elérésével pedig a világkereskedelemben való bekapcsolódás válik lehetővé. A Pest–Zimony összeköttetés megépítését a lap abban az esetben is sürgeti, ha a csatlakozás Belgrádtól Niš irányába nincs biztosítva. Azt állítja, hogy ez a vonal a szerb–török csatlakozás elkészültéig is életképes lenne. Adatok sorával bizonyítja, hogy Bács és Pest megye, a Kiskunság és a Szerémség mezőgazdasági termékeinek jelentős része, valamint a karlócai széntelepek szállítmányai ezen az úton jobb értékesítési lehetőséghez jutnak. A mintegy 350 km hosszú pályának maga a helyi forgalom

legalább 1000 tonna árut jelent kilométerenként, amelyet a visszteher 1200–1500 tonnára emelhet. Számításba véve a csatlakozásoknál a vasútra átáramló szállítmányokat, az új pálya az ország egyik legélénkebb vasútvonala lehetne. Jelentős érvnek szánja a lap, hogy az új szakasszal az ország déli területei közvetlen kapcsolatba kerülnek Budapesttel. Úgy véli, Szerbiának érdeke a hiányzó szakasz megépítése, másrészt a tétovázás azt a veszélyt rejti magában, hogy közben a török pályák elkészülnek, de a csatlakozást nem a magyar érdekek szerint alakítják ki.⁷⁵

Összegezve elmondható, hogy a magyarországi lapok tárgyalták a korabeli hivatalos külpolitika súlyponti kérdéseit, tükrözték a Monarchia diplomáciájának általános tendenciáit. Megerősíthetjük, hogy az egykorú magyar sajtó ismerte a berlini szerződés határozataiból adódó lehetőségeket, valamint a megvalósítás nehézségeit, és a lapok – különösen a kereskedelem és a vasútügy területén – messzire tekintő gazdasági elképzelésekkel jelentkeztek. A kérdés csak az volt, hogy Ausztria–Magyarország nemzetközi szerződésekben biztosított törekvései és az újságok merész tervei összhangban voltak-e a berlini kongresszus után kialakult nagyhatalmi elképzelésekkel, számoltak-e az új balkáni viszonyokkal, a függetlenné vált kisállamok igényeivel, illetve rendelkezett-e a Monarchia a gazdasági program megvalósításához szükséges erővel.

Jegyzetek

¹ *Palotás Emil*: Machtpolitik und Wirtschaftsinteressen. Der Balkan und Russland in der österreichisch-ungarischen Aussenpolitik 1878–1895. Budapest, 1995. (a továbbiakban: Machtpolitik) 15.

² *Haselsteiner, Horst*: Zur Haltung der Donaumonarchie in der orientalischen Frage. In: Der Berliner Kongress von 1878. Die Politik der Grossmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa im zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Hrsg. von Ralph Melville–Hans-Jürgen Schröder. Wiesbaden, 1982. (a továbbiakban: Haselsteiner Zur Haltung) 227–233.

³ *Kos, Franz Joseph*: Die Politik Österreich–Ungarns während der Orientkrise 1874/75–1879. Zum Verhältnis von politischer und militärischer Führung. Köln–Wien, 1984. 36–51.

⁴ *Palotás Emil*: Die wirtschaftlichen Aspekte in der Balkanpolitik Österreich–Ungarns um 1878. In: Der Berliner Kongress von 1878. Die Politik der Grossmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa im zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Hrsg. von Ralph Melville–Hans-Jürgen Schröder. Wiesbaden, 1982. (a továbbiakban: Palotás Aspekte) 272.

⁵ *Diószegi István*: Andrassy és a „keleti kérdés”. Valóság, 1975/7. 66–80.

⁶ *Palotás Emil*: Heeresleitung und Balkanplänen in Österreich–Ungarn in den Kriegsjahren 1875–1878. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Historica 21. 1981. (a továbbiakban: Palotás Heeresleitung) 188–191.

⁷ *Diószegi István*: Bismarck és Andrassy. Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében. Budapest, 1998. (a továbbiakban: Diószegi Bismarck) 214.

⁸ *Kos*: i. m. 221–222.

⁹ *Palotás*: Machtpolitik 16.

¹⁰ *Palotás*: Aspekte 273.

¹¹ *Palotás*: Heeresleitung 192.; *Hünigen, Gisela*: Nikolaj Pavlovič Ignat’ev und die russische Balkanpolitik 1875–1878. Göttingen–Zürich–Frankfurt, 1968. 222.

¹² *Palotás*: Heeresleitung 192.

¹³ *Heiszler Vilmos*: Az osztrák katonai vezetés és az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája 1867–1882. között. Budapest, 1984. 90–91.

¹⁴ *Batowski, Henrik*: Die territorialen Bestimmungen von San Stefano und Berlin. In: Der Berliner Kongress von 1878. Die Politik der Grossmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa im zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Hrsg. von Ralph Melville–Hans-Jürgen Schröder. Wiesbaden, 1982. 51–62.

¹⁵ *Kos*: i. m. 283–291.

¹⁶ *Diószegi István*: Ausztria–Magyarország és Bulgária a San Stefanó-i béke után (1878–1879). Budapest, 1961. (a továbbiakban: Diószegi Ausztria–Magyarország) 21–26.; *Kozári Monika*: Németország orosz

politikája a berlini kongresszus előkészítésének időszakában (Andrássy konferencia-javaslatától a kongresszus összeüléséig). Századok, 1988/3. 449–463.

¹⁷ *Kos*: i. m. 321–326.; *Diószegi*: Bismarck 302–304.

¹⁸ *Kos*: i. m. 335–342.; *Haselsteiner*: Zur Haltung 235–236.

¹⁹ *Palotás Emil*: Célok és a történeti realitás. Osztrák–magyar gazdasági törekvések a Balkánon a berlini kongresszus időszakában. Századok, 1979/6. (a továbbiakban: Palotás Célok) 983–995.

²⁰ *Novotny, Alexander*: Quellen und Studien zur Geschichte des Berliner Kongresses 1878. I. Bd. Österreich, die Türkei und das Balkanproblem im Jahre des Berliner Kongresses. Graz–Köln, 1957. 51–57.; *Geiss, Imanul*: Der Berliner Kongress – eine historische Retrospektive. In: Der Berliner Kongress von 1878. Die Politik der Grossmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa im zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Hrsg. von Ralph Melville–Hans-Jürgen Schröder. Wiesbaden, 1982. 41–49.

²¹ *Palotás*: Machtpolitik 24–26.

²² *Novotny*: i. m. 97–98.

²³ *Kos*: i. m. 352–355.

²⁴ *Batowski*: i. m. 56–62.

²⁵ *Palotás*: Machtpolitik 27–28.; *Novotny*: i. m. 132.

²⁶ *Palotás*: Célok 995–997.

²⁷ *Singer, Bernhard*: Verträge mit Serbien. Wien, 1882. 30–31.

²⁸ *Sosnosky, Theodor*: Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866. I–II. Stuttgart–Berlin, 1913–1914. 187.

²⁹ *Wertheimer Ede*: Gróf Andrássy Gyula élete és kora. I–III. k. Budapest, 1910–1913. III. 251.

³⁰ *Diószegi*: Bismarck 315.

³¹ *Diószegi*: Ausztria–Magyarország 36–37.

³² *Diószegi*: Bismarck 316.

³³ *Palotás*: Heeresleitung 197.

³⁴ *Palotás*: Machtpolitik 28.

³⁵ *Palotás*: Aspekte 282.

³⁶ *Kos*: i. m. 362–363.

³⁷ A Hon 1878. június 28.

³⁸ Uo. 1878. július 5.

³⁹ Uo. 1878. július 9.

⁴⁰ Uo. 1878. július 18.

⁴¹ Ellenőr 1878. július 12.

⁴² Uo. 1878. július 14.

⁴³ Uo. 1878. július 24.

⁴⁴ Pester Lloyd 1878. július 14.

⁴⁵ Uo. 1878. július 18.

⁴⁶ Egyetértés 1878. július 11.

⁴⁷ Kelet Népe 1878. július 5.

⁴⁸ Uo. 1878. július 14.

⁴⁹ Pesti Napló 1878. július 4., július 10., július 14., július 20.

⁵⁰ Ellenőr 1878. július 7., július 20.

⁵¹ A Hon 1878. június 29., július 5.

⁵² Uo. 1878. július 20.

⁵³ Uo. 1878. július 21.

⁵⁴ Pester Lloyd 1878. július 4., július 17.

⁵⁵ Egyetértés 1878. július 6.; Kelet Népe 1878. július 5., július 6., július 12.

⁵⁶ Uo. 1878. július 9.

⁵⁷ Uo. 1878. július 12.

⁵⁸ Uo. 1878. július 20.

⁵⁹ Uo. 1878. július 23., július 31.

⁶⁰ Uo. 1878. július 27.

⁶¹ Nemzeti Hírlap 1878. június 29., július 5., július 21., július 26.

⁶² Pesti Napló 1878. július 4.

⁶³ Uo. 1878. július 21., július 24.

⁶⁴ Uo. 1878. július 4., július 27.

⁶⁵ *Haselsteiner, Horst*: Öffentliche Meinung oder Meinungspluralität? Zum Widerhall der Okkupation in der deutschsprachigen Presse der Donaumonarchie. In: Otpor austro-ugarskoj okupaciji 1878 godine u Bosni i Hercegovini. Naučni skup. Sarajevo, 1979. 62–65.

⁶⁶ Neue Freie Presse, cikksorozat 1878. július 13., július 19., július 25.

- ⁶⁷ Egyetértés 1878. július 6.
⁶⁸ Pester Lloyd 1878. július 4.
⁶⁹ Pesti Napló 1878. július 6.
⁷⁰ A Hon 1878. július 7.
⁷¹ Egyetértés 1878. július 24.
⁷² Uo. 1878. július 27.
⁷³ Pesti Napló 1878. július 13.
⁷⁴ Uo. 1878. július 14.
⁷⁵ Ellenőr 1878. július 6.

LAKOSSÁGCSERE GÖRÖGORSZÁG ÉS TÖRÖKORSZÁG
KÖZÖTT 1914-BEN

A lakosságcsere problematikája Kelet-Európa kapcsán is fontos téma, így minket, magyarokat is érint, hiszen a második világháború után, a magyarországi németek kitelepítésével párhuzamosan Magyarország is kötött ilyen jellegű egyezményt.¹ 1946. február 27-én Magyarország és Csehszlovákia lakosságcsere-egyezményt írt alá, és a ratifikálást követő évben 60–70 000 magyarországi szlovákot és 90 000 szlovákiai magyart telepítettek át az anyaországba.²

Az 1914-es görög–török egyezmény volt az első olyan jellegű próbálkozás, amely két ország megoldhatatlannak látszó területi vitáját és a területükön élő kisebbségek problémáját lakosságcserevel kívánta megoldani. Éppen ezért több hasonló egyezmény megkötése után tanulságos lehet a precedensértékű elsőt részletesen megvizsgálni.

A Balkánnal foglalkozó történetírás általában kétféle megközelítéssel próbálkozik. Az első együtt tárgyalja az összes balkáni nép történetét a 19. századi függetlenségi mozgalmaktól kezdve, a második pedig egy-egy nemzet gazdaság-, társadalom- és politikatörténetét mutatja be. A magyar nyelvű szakirodalomból ki kell emelni Barbara Jelavich kétkötetes Balkán-történetét, mely átfogó, szintetizáló szándékkal megírt munka. Hasonló megközelítéssel készült munkák Niederhauser Emil *Forrongó félsziget* és *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában* című kötetei, Ránki György gazdaságtörténeti szempontú írásai, valamint Palotás Emil a nagyhatalmak Balkán-politikáját vizsgáló tanulmányai és könyvei is. Atanasziu Hrisztoforosz és Jánisz Politisz *Az újkori Görögország története* című munkái tartoznak a második csoportba (Görögország-monográfiák). Összességében elmondható a magyar nyelvű szakirodalomról, hogy a görög–török kapcsolatokkal részletekbe menően nem foglalkozik, általában Görögország nagyhatalmakhoz és a szomszédos délszláv államokhoz fűződő viszonya a hangsúlyos. A görög–török lakosságcserevel kapcsolatban is csak az 1923. januári lausanne-i szerződés szerepel a Balkánnal foglalkozó munkákban, és ritkán kerül megemlítésre, hogy ez egy majd tízéves folyamat lezárása, amely a Balkán-háborúk idején kezdődött el. (Kivételnek számít Romsics Ignác *Nemzet, nemzeti-ség és állam* című könyve.)

A görög történetírásban viszont kiemelt helyet foglal el a görög–török viszony és kapcsolatrendszer vizsgálata. Ez nem meglepő, hiszen a 20. század egészen áthúzódó konfliktusról van szó, amely napjainkban is sajátosan aktuális Ciprus európai uniós csatlakozásával kapcsolatban. Éppen a két ország „hagyományosan” viszályos kapcsolataival magyarázható, hogy a görög–török együttműködés lehetőségeivel foglalkozó munkák csak az 1960-as évektől jelentek meg. A görög történetírás objektívabbé válására jó példa Dimitrisz Lithoxou *Kisebbségi kérdések és nemzettudat Görögországban. A görög történetírás túlkapasai* című, 1991-ben kiadott munkája.³ Az objektívabbé válás folyamatában nagy szerepet játszott az, hogy a hetvenes és nyolcvanas évekre egyre több korabeli forrás (visszaemlékezés, napló, korabeli riport és levéltári anyag) került kiadásra. Az 1970-es évektől egyre több történész vállalkozott görög–török összehasonlító történet megírására. A görög–török kapcsolatok vizsgálatához ezek a munkák nyújtják a legtöbb segítséget. Ezért én is nagyrészt Dimitri Kiciki

könyvére⁴ és Jannisz G. Murelosz legújabb kutatási eredményeket is magába foglaló tanulmányára⁵ támaszkodtam: azzal a céllal, hogy a legfrissebb görög történetírás alapján egy közel 15 éves, a Balkán-háborúk időszakától 1925-ig tartó folyamatot mutassak be: a görög–török lakosságcsere ötletének kialakulását és az ehhez kapcsolódó első lépések magvalósulását.

A balkáni népek függetlenségi mozgalmi jórészt a 19. század elejétől jelentkeztek, és az egyes nemzeteknek a század folyamán sikerült is kivívniuk a függetlenségüket. (Az albánoknak csak 1913-ban.) Az újkori Görögország megszületésében – a felvilágosodás és a nacionalizmus eszméáramlatain, a görög társadalom többszörös tagolódásán és az ortodox egyházon kívül – két tényező játszott fontos szerepet. Egyrészt az Oszmán Birodalom hanyatlása és fokozatos kiszorulása Európából – és így a Balkánról –, másrészt a nagyhatalmak (főleg Nagy-Britannia, Franciaország és Oroszország) e régióhoz kapcsolódó és olykor megváltozó érdekei.⁶ A nagyhatalmak befolyása már a görög szabadságharc idején megmutatkozott, és egészen az 1920-as évekig, a Török Köztársaság 1923-as megalakulásáig állandó is maradt. A 19. század második felétől egy új elem jelent meg a térség politikai életében: a közben függetlenné vált szomszéd nemzetekkel való rivalizálás a még „gazdátlan” oszmán területek megszerzéséért.

1821. március 25-én kitört a görög szabadságharc, és 1822 januárjában az epidavroszi nemzetgyűlés kikiáltotta Görögország függetlenségét. Ennek ellenére csak az angol–francia–orosz támogatásnak és az 1828–29-es orosz–török háborúnak köszönhető a görög nép, hogy elismerték az önállóságát (az 1830. februári londoni szerződésben). A nagyhatalmak beavatkozása a görög politikai életbe innentől kezdve végigkövethető az ország történelmében. (A formálisan független országnak gyámhatalmai lesznek.) Az ország 1830-ban viszont csak a Peloponnészosz-félszigetre és Közép-Görögországra korlátozódott, összesen alig 800 000-es lakossággal. Ez azt jelentette, hogy a görögység nagyobb része az önálló görög állam határain kívül maradt. A külpolitika ezért a területi növekedést tekintette legfőbb céljának: az enózist („Görögországhoz csatolást”). Ez az összes göröglakta terület egyesítését jelentette, ideológiai alapot pedig az ún. „Nagy Eszme” nyújtott hozzá.⁷ Ugyanakkor Görögország nem volt elég erős, így területi növekedéseit mindig a szerencsés külpolitikai helyzetnek, egy-egy nagyhatalom támogatásának köszönhető, nem pedig saját aktív fellépésének. 1864-ben Görögországhoz kerültek a Jón-szigetek, 1881-ben pedig Thesszália.⁸ A 20. század elejére megváltozott a Balkán hatalmi struktúrája a független Szerbia és Bulgária megalakulásával és az Oszmán Birodalom további gyengülésével. Görögország előtt felcsillant a remény, hogy az említett országokkal szövetségben megtámadva a törököket, katonai úton szerezzen területeket. A Balkán Szövetség végül 1912-ben alakult meg Szerbia, Montenegró, Bulgária és Görögország részvételével. A szövetség célja a török kiűzése volt a félszigetről, és az így felszabadított területek felosztása egymás közt.

Az 1912/13-as Balkán-háborúk következtében felosztották az európai Törökországot, ezzel felborult a térség status quoja, az Oszmán Birodalom felbomlásával pedig megváltozott a Balkán-félsziget etnikai összetétele is. Az 1912–14 közti időszakban kb. 890 000 különböző nemzetiségű ember vándorolt a félsziget országai között.⁹ A vándorlásoknak nem volt fő iránya, ahogyan kiváltó okai is különbözőek voltak. Az első hullám még spontán menekülés volt a harci cselekmények helyszínéről. (A lakosság elköltözésének első eseteit az első Balkán-háború kitörésével szinte egyidejűleg tapasztalták.) A második szakasz a londoni és bukaresti béke¹⁰ aláírásával

indult, mert ezek a békék megváltoztatták a térség politikai térképét, új határokat alakítottak ki. Az új határok pedig a kisebbségek önkéntes kivándorlását indították el „anyaföldjük” felé. Végül a kisebbségek erőszakos kitelepítése következett, amit már politikai és katonai érdekek diktáltak. Ez 1913 végén kezdődött, és 1914 folyamán volt a legintenzívebb. Ezt a harmadik, erőszakos kitelepítést szeretnénk megvizsgálni, az ezzel összefüggő jelenséggel: a kölcsönös lakosságcsere-egyezménnyel együtt.

A népességcsere ötletének felbukkanásához a 19. század végéig kell visszanyúlni. Az Oszmán Birodalom eltörökösítésének az eszméje, a különböző kisebbségek kollektív kitelepítése (vagy kiirtása) Abdul Hamid szultán időszakában jelentkezett először.¹¹ Később az ifjútörökök is beépítették ezt az eszmét a birodalom megreformálásának programjába.¹²

1911-ben Olaszország kiharcolva a második marokkói válságot, háborút indított az Oszmán Birodalom ellen Líbia megszerzéséért. Az 1911-es olasz–török háború és az 1912–13-ban bekövetkező vereségek, továbbá szinte az egész észak-afrikai és balkáni területeik elvesztése módosította az ifjútörök ideológiát. A birodalom etnikai összetétele megváltozott, a törökök vitathatatlan túlsúlyba kerültek, felerősödött a nacionalizmus. Ez olyan fejlemény volt, amely jelentősen hozzájárult a homogén nemzetállam kialakításának politikájához, ami a keresztény kisebbségek számára veszélyt jelentett. A Balkán-háborúk utáni általános átrendezés részeként az eltörökösítés módszerének korábban nem tapasztalt változata figyelhető meg. Ennek eszközei: a kétoldalú állami tárgyalások, intézkedések és a kölcsönös lakosságcsere.

Először az Oszmán Birodalom és Bulgária között alkalmazták ezt a módszert, nem sokkal a második Balkán-háború befejezése után. A két fél aláírt egy szerződést, és megegyezett egy vegyes bizottság felállításáról, melynek feladata a lakosságcsere megszervezése és lebonyolítása volt. Ez valójában a háború alatt kialakult helyzet hivatalos elismerése volt, hiszen a kisebbségek kivándorlása már a szerződés aláírása előtt befejeződött. Kb. 48 000, korábban bolgár területen élő muzulmán és 45 000, Kelet-Trákiában élő bolgár hagyta el véglegesen lakóhelyét és költözött el a szomszédos országba.¹³ A felállított vegyes bizottság 1914 júniusában kezdte meg munkáját, ami azonban félbeszakadt októberben, mikor az Oszmán Birodalom belépett az első világháborúba. Így az érintett lakosság vagyónának elszámolására soha nem került sor.

Görögország esetében máshogy alakultak a fejlemények. A menekülők első hulláma 1913 végén indult el, Észak-Görögország muzulmán lakói vándoroltak ki Törökországba. A török fél szerint azért, mert rossz bánásmód érte a török etnikumot a görög vezetés részéről. Erre válaszul kezdődött el 1914 elején a kis-ázsiai és trákiiai görög kisebbség üldözése, ami az év nyarára korábban nem tapasztalt méreteket öltött. Az üldözés megalapozatlan kitoloncolásokban, kereskedelmet érintő intézkedésekben, gazdasági bojkottban, gyűjtogatásokban, fosztogatásokban és gyilkosságokban nyilvánult meg.

1914. május 18-án a Porta athéni követén keresztül javasolta a görög kormánynak Aidiniosz vilajet görög kisebbségének, valamint a macedóniai és epiroszi muzulmánoknak a kicserélését.¹⁴ Május 22-én Elefteriosz Venizelosz görög miniszterelnök válaszlevelében, amelyben a görög kormány elfogadta a javaslatot, két feltételt szabott: a lakosságcsere önkéntes alapon valósuljon meg, és foglalja magába a kelet-trákiiai görög kisebbséget is.¹⁵ Május 23-án a görög külügyminisztérium szóbeli jegyzéket továbbított a török követnek, melyben részletesen kifejtette Görögország álláspontját: a) A kelet-trákiiai és az Aidiniosz vilajetben élő görög lakosok egyidejűleg

cserélhető ki a macedóniai és epiroszi muzulmánokkal, de ellenőrizni kell, hogy önszántukból szeretnének-e kivándorolni. b) A lakosságcserét a két kormány teljes egyetértésében kell megvalósítani, közös védnökségük alatt. c) Egy vegyes bizottságot kell felállítani négy tagból, amely a lakosságcsere zökkenőmentes lebonyolítását felügyelné, valamint a lakosságcserében részt vevők ingó és ingatlan vagyonának a felbecsülését végezné el. A bizottság meg fogja határozni a lakosságcsere összes feltételét, főleg azokat, melyek kapcsolatban vannak a kivándorlók távozásának határidejével, és pontosan kijelöli azokat a területeket, amelyek a lakosságcsere alapjául fognak szolgálni. d) A bizottság székhelye Szmirnában vagy Szalonikiben lesz, és lehetősége nyílik egy albizottság megszervezésére is. e) A fenti hatáskörén kívül a bizottság megkezdi munkáját az összes olyan görög és muzulmán vagyonának felbecsülésével, akik már elhagyták az otthonukat.¹⁶

A görög kormány felhívta a figyelmet, hogy bármiféle szerződés megkötésének és végrehajtásának a feltétele a kis-ázsiai és trákiak görögök erőszakos kitelepítésének azonnali megszüntetése. A tárgyalások menetét nehezítette az 1913. májusi londoni egyezmény, amely függőben hagyta az égei-tengeri szigetek sorsának rendezését. A szigeteket a görög flotta az első Balkán-háború alatt szabadította fel, és nem tisztázódott hovatartozása még 1913 novemberében sem, mikor Athénben aláírták a békeszerződést Görögország és Törökország között. A szigetek függőben lévő kérdése folyamatosan veszélyeztette a két ország közti kapcsolatokat, és haditengerészeti fegyverkezési versenyt indított el 1914 tavaszára. (Az összeütközés végül elmaradt a két ország között, köszönhetően a nagyhatalmak fellépésének.) A feszültség tovább nőtt május folyamán a görögök üldöztetésének kiszélesedésével. Miután az athéni kormány azt tapasztalta, hogy a török önkényeskedések nyilvános bejelentése nem hoz semmiféle érdemi eredményt, elkezdte a fegyveres összecsapás lehetőségét fontolgatni. Június elején tárgyalásokat kezdett egy esetleges szövetség létrehozásáról Szerbiával. A válasz azonban lehangoló volt, ugyanis a szerb külpolitika a függőben lévő északi határ kérdésére összpontosította minden erejét, ráadásul ő kérte Görögország segítségét az expanzív bolgár törekvések ellen. Szerbia nyilvánvalóan nem szándékozott belebonyolódni egy háborúba az égei-tengeri szigeteken vagy az Oszmán Birodalom területén élő görögség megmentéséért. Ugyanakkor Románia sem támogatta volna Görögországot egy esetleges háborúban. Törökország ebben a háborúellenes nemzetközi légkörben állt elő lakosságcsere-javaslatával és egy nemzetközi békemisszió küldésének az ötletével, megnyugtatta mindenkit, aki egy harmadik Balkán-háború kitörésétől tartott. A görög kormány, mivel nem talált más módot a konfliktus megoldására, rákényszerült a tárgyalásokra.

A vegyes bizottság 1914. június 28. és július 11. között tartotta nyitó ülését Szmirnában, amelyen mindkét fél két-két képviselővel vett részt. A bizottság munkájának az volt a célja, hogy kidolgozzon egy külön egyezményt, amely a) meghatározza azok körét, akik az önkéntes kivándorlás lehetőségével élnének, b) megteremti az alapot a kivándorlók ingó és ingatlan vagyonának a felbecsüléséhez és a kártérítéshez, valamint c) abban az esetben, ha a kisebbségek önszántukból eredeti lakóhelyükön kívánnak maradni, biztosítani kell a fellebbezés lehetőségét egy döntőbíróshoz, a kompromisszumkészség maximális kihasználásával.¹⁷

1914 decemberéig ebben a három kérdéskörben folytak a megbeszélések. A görög fél a tárgyalások kezdetén a görög kisebbség üldözésének a befejezésére helyezte a hangsúlyt, valamint a kb. 50 000 görög menekült újbóli betelepítésére, akiket az oszmán hatóság előre kidolgozott terv szerint internált Kis-Ázsia nyugati partvidéké-

ről. A görög kisebbség létszámának csökkenése ellenére üldöztetésük oszmán területen tovább nőtt. Ezt elég egy ténnyel alátámasztani: az oszmán–görög tárgyalások elindulásának napján görögök elleni merényleteket jegyeztek föl Englezonisziben, a Szmirnai-öbölben. A gyilkosságokat a török hadsereg hajtotta végre szolgálatteljesítés közben.

A görög delegáció a tárgyalások elejétől arra koncentrált, hogyan lehetne a kis-ázsiai menekültek hullámát csökkenteni, ezért két ponthoz ragaszkodott: a kivándorlás önkéntes jellegének a tiszteletben tartásához, illetve ahhoz, hogy a lakosságcsereben érintett görög és török lakosság létszáma teljesen azonos legyen. Ugyanakkor javasolta egy albizottság megalakítását, amely helyi szinten működne, és mindig a vegyes bizottság felügyelete alá tartozna. Ez az albizottság foglalna állást a kivándorlás önkéntes jellegéről is, de hatásköre kiterjedne az egész lakosságcsere felügyeletére, a vegyes bizottság által már korábban felállított időhatárokon belül. Nyilvánvaló, hogy a görög küldöttség célja az volt, hogy csökkentse az oszmán részről tapasztalható pszichikai nyomást, illetve hogy erősítse a görögök kivándorlási hajlamát. Ahogy eddig is, az oszmán képviselők visszautasították a görög javaslatot, kijelentve, hogy ők megelégednek azzal, ha az érintettek nyilatkozatot tesznek a lakóhelyükön illetékes hatóságoknál a kivándorlás önkéntes jellegéről. Hozzáfügték, hogy egyértelmű utasítást kaptak a Portától, hogy ebben a témában ne fogadják el a bizottság beavatkozását. Más szóval a görögök kivándorlásra kényszerítésének a problémája továbbra is nyitott, és így megoldatlan maradt. Véleménykülönbség állt fenn a lakosságcsere kölcsönöségét illetően is. A görögök következő lépésként támogatták, hogy azonos számú legyen az átköltöző görög, illetve török lakosság, valamint hogy a lakosságcsere egyidejűleg hajtsák végre. Szerintük csak így tudja a két ország a területére érkező jelentős számú bevándorló letelepülésével járó problémákat megoldani.

A törökök először elutasították a görög kezdeményezést, arra hivatkozva, hogy a kivándorlók száma nem függhet a lakosságcsere megvalósításának folyamatától. Álláspontjuk szerint az egyetlen kötelezettség, ami mindkét félre vonatkozik, az a másiknak történő kártérítés kifizetése a hátrahagyott vagyon értékének beszámítása alapján. A vegyes bizottság a török álláspont szerint pedig nem rendelkezhet a kivándorlók számáról, csak a vagyoni kérdésekben.

Nehézségek merültek fel a menekültek állampolgárságával kapcsolatban is. A görög delegáció benyújtott egy tervezetet, amely szerint azok a bevándorlók, akik már menedéket találtak, vagy elutaztak Görögországba, kapják meg a görög állampolgárságot. Ám akik szeretnék, egy évig megtarthatják eredeti állampolgárságukat, de ebben az esetben el kell hagyniuk a görög területeket. A török küldöttek szembeszálltak a tervezettel, ők az áttelepültek letelepedése utánra tervezték az állampolgárságok megadását, ha már az összes kitelepült megérkezett a másik ország területére. (Tartottak ugyanis attól, hogy a görög menekültek egy része visszatelepedne oszmán területre.) A görög félnek végül csak annyit sikerült elérnie ebben a témában, hogy kölcsönösen megvonták a törökök visszaterelési jogát Görögországba.

A másik nagy téma, amellyel a bizottság foglalkozott, a menekültek vagyoniának felbecsülése és a kártérítés kérdése volt. A görög küldöttek megpróbálták kikényszeríteni vitapartnerüktől a menekültek különböző kategóriáinak egyértelmű megkülönböztetését, vagyonuk differenciálásával együtt. Úgy vélték, három kategóriája van a menekülteknek. Az első csoportba azok tartoztak, akiket kényszerítettek lakóhelyük elhagyására, ám az elköltözés után is török területen maradtak. (Tehát csak az Oszmán Birodalmon belüli helyváltoztatásról van szó.) Amennyiben az oszmán kormány köte-

lezné magát visszatelepítésükre, ezt a kategóriát ki kellene hagyni a lakosságcsere intézkedéseiből, esetleg vagyoni kártérítésüket az ökumenikus patriarkátus hatáskörébe lehetne utalni. A törökök nem emeltek kifogást ezzel kapcsolatban.

A menekültek második kategóriáját a támadások elkezdődéséhez lehet kötni. Azok tartoznak ide, akik még azelőtt érkeztek Görögországba, hogy bármiféle egyezményben megállapodtak volna a lakosságcsereéről, és akik ingó és ingatlan, falusi vagy városi vagyont hagytak hátra. Közülük legtöbben az Oszmán Birodalom nyugati tengerpartjának kisvárosaiból származtak. A török delegáció megpróbálta kizárni a kártérítésből ezt a kategóriát, és amennyire lehetett, igyekezett kitérni a fizetési kötelezettség elől azzal az érveléssel, hogy a vegyes bizottság volt kompetens a falusi lakosságot illetően. A görögök hevesen tiltakoztak, azt hangoztatva, hogy a küszöbönálló egyezmény érintheti a falusi lakosság és birtokok cseréjét, de az elképzelhetetlen, hogy ne tartozzanak bele mindazok, akik a közelgő szerződés aláírásáig hátrahagyták vagyონukat, függetlenül attól, hogy falusi vagy városi lakosok voltak. Más szóval a görög küldöttek minden próbálkozásukat arra összpontosították, hogy elismertessék az oszmán állam kártérítési kötelezettségét. A törökök végül elfogadták a görög álláspontot, azzal a feltétellel, hogy azok a macedóniai és epiroszi muzulmánok, akik már az első Balkán-háború kitörése után kivándoroltak Kis-Ázsiába, a görög menekültekkel egyenlő elbánásban részesüljenek.

A kivándorlók harmadik csoportjával, a jövőbeni kivándorlókkal kapcsolatban komoly véleménykülönbség merült fel a vagyonok felbecsülése és a kártérítés kifizetésének módja körül. Megegyezett a két fél, hogy az ingatlanulajdonok felbecsülésekor a telekkönyvek és az adózási könyvek a mérvadóak, szükség esetén pedig az oszmán állami adóhivatal gazdasági hivatalához fordulnak.¹⁸ Az oszmán állam elismerte, hogy görög kisebbségének közösségi vagyonával kapcsolatban az ortodox egyház a legfőbb ellenőrző hatalom. Így a görög küldöttség kénytelen volt a teljes kölcsönösség elvét elismerni a megfelelő görögországi muzulmán intézményekre. Az elpusztított ingó vagyonok felbecsülésénél nagy nehézségek jelentkeztek. A török oldal azt hangsúlyozta, hogy lehetetlen az elpusztított vagyonok pontos kiszámítása. Amikor azonban a görög képviselők lemondtak a menekültek hazatérésének igényéről, a másik fél is az engedékenységet jelezte. Elhatározták, hogy a kártérítés két szakaszban zajlik le, és nem egy féléves határidőt szabnak meg az összes kifizetésre, ahogy azt korábban a görög delegáció javasolta. Az első szakasz azoknak a lakosoknak a vagyoni kártérítését tartalmazza, akik a lakosságcsere-egyezmény aláírása előtt költöztek el, a második pedig azoknak a kártérítését, akik az egyezmény feltételei alapján költöznek el (ti. utána). Ebben a formában a kompromisszumot a görög fél sikereként értékelhetjük, hiszen sikerült biztosítani a kártérítést azoknak, akiknek az üldöztetések első hullámát el kellett szenvedniük Törökországban.

Az utolsó nagy téma a döntőbíráóság (döntőbíráskodás) feltételeinek meghatározása volt. Ez a bíróság azoknak a menekülteknek az ügyében ülne össze, akiknél a tárgyalások nem hoztak eredményt, és így megakadt az ügyük. Az ötlet a görög kormánytól származott, és a görög delegáció terjesztette elő. Mivel nem volt még teljesen meghatározva azoknak a személyeknek a hatásköre, akik a döntőbíráóságban illetékesek lesznek, a két kormány 1914 júliusában a svájci szövetségi kormányhoz fordult azzal a kéréssel, hogy jelöljön ki egy vezetőt erre a pozícióra. Ám ezt a lépést több hónapos szünet követte a bizottság munkájában, függőben hagyva a döntőbíráskodás kérdését. A bizottság munkája a török küldöttség kezdeményezésére szakadt hirtelen félbe augusztus elején. A késlekedéssel az Oszmán Birodalom célja az volt, hogy

megvárja a görög–török tárgyalások eredményét az égei-tengeri szigetek kérdésében. (A megbeszélések ugyanebben az időben folytak Bukarestben.) A bukaresti tárgyalások sikertelensége után a görög kormány megpróbálta felújítani a vegyes bizottság munkáját, miközben a görög etnikum üldöztetése az oszmán területen még mindig nem szűnt meg.

Szeptember 24-én a török kormány javasolta a bizottság székhelyének áthelyezését Konstantinápolyba, amit a görög kormány el is fogadott. Ennek ellenére a tárgyalások nem kezdődtek el újból november eleje előtt, pedig a görög fél nagy energiát helyezett az újrakezdés siettetésére. A vegyes bizottság működésének második köre még az elsónél is sokkal kiábrándítóbb volt. Már az első üléstől kezdve nézeteltérés merült fel az alapvető témákban, mint például a szétszóródott vagyonok felbecsülése, az önkéntes kivándorlás ellenőrzése, valamint azzal kapcsolatban, hogy a kicserélt lakosság azonos létszámú legyen-e. A tárgyalások ilyen szellemben folytak 1914. december 14-ig, mikor is véglegesen abbamaradtak, a bizottság befejezte munkáját.

Felmerül a kérdés, vajon a törökök azért kezdték-e el a görögök üldözését, hogy kikényszerítsék a görög kormánytól a lakosságcsere elfogadását, vagy éppen ellenkezőleg, a lakosságcsere ötlete szolgált álcaként az üldöztetések fedezésére. Ugyanis amikor a Porta javasolta Athénnek a lakosságcsereát, indítékainak többsége politikai és stratégiai, nem pedig humanitárius volt, ahogy állították. Célja az Oszmán Birodalom területén élő görög kisebbségtől való fokozatos, de teljes megszabadulás volt. Ez pedig csak politikai erőszak alkalmazásával volt lehetséges és nem önkéntes lakosságcsere-egyezmény megkötésével, melynek tárgyalásakor a görög fél is felléphet saját feltételeivel. A török küldöttség együttműködésének hiánya a tárgyalások két legfontosabb témájában – az önkéntes kivándorlás ellenőrzése és az érintett lakosság számaránya – jól jellemzi az oszmán szemléletmódot. Ezek után jogos lehet a kérdés: miért fogadott el Görögország egy olyan török javaslatot, amely csapást mért a „Nagy Eszme” politikájára, főleg akkor, amikor a Balkán-háborúk látványos sikere után olyan közel volt megvalósításához.

1914 tavaszán és nyarán egy világméretű konfliktus kitörésének a veszélye fenyegetett. Ebben a légkörben a görög kormány nem rendelkezett semmilyen nemzetközi támogatással egy új fegyveres összecsapás, egy Törökországgal szembeni fellépés esetén. Egyedül viszont nem volt abban a helyzetben, hogy erre vállalkozzon, bár megvizsgálta még ennek a lehetőségét is. Kihasználva ezt a sajátos politikai helyzetet, a törököknek sikerült elfogadtatniuk saját feltételeiket annak ellenére, hogy a harctéren vereséget szenvedtek. A görög kormány számára ugyanakkor ezeknek a feltételeknek az elfogadása jelentette az egyetlen lehetőséget, hogy ne hagyja magára a kelet-trákiai és a kis-ázsiai tengerparti görög kisebbséget. A Venizelosz-kormány tisztában volt ezzel a helyzettel, éppen ez lett tragédiája is. Nem véletlen, hogy Dimitriosz Panász konstantinápolyi görög követ, aki közlőként figyelte a tárgyalások menetét, „tisztá komédia”-ként jellemezte a megbeszélések második körét.¹⁹ Sokat elárul a görög vezetés kétségbeeséséről az a távirat, amelyet a görög külügyminiszter, Jeorjiosz Sztreit küldött Berlinbe Jona Dragunisz görög ügyvivőnek 1914. június 5-én. „Miután a görög kormány elfogadta a török javaslatot, a következő problémákkal került szembe: egyfelől az igénnyel, hogy megállítsa a kényszerű kivándorlás hullámát Trákiából és Kis-Ázsiából, másfelől hogy gondoskodjon arról a lakosságról, amely elhagyta lakóhelyét és menedéket kért Görögországban, végül hogy levezesse ezt a (menekült)hullámot, összekapcsolva a macedóniai muzulmánok önkéntes kivándorlásával.”²⁰

Hivatalosan 1914 májusában kötötték meg az egyezményt a macedóniai és epiroszi törökök, illetve a trákiai és kis-ázsiai görögök kicseréléséről. A szerződés szerint a lakosságcsere önkéntes jellegű, a vagyoni kérdéseket pedig tárgyalásos úton rendezik a két ország között. Ezzel a feladattal alakították meg a vegyes bizottságot, amely 1914 decemberében végleg abbahagyta munkáját. A megkötött lakosságcsere-szerződés végrehajtására szintén nem került sor az időközben kitört első világháború miatt. A kisebbségek üldöztetése tovább folyt (1915-ben 480 000 görögöt deportáltak a török hatóságok Törökország belső területeire), és 1923-ig kellett várni probléma a végleges rendezésére.

*

Görögországnak alig egy évtizeddel később, 1923-ban újra szembe kellett néznie a megoldatlan kisebbségi kérdéssel: Görögország az első világháború végén a győztes oldalon állt, és főleg Nagy-Britannia szóbeli támogatásával a háta mögött megtámadta a vesztes Törökországot. Az 1920–22 között zajló görög–török háború – főleg Musztafa Kemálnak köszönhetően – török győzelemmel ért véget. A görög vereségnek messzemenő következményei lettek, és komoly belpolitikai válságba sodorta az országot. A kis-ázsiai hadjárat sikertelensége a Nagy Eszme végleges feladását is jelentette. Görögországnak ezzel le kellett mondania az Égei-tenger két partjának egyesítéséről. 1923. július 24-én aláírták a lausanne-i békét, ahol a görögök már vesztesként voltak jelen, és az 1920-as sèvres-i békéhez képest Kelet-Trákiát Edirnével együtt át kellett adniuk Törökországnak.

1923 januárjában aláírtak egy külön görög–török szerződést is Lausanne-ban: a kötelező görög–török lakosságcsere-egyezményt. A megállapodás szerint minden törökországi görögnek és görögországi töröknek el kell hagynia országát, bár volt két mentesített kategória. Az egyik a konstantinápolyi, illetve az Imbrosz és Tenedosz szigetén élő görög származású lakosság (ez utóbbi két sziget ellenőrzi a Dardanellák bejáratát), míg másik oldalon a görög (nyugat-)trákiai muzulmánok (törökök) maradhattak lakóhelyükön. Ezzel a szerződéssel zárták le hivatalosan az 1912–13-ban, az Égei-tenger két partjáról elinduló kivándorlási hullámot, amely véglegesen 1925-re fejeződött be. Ebben a szűk 15 évben 1 290 000 görög hagyta el véglegesen Törökországot és emigrált Görögországba (kb. 1 100 000 a lausanne-i szerződés előtt), míg 480 000 törököt kényszerítettek Görögország elhagyására és a Törökországba való távozásra (125 000 a lausanne-i szerződés előtt és 355 000 utána).²¹

A másfél évtizedes folyamat megváltoztatta egész Macedónia és Trákia etnikai összetételét, a szomszédos (anya)országokba került a kisebbségek nagy része. A görögök Görögország Balkán-háborúk után szerzett, északi területén közvetlenül a háborúk után még kisebbséget alkottak, a muzulmánok ki- és a kis-ázsiai görögök betelepülésével viszont már többségbe kerültek. Görögország – etnikai összetételét tekintve – a Balkán egyik leghomogénebb állama lett.

Jegyzetek

- ¹ A Magyarországon élő kisebbségek megpróbáltatásai az 1945. augusztus 2-án megkötött potsdami egyezményvel kezdődtek, amikor a nagyhatalmak megadták a lehetőséget Magyarországnak, Lengyelországnak és Csehszlovákiának, hogy Németországba telepítsék az országuk területén élő németiség egészét vagy egy részét. November 20-án a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEZB) berlini ülésén határozatot hozott, mely szerint Magyarországról 500 000 németet telepíthetnek ki. A németek kitelepítése 1948. június 15-én zárult le véglegesen, ösen kb. 35 000 magyarországi németet szállítottak Németország Szovjetunió által megszállt területére. A kitelepítés két szakaszáról, rendeleti szabályozásáról és megvalósításáról bővebben *Tóth Ágnes*: Telepítések Magyarországon 1945–48 között. Kecskemét, 1993.
- ² A lakosságcsereéről bővebben: *Szabó A. Ferenc*: A második világháború utáni magyar–szlovák lakosságcsere demográfiai szempontból. In: *Régió*, 1991/4. szám, 49–71.
- ³ Λιθοξοου Δημητρης: Μειονοτικα ζητηματα και εθνικη συνειδηση στην Ελλαδα. Ατασθαλιεσ τησ ελληνικησ ιστοριογραφιασ. Λεβιαθαν, 1991.
- ⁴ Δημητρη Κιτσικι: Συγκριτικη Ιστορια Ελλαδοσ και Τουρκιασ στον 20. αιωνα, Εστια, Αθηνα, 3 990. – *Dimitri Kiciki*: Görögország és Törökország összehasonlító története a 20. században. Esztiász, Athén, 1990.
- ⁵ Γιαννισ Γ. Μυρελοσ: Πληθυσμιακεσ ανακαταταξεισ τησ επομενη των Βαλκανικων πολεμων: η πρωτη αποπειρα ανταλλαγησ των πλητυσμων αναμεσα στην Ελλαδα και την Τουρκια. – *Jannisz G. Murelosz*: Lakosságcsere a Balkán-háborúk másnapján: az első kísérlet a lakosság kicserélésére Görögország és Törökország között. In: *Η Συνθηκη του Βουκουρεστιου και η Ελλαδα, Θεσσαλονικη*, 1990. – A bukaresti szerződés és Görögország. Thesszaloniki, 1990, 175–190.
- ⁶ Bővebben: *Niederhauser Emil*: Forrongó félsziget. Budapest, 1972.
- ⁷ A Nagy Eszme egy nacionalista ideológia, melynek célja, hogy az athéni állam meghódítsa az Égei-tenger mindkét partját, kibővítvé egy tisztán görög konstantinápolyi állammal. Érvrendszere három pilléren nyugodott: a történetiségen, amely a Bizánci Birodalom több évszázados görög múltját hangsúlyozta; az etnicitáson, amely a görög jelenlét arányait túlozta el; és Görögország biztonsági stratégiáján, miszerint az ország biztonsága csak akkor szavatolt, ha a tengerpart mindkét fele görög ellenőrzés alatt áll. Az elmélet gyökerei már a 13. században felfedezhetőek, mikor a keresztetek elfoglalták Konstantinápolyt, és a görög császár Kis-Ázsiában keresett menedéket. A 18. századtól a Nagy Eszme összekapcsolódott a nyugati racionalista szellemmel és főleg a görögországi Nyugat-szimpatizáns párttal. 1820 után létrejött a független görög állam előbb Naflion, majd 1834-től Athén központtal, egyelőre még csak a Peloponnészosz-félszigetre és Athén környékére koncentrálódva. Az ország területi kiterjedésének növeléséhez Konstantinápoly irányába megint csak a Nagy Eszme nyújtott ideológiai alapot. Venizelosz görög miniszterelnök (és egyben a Nyugat-szimpatizáns párt vezetője 1910-től) lelkes híve volt az eszmének, és tevékenyen próbálta ezt megvalósítani – a törökök rovására: Konstantinápoly fővárossal szerette volna létrehozni „Nagy-Görögországot”. Az eszme kialakulásáról: Vö.: *Dimitri Kiciki*: i. m. 135–145.
- ⁸ A Jón-szigetek 1809 óta brit fennhatóság alatt álltak. 1864-ben Nagy-Britannia átadta a szigeteket, és semleges státussal a görög királyság részévé váltak. Ez gesztusértékű volt, ugyanis a görög nemzetgyűlés elfogadta a brit támogatást élvező Glüksburg-dinasztia görög trónra kerülését. Vilmos György herceg I. György néven görög király lett 1863-ban. Thesszália 1881-ben került Görögországhoz, miután az 1877–78-as orosz–török háborút lezáró berlini békeszerződés után az Oszmán Birodalom brit nyomásra beleegyezett a terület átengedésébe.
- ⁹ *Jannisz G. Murelosz*: i. m. 175.
- ¹⁰ A londoni békét 1913. május 30-án írták alá, az első Balkán-háború zárásaként. A Balkán-Szövetség megkapta egész Macedóniát és Trákiát az Oszmán Birodalomtól. A bukaresti béke a második Balkán-háborút zárta le 1913. augusztus 10-én. Görögország a béke után megkapta Dél-Macedóniát és Nyugat-Trákiát, Törökország viszont visszaszerezte Bulgáriától Drinápolyt és környékét.
- ¹¹ Ennek estek áldozatul az oszmán területen élő örmények, akiknek a 19. század utolsó évtizedében a nemzeti mozgalmuk egyre erőteljesebben követelte különleges státusuk elismerését az Oszmán Birodalmon belül. Az örmény kérdés „végleges megoldására” 1915–16-ban került sor. Az örmények nagy részét kitelepítették a szíriai és az iraki sivatagba, ahol legtöbbször nem élte túl a megpróbáltatásokat. Így kb. húsz évvel az első komolyabb örmény tüntetés után (1895, Konstantinápoly) a törökök a görög utáni második legnagyobb keresztény kisebbségüktől szabadultak meg szinte teljesen. Vö.: *Matuz József*: Az Oszmán Birodalom története. Budapest, 1990, 194–195. és 210.
- ¹² II. Abdul Hamid szultán (1876–1909) uralkodása idején jelentkezett ténylegesen a kisebbségek elleni fellépés, ám nála ez még főleg pániszlamizmusban nyilvánult meg és az örmények üldöztetésében. 1909-

ben az ifjútörökök megdöntötték hatalmát, akik a liberálisabb oszmanizmust erőteljes nacionalizmussal helyettesítették, és céljuk a birodalom erőszakos eltörökösítése lett. A nem törököket másodrendűeknek tekintették és asszimilálni akarták a birodalmon belüli nem török nemzetiségeket. Ehhez hivatalos elméletet is konstruált az 1889-ben alapított Egység és Haladás nevű nacionalista szervezet. Alapja a Zija Gökalp által kidolgozott pántörök ideológia, amely az összes nemzetiség eltörökösítését tűzte ki célul. Az elmélet terjesztésére szervezetet is létrehoztak 1912-ben, Török Tűzhely néven. Vö.: *Matuz József*: i. m. 205.

¹³ *Romsics Ignác*: *Nemzet, nemzetiség és állam*. Budapest, 1998, 147.

¹⁴ Aidinosz vilajet Izmirtől délre, nagyjából Szamosz szigetével egy vonalban található, az Aydin-hegységtől délre. Epirosz Görögország nyugati területén lévő tájegység, az albán határtól délre.

¹⁵ *Jannisz G. Murelosz*: i. m. 178.

¹⁶ *Jannisz G. Murelosz*: i. m. 179.

¹⁷ *Jannisz G. Murelosz*: i. m. 181.

¹⁸ *Jannisz G. Murelosz*: i. m. 185.

¹⁹ *Jannisz G. Murelosz*: i. m. 189.

²⁰ *Jannisz G. Murelosz*: i. m. 190.

²¹ *Dimitri Kiciki*: i. m. 231.

AZ EGYIPTOMI FÜGGETLENSÉG ÚTJA A MAGYAR KÖVETI JELENTÉSEK TÜKRÉBEN (1922–1936)

Munkánkban elsősorban a Magyar Országos Levéltárban fellelhető, a témával kapcsolatos külügyi dokumentumokat használtuk fel. A dokumentumok zöme a Bernben székelő magyar egyiptomi követségről és az alexandriai tiszteletbeli konzulátusról származik, de előfordulnak a témával kapcsolatos anyagok a londoni, valamint a római követségekről is.

A címben szereplő időszak történéseit nem lehetséges teljes mértékben a magyar külügy jelentéseit felhasználva elemezni, mivel hazánk csupán 1928-ban hozta létre kairói konzulátusát. Ezért az ezt megelőző időszakra csupán röviden térünk ki, a nagyobb figyelmet az ezt követő időszakra fordítva.

Mielőtt a címben jelzett témára térnénk, úgy véljük, szükség van arra, hogy néhány szóban magyarázatot adjunk arra, miért is volt érdekes ez a kérdés a magyar külügy számára. Látszólag semmiféle különös oka nem volt annak, hogy Magyarország érdeklődést tápláljon az egyiptomi belügyek iránt, ám ha hazánk és Egyiptom két világháború közötti kapcsolatait közelebbről szemléljük, láthatjuk, hogy a két ország több területen is igyekezett egymással együttműködni.

Ennek egyik területe a gazdaság és a kereskedelem volt. Hazánk 1928-tól a legnagyobb kedvezmény elvén alapuló kereskedelmi szerződést kötött Egyiptommal, teret adva a legális kereskedelmi kapcsolatoknak.¹ Ennek keretében egy sor vállalat között jött létre együttműködés. A későbbiekben sor került egy közös társaság létrehozására is, Magyar Egyiptomi Kereskedelmi Rt. néven, melyben szerepet vállalt ifjú Horthy Miklós és I. Fuad egyiptomi uralkodó is.² A kiegyensúlyozott együttműködést mutatja, hogy több alkalommal került sor mind Kairóban és Alexandriában, mind pedig Budapesten különböző áru- és termékbemutatókra.

A másik lényeges terület a diplomáciai érintkezés volt. Alapja a kölcsönös rokonszenv, melynek a felek számos alkalommal tanújelét is adták. Az uralkodó és környezete gyakran fejezte ki szimpátiáját a magyar ügy iránt, hangsúlyozva, hogy a trianoni békeszerződés méltánytalan volt és feltétlenül revideálásra szorul, s egyes beszámolók szerint Magyarországot tartották a leginkább méltó partnernek az együttműködésre.³ Válaszul a magyar fél I. Fuadot a legmagasabb állami kitüntetésben részesítette,⁴ s gyakran adományozott más jeles egyiptomi államférfiaknak is hasonló elismeréseket.⁵ Magyarország a korban az egyiptomi elit egyik kedvelt üdülőhelyévé vált, melyről a Magyarországot népszerűsítő HUNEGYPT utazási iroda gondoskodott, szervezésében több előkelő személyiséget utaztatva hazánkba, többek között Fuad király feleségét is.⁶ Nem elhanyagolható munkát végzett az egyiptomi magyar kolónia sem, melynek tagjai között szerepel Almássy László is.⁷

Előzmények

Mint ismert, Anglia 1882-ben foglalta el Egyiptomot, s bár jog szerint 1914-ig – mikor brit protektorátussá vált – az Oszmán Birodalom része maradt, gyakorlatilag az angol korona fennhatósága alá került. 1914-ben az angolok, amellet, hogy jogilag új helyzetet teremtettek, az addigi alkirályt is lemondatták, és helyére nagybátyját ültették.⁸ A valóságban azonban Egyiptom gyarmattá vált, melyet a mindenkori, Londonból akkre-

ditált főkormányzó irányított. Az első világháború befejezése után a Vafd párt vezetésével indult meg az a több mint másfél évtizedes folyamat, mely a függetlenség kivívásához vezetett. Ennek első állomását az 1922-ben kiadott angol deklaráció jelentette, melyben a szigetország – az állandó egyiptomi sztrájkok, tüntetések, zavargások hatására – egyoldalúan felmondta a védnökséget, és Egyiptomot szuverén államnak ismerte el. Négy terület képezett kivételt, ahol a királyság továbbra is fenntartotta ellenőrzési jogait. Ezek az angol birodalom összeköttetési vonalainak védelme, azaz a Szezi-csatorna (az Indiába vezető utak) felügyelete, Egyiptom védelme a közvetett vagy közvetlen külföldi agresszióval, beavatkozással szemben, az Egyiptomban lévő külföldi érdekek védelme és a kisebbségek (európai, illetve a nem muzulmán lakosság) megővése, valamint Szudán helyzete.⁹

A deklaráció adott alapot saját alkotmány kidolgozására és a független egyiptomi állam, a királyság megteremtésére. A deklaráció ennek ellenére nem zárta le a további küzdelmeket és tárgyalásokat a teljes függetlenség elérése felé vezető úton.¹⁰

A korábban jelzett okok miatt csak olyan dokumentumok állnak a rendelkezésünkre, amelyek az 1928-as éveket követő tárgyalások idején keletkeztek. Az előzményekre utalva hét angol–egyiptomi tárgyalást neveznek meg, melyből három az 1929-et megelőző időszakból datálódik. A két fél megbeszéléseiből Lord Milner 1919-es, majd Lord Curzon és Adli pasa tárgyalásai az 1922-es deklarációt előzték meg, míg az 1924-ben zajlott MacDonald angol és Zaglul pasa, egyiptomi miniszterelnökök közötti sikertelen tárgyalások már annak enyhítését, eltörlését célozták.¹¹

Szarvat pasa, miniszterelnök 1927-ben kezdte meg a tárgyalásokat,¹² amelyek 1928-ig húzódtak el, s gyakorlatilag semmiféle eredménnyel nem jártak. A londoni ügyvivő összefoglaló jelentésében annak a véleményének adott hangot, hogy a kérdésben semmiféle előrelépés nem várható, hiszen Anglia nem akar, míg Egyiptom nem tud lényegi kompromisszumot kötni. A szigetországnak alapvető érdeke indiai és távolkeleti birtokainak védelme, amit csak Egyiptom nagyfokú gazdasági és katonai ellenőrzésével tud megoldani, míg Szudánra kelet- és délkelet-afrikai gyarmatainak védelme és a Vörös-tenger feletti ellenőrzés érdekében van szüksége. Ezek egyrészt Egyiptom szuverenitását sértik – amit súlyosbít az erősen nacionalista társadalmi, politikai hangulat –, másrészt arra a félelemre is okot ad, hogy Szudán ura bármikor elzárhatja a Nílust is.¹³ A helyzetet a kapitulációk és a vegyes bíróságok ügye tovább bonyolította, mivel ezek felügyeleti jogáról Nagy-Britannia azért sem mondhat le, mert fennáll a veszély, hogy más hatalom veheti át.¹⁴ Chamberlain a sikertelen tárgyalások befejezése után a fennálló helyzettel kapcsolatban csupán azt tudta mondani, hogy „*a két országot az Isten is egymásra utalta*”. A brit sajtó pedig azt próbálgatta hasztalan bizonygatni, hogy Egyiptom „*Anglia »nagylelkű« ajánlatát saját érdekeinek félreismerése mellett elhárította, és ebből azt a következtetést vonja le, hogy wem nicht zu raten, dem ist auch nicht zu helfen* [aki nem hallgat a tanácsra, azon nem lehet segíteni]. *Tehát egyelőre minden maradjon a régiben.*”¹⁵

Az 1930-as szerződéstervezetek

A tárgyalás kudarcát Szavrat pasa lemondása követte. A király pedig – élve az alkotmányban biztosított jogaival – egy, a parlamenti támogatást nélkülöző, de hozzá hű kabinetet nevezett ki. A kormány új feje, Mohamed Mahmud pasa, uralmának népszerűsítése érdekében gyors és látványos sikereket próbált felmutatni. Ennek érdekében 1929-ben tárgyalásokat kezdeményezett Londonnal a szudáni vízmegosztás¹⁶ és az

1922-es szerződés tárgyában, melyre Anglia – több okból – is kedvezően reagált. Mivel egyrészt tartott az egyre terjedő fasiszta gondolatok bomlasztó hatásától, a földközi-tengeri jogait hangoztató Olaszországtól, másrészt baráti jobbot akart nyújtani a királyhoz hú kabinetnek. Tudta, hogy a társadalom támogatását nélkülöző kormánnyal könnyebb lesz érdekeinek megfelelő egyezményt kötni, mint azokkal a nacionalistákkal, akik a függetlenség kérdésében szinte semmiféle kompromisszumra sem hajlandóak.

Az egyiptomi magyar követ, Parcher Félix ennek megfelelően értékelte a Nílus vízmegosztásával kapcsolatos megállapodást, mivel annak a véleményének adott hangot, hogy ezt egy „gerincesebb” kormány nem írta volna alá. Hiszen, mint mondja,¹⁷ ez teljes mértékben az angol kormány akaratát tükrözte. Anglia ugyanis továbbra is Szudánnak (saját magának) biztosította a jelentősebb Kék-Nílus ágat, s mivel a nyugati ág (Fehér-Nílus) is Szudán területén folyik át (azaz angol ellenőrzés alatt), illuzórikussá teszi az egyiptomi autonómiát. Az angol kormány szimpátiáját mi sem mutatta jobban, hogy korábban csak olyan kormánnyal kívánta ezt az egyezményt megkötni, mely az egyiptomi parlamenttel ratifikáltatni tudta volna. Jelen esetben azonban ez igen bajos, mivel Mahmudnak nemhogy többsége, de még parlamentje sincsen.¹⁸ Ezért szerinte a protektor vagy olyan sikeresnek értékelte az egyezményt, hogy az a jelenlegi kormány későbbi választási győzelmét eredményezheti, vagy I. Fuad királyt tartja olyan erősnek, hogy ezt a vafdistákkal is el tudja ismertetni. A lényegét tekintve a véleménye az, hogy *„a külszín meg lévén őrizve, Mohamed Mahmoud pasa a létesült egyezményt a belfölddel szemben a rezsim aktív tételeként könyveli el”,* illetve hogy *„A szóbanforgó egyezmény ugyan Egyiptomnak nagy áldozatok árán feltételelesen nagyobb vízmennyiséget biztosít, mire további fejlődése érdekében szüksége is van, jelenleg azonban főleg politikai jelentőségű ügy egyiptomi, mint angol szempontból. Egyiptomban a Mahmoud pasa-kabinet és a Korona prestige-jét, tehát a belpolitikát szolgálja, Angliát illetőleg pedig annak egyiptomi politikáját, mint loyalist és conciliarist hivatott prezentálni.”*¹⁹

A sikeres egyezményen felbuzdult felek tovább folytatták a tárgyalásokat, hogy az évek óta húzódó egyiptomi angol jelenlét kérdésére is pontot tehesse. A londoni magyar követ, aki a munkáspárti kormányt megelőző konzervatívok pártján állt, arról számolt be Walkó Lajos külügyminiszternek, hogy a jelenlegi kompromisszumok nem lépnek túl az 1927-es tárgyalásokon, s Henderson külügyminiszter ugyanazokkal a problémákkal küzd, mint elődje. Felajánlott engedményei ugyanis azt a maximumot képezik – több területen csökkentik a brit befolyást –, melynél többet saját országának védelmében az angol kormány nem adhat. Azaz: az angol katonai jelenlétet csak a Szezi-csatorna körzetére terjedne ki, segítséget nyújtanának Egyiptomnak a népszövetségi tagság megszerzésében, kölcsönös szövetségi szerződést kötnének, mely mindkét felet arra kötelezné, hogy külső támadás esetén segítséget nyújtsanak egymásnak, támogatnák a kapitulációk eltörlését, a külföldi állampolgárok és a kisebbségek védelmét Egyiptom gyakorolná, Szudán esetében visszaállna az 1924-es évet megelőző a kondomínium.²⁰

Az egyezménytervezetet elemezve a magyar követ arra a megállapításra jut, hogy az angol baloldali körök támogatják az engedményeket, míg a konzervatívok erős kérészeket táplálnak, hogy Egyiptom meg tud felelni a kül- és belpolitika, az igazságszolgáltatás, valamint a közbiztonság terén belé helyezett bizalomnak. Továbbá bizonytalan, hogy a diktátornak tartott Mahmud kezéből a nacionalisták hajlandóak-e bármiféle megegyezést elfogadni, s ennek megfelelően a közeljövőben megválasztandó parlament ratifikálni fogja-e ezt az egyébként kedvező tervezetet.²¹

Parcher Félix kairói követ londoni kollégájától kissé eltérően ítéli meg az angol kormányzat nagylelkű ajánlatát. Londoni kollégájával egyetért abban, hogy a Labour-kormány sem adott többet, mint amennyit a konzervatív adhatott volna, hiszen ő is kénytelen a szigetország világpolitikai és stratégiai pozícióit mindenkor maximálisan figyelembe venni. Abban, hogy most egy sikeresnek tűnő kompromisszumon vannak túl, az annak köszönhető, hogy mindkét félnek produkálnia kellett valamit, illetve MacDonald miniszterelnök azzal, hogy eltávolította a gyűlölt főkormányzót, Lord Lloydot, jelentős szimpátiát vívott ki magának a Nílus mentén. A tervezet pontjait ő is említi, ám kollégájával ellentétben azokból egészen más következtetéseket von le. Ő úgy vélekedik, hogy *„Egyiptom helyzete Angliával szemben és a külvilággal szemben az egyezménytervezet alapján csupán látszólag változik, tényleg a Fáraók országa az egyezménytervezet dacára ugyanazon okkupációs terület marad, mint eddig volt, s ezen az sem változtat, hogy a kairói angol főbiztost a jövőben nagykövetnek fogják nevezni, s Egyiptom maga is elsőrangú diplomáciai képviselőt fog tartani Londonban.*” Egyetlen valóban pozitív lépésként a népszövetségi tagságot és az egyenlő partneri viszonyt említi, míg a kapitulációkra és a kirendeltségre vonatkozó pontokról azt tartja, hogy ezt az európaiakkal fizetetik meg. Az angolok ugyanis gyakorlatilag maradnak, szerződéses kapcsolatuk továbbra is biztosítja kolóniájuk védelmét és elsőbbségét. Ennek következményei már látszódnak, a bankok felfüggesztették hosszú lejáratú hiteleiket, és az ingatlanok ára is csökkenő tendenciát mutat. Zárásként megemlíti, hogy a vezető egyiptomi körök elégedettek az elért eredményekkel, és reménykednek abban, hogy a Vafd párt egy esetleges kormánykoalícióban szintén megnyerhető lesz a viszony végleges rendezéséhez.²²

A politikai enyhülést és a Vafd párttal való megegyezést keresendő, 1930 januárjában összehívták a negyedik – nacionalista, Vafd többségű – törvényhozást.²³ Az új kormány, népszerűtlen elődjéhez hasonlóan, szintén döntésre kívánta vinni a dolgot Nagy-Britanniával és újabb tárgyalóküldöttséget menesztett Londonba. Az új delegáció munkája pedig azzal a reménnyel kecsegtetett – mert jelentős tömegtámogatással és szimpátiával bírt a fáraók országában –, hogy bármit is intéz, azt a parlament ratifikálja. A küldöttség összetétele is ezt bizonyította, hiszen vezetője maga Nahasz pasa, a Vafd feje volt, míg tagjai között a muszlim és a kopt vezető elit képviselői is megtalálhatóak voltak.²⁴

A kecsegtető előjelek ellenére a tárgyalások május 8-án eredménytelenül zárultak mind a londoni magyar követ, mind pedig a konzervatív oldal melegezésére. Rubidó-Zichy Iván azt tartotta fontosnak kiemelni, hogy a munkáspárti kormány kezdetben túl engedékeny volt, majd mikor Nahasz pasa túlfeszítette a húrt, megmakacsolta magát. Reméli, hogy ebből tanulva a későbbiekben visszafogottabbak lesznek az ígérgetései (pl. Egyiptom, India esetében).²⁵

Az egyiptomi magyar követ ebben az esetben is árnyaltabb képet fest a helyzetről. Május 23-i szigorúan bizalmas jelentésében ugyanis beszámol egy Londonban tartózkodó magyar mérnök beszélgetéséről, melyet az ismerősével, az egyiptomi delegáció egyik tagjával folytatott. Ezek alapján arról tudósít, hogy minden pontban megegyezés született. Azaz Anglia elismeri Egyiptom függetlenségét, cserébe az afrikai ország is elismeri Anglia különleges érdekeit a Szezi-csatorna mentén, a két ország nagyköveti szinten képviselteti magát, az angol tisztviselőket fokozatosan eltávolítják a közigazgatásból, a hadseregből stb. Egyiptom hadseregét 30 ezer főre emelik, de angol felszereléssel látják el, és a Szezi-csatorna is közös katonai védelem alá kerül. A brit kormány

segíti továbbá Egyiptomot a népszövetségi tagság megszerzésében és a kapitulációk megszüntetésében.

Egyetlen kérdésben, a szudániban voltak nézetkülönbségek, jöllehet itt is csaknem befejeződtek az egyeztetések. A Labour-kormány felajánlotta a szudáni kondomínium visszaállítását, ismét engedélyezte az egyiptomi bevándorlást, a paritáson alapuló köz-igazgatást és Kairó katonai jelenlétét is.²⁶

Az utolsó napot megelőző éjszaka azonban érdekes események játszódtak le mindkét oldalon – állítja a beszámoló: „Az egyiptomi delegáció ezt [tehát a Szudánra vonatkozó kérdést], mint ajánlást, egy közbeszúrással küldte vissza, mely Egyiptomnak a Szudánra vonatkozó történelmi jogait és szuverenitását domborította ki erősebben. Az angol minisztertanács ezt éjszaka tárgyalta és kora reggel, a közbeszúrást kiküszöbölve és az 1898-iki egyezményt mint alapot az 1924-ikével helyettesítve küldött vissza.”²⁷

Ennek a látszólag ellentmondásos lépésnek az okára, Parcher Félix szerint, a két ország közvéleményének vizsgálata adhat magyarázatot. Angliában a konzervatív körök meglehetősen ellenszenvvel nézték a szigetország erős pozícióinak feladását, míg Egyiptomban a tömegek erősen nacionalista érzelmei még a vafdisták Nahasz is félelemmel töltötték el. Szudán pedig az a neuralgikus terület volt, ahol egyik ország közvéleménye sem fogadott el kompromisszumos megoldást. Ezt támasztja alá, hogy a két fél barátsággal és azzal az ígérettel vált el egymástól, hogy a közeljövőben folytatják a megbeszéléseket, és ebben a szellemben nyilatkozott otthon – parlamenti expozéjában a küldöttség vezetője – Nahasz is. Azt azonban tanácsosnak látták, hogy a megegyezés tartalmát taktikai okok miatt ne hozzák nyilvánosságra.²⁸

A fenti ígéretek ellenére újabb tárgyalásokra ezután már csak 1936-ban került sor. Ez elsősorban nem az angolok halogató taktikájának (bár kétségtelen, hogy a status quo az ő érdekeit szolgálta leginkább), hanem jóval inkább a zavaros és ingatag egyiptomi belpolitikai helyzetnek volt köszönhető. Nahasz pasa parlamenti többségét ugyanis arra igyekezett felhasználni, hogy I. Fuad király igen széles uralkodói jogkörét korlátozza. A sikertelen kísérlet és a világgazdasági válság egyre inkább érezhető negatív hatásai arra késztették a miniszterelnököt, hogy benyújtsa lemondását. Az uralkodó a helyzetet arra használta fel, hogy a parlamentet ismét feloszlassa, s az általa kinevezett kormánnyal új alkotmányt léptessen életbe. Az 1930-as alkotmány az eddig is erős királyi pozíciókat növelte, szinte teljhatalmat biztosított számára a belpolitikai életben.²⁹ Ebben a törekvésében támogatókra is lelt a nacionalisták hatalmától tartó többi párt, a hadsereg, a köztisztviselők és az ulemák körében is. Segítségükkel el tudta érni, hogy haláláig, 1936-ig, saját maga által kreált kabinetek segítségével kormányozzon.³⁰ Tovább súlyosbította a helyzetet a már korábban említett, évekig elhúzódó gazdasági válság (mely az egyértelműen exportorientált Egyiptomot súlyosan érintette) és a gyakori tömegmozgalmak, melyek gyakran sztrájkokban, utcai tüntetésekből nyilvánultak meg.³¹

A belpolitikai és gazdasági helyzet fokozatos változása nem kapcsolódik szorosan a jelen munkához, annyit azonban megemlíthetünk, hogy Egyiptom az 1930-as évek végére véglegesen kilábal a válságból, nemzeti ipara és burzsoáziája megerősödött, és növekvő gazdasági ereje és befolyása következtében egyre kevésbé tolerálta a nyíltan nepotikus gyakorlatot követő, szinte abszolutista eszközökkel kormányzó Fuad királyt és az országra telepedő angol uralmat.

Az olasz–etióp háború hatása az angol–egyiptomi viszonyra

Küzdemeiket nem várt külpolitikai fejlemény, az 1935–1936-os olasz–etióp konfliktus lendítette ki a holtpontról. 1935 májusától egyre inkább érezhető volt, hogy Olaszország készen áll arra, hogy Etiópiát – akár fegyveresen is – ellenőrzése alá vonja. Ez kezdetekben Angliát aggodalommal töltötte el, hiszen a fasiszta állam terjeszkedése nem csupán a birodalom földközi-tengeri pozícióit, de a Távol-Kelet felé vezető útvonalait is veszélyeztette. A brit kormánzatnak a térség két problémájára kellett megoldást találnia: mit kezdjen az agresszív olasz külpolitikával, illetve hogyan kezelje az ismét és egyre erőteljesebben jelentkező egyiptomi angolelleses propagandát.

Anglia Olaszországgal szemben egyértelműen ellenséges álláspontra helyezkedett, pozícióinak veszélybe kerülése esetén a katonai konfliktust sem tartva elkerülhetetlennek. Egyiptom tekintetében azonban sokkal összetettebb problémával kellett szembenéznie. Erősítsék meglévő befolyásukat, akár erőszakkal is, vagy ezzel ellentétben – egy békés megegyezés keretében – engedjenek a nacionalista követeléseknek, és kölcsönös bizalom alapuló egyezménnyel kössék magukhoz e stratégiaileg elsőrendű fontosságú területet. A megoldás végül is ez utóbbi álláspontot tükrözte, jóllehet kezdetben ez még nem volt ilyen egyértelmű.

Anglia az olasz fenyegetésre azzal válaszolt, hogy szárazföldi, légi és tengerészeti alakulatai számát folyamatosan és nagymértékben emelni kezdte Egyiptomban, ahol az adott viszonyok között elképzelhetetlennek tartott egy új – szabad választásokon alapuló – kormányt. Tudta ugyanis, hogy a Vafd győzelmével uralomra kerülő nacionalista kormány kevésbé lesz engedékeny követeléseivel szemben.³² Egyiptom maga is érdekes álláspontot képviselt Mussolinivel kapcsolatban. A konfliktus kezdetén a szomszédos Líbiát is uraló hatalom etiópiai agresszióját nem tartotta egyértelműen Egyiptom elleni ellenséges lépésnek. Elsőként csupán a koptok ítélték el, míg a nacionalisták szimpátiáját az etiópok inkább azzal vívták ki, hogy egy elnyomó európai hatalommal kerültek összetűzésbe. Az Al Ahram című lap szeptemberben pedig azt róta a kormány szemére, hogy nem használja ki a konfliktust, hogy „*az angoloktól egyrészt végleges ígéretet kapjon a sudáni kérdés megoldását illetőleg, másrészt pedig, hogy bizonyos előnyöket biztosítson Egyiptom pozíciójának erősödése céljából.*”³³ Az egyiptomi hozzáállás, mint arról a jelentések beszámolnak, hullámmozó maradt, és leginkább az angolokkal, nem pedig az olaszokkal kapcsolatos magatartás határozta meg. Így október végén arról értesülünk, hogy az angol propagandának köszönhetően még a nacionalisták is Olaszország ellen fordultak, sőt a közismerten olaszbarát királyi család I. Fuad fiát, örökösét is Angliába küldte tanulni. Ekkor került szóba először az, hogy Anglia kész valamiféle (ekkor még pontosabban nem körülhatárolt) katonai megállapodást kötni Kairóval, amely nemcsak az Olaszországba irányuló exportját állította le, hanem késznek mutatkozott a szankciók aláírására is, holott ekkor még nem is volt tagja az olaszokat elmarasztaló Népszövetségnek.³⁴ Novemberre London már azt is a Nesszim-kabinet tudomására hozta, hogy „*amennyiben [Egyiptom] egy esetleges olasz–angol konfliktus esetében teljes erejével támogatni fogja, hajlandó volna Egyiptom kívánságait honorálni. A teljes szuverenitás a Népszövetségbe való felvétel és a csak papíron létező sudáni kondominium megvalósítása volna az a jutalom – állítja a kairói magyar követ –, amelyben Egyiptom támogatása fejében részesülne.*”³⁵

A kormánnyal kapcsolatos tárgyalások a nacionalistákat a legkevésbé sem elégtették ki, akik joggal úgy gondolták, hogy Egyiptom angol katonai bázissá fejlesztéséért cserében vajmi keveset kapnak. A Nesszim-kormány túlságosan engedékeny, és

ellenszolgáltatás nélkül teljesíti a megszállók kívánságait. A feszültséget tovább fokozták az egyre gyakoribb utcai zavargások, és Sir Samuel Hoare brit külügyi államtitkár az egyiptomi belpolitikával kapcsolatos elmarasztaló kijelentései is.³⁶

Az angol kormány ezzel igen nehéz helyzetbe került, hiszen az eseményekre mindenképpen reagálnia kellett, jóllehet érdekei a meglévő belpolitikai helyzet fenntartását részesítették előnyben. Ezért az angolok egyfajta halogató taktikába kezdtek, azzal a céllal, hogy a végleges rendezést a konfliktus befejeződése utáni időszakra tolják ki.³⁷ Ennek megfelelően az angol politikusok a kapitulációk kérdését helyezték előtérbe és csak annak megoldása után kívántak a függetlenség feltételeiről tárgyalni. Förstner Pál személyes megjegyzése jól érzékelteti a megváltozott egyiptomi közhangulatot, mikor arra mutat rá, hogy *„most az egyiptomi vezetők rájöttek arra, hogy a kapitulációk teljes eltörlése tulajdonképpen nem szolgálná valóban az egyiptomi érdekeket; mert míg ez idő szerint a kapitulációk révén idegen hatalmak és annak itt élő polgárai gazdasági és jogi szempontból privilegizált helyzetet élveznek, addig a kapitulációk eltörlése esetén a kedvező helyzet csupán Anglia számára állna fenn, mely a kapitulációk nemlétében is, a tényleges hatalom birtokában, meg fogja találni a módot, hogy különleges helyzetét továbbra is biztosíthassa. Rájöttek arra, hogy a kapitulációk eltörlése elsősorban angol érdekeket szolgálna, és ezért van az, hogy Anglia nem is ellenezte azok eltörlését, sőt az egyiptomi nemzeti közvéleményt ép[p] azzal akarta magának megnyerni, hogy nyíltan hangoztatja, hogy elérkezett a kapitulációk eltörlésének ideje.”*³⁸

A belpolitikai helyzet azonban a mihamarabbi tárgyalások megkezdése felé mutatott,³⁹ s kisebb viták után már 1936 januárjában megkezdődtek az újabb angol–egyiptomi megbeszélések előkészületei, de a király és a Vafd közötti feszültség feloldása érdekében a tárgyalásokat nem a kormány, hanem egy külön erre a célra alakult bizottság kezdte meg.⁴⁰ Magukról a tárgyalásokról a magyar ügyvivők nem sokat tudtak, mivel azok a nyilvánosság teljes kizárásával folytak. Előzetes értesüléseik szerint *„az angol hivatalos körök azt remélték, hogy a nemzeti összefogás még ezt sem fogja elérni [a vegyes tárgyalóbizottság felállítását] és így a tárgyalások hosszú időre kitolhatók lesznek. A jelen időpontot ugyanis Anglia nem tartja alkalmasnak, hogy a szerződés szabályozza katonai erejét Egyiptomban”,* illetve *„nem kétséges, hogy az angol–olasz konfliktus végleges liquidálásáig a megoldás nem felel meg a brit érdekeknek”.*⁴¹ Az értesülések pontosnak bizonyultak, hiszen a tárgyalások csak augusztusban fejeződtek be, míg Mussolini már ez év májusában, Addisz-Abeba elfoglalása után deklarálta az olasz gyarmatbirodalom létrejöttét.

Az angolok védelmében hozzá kell tennünk, hogy a tárgyalások elhúzódására I. Fuad 1936. április 28-ai halála, az azt követő régenstanács felállítására körüli viták és a májusi – a Vafd párt győzelmével végződő – képviselőválasztások is hatással voltak.⁴² Az új kormány munkájával kapcsolatban annyit érdemes megjegyeznünk, hogy Förstner korábbi jóslatai teljes mértékig helytállóknak bizonyultak, hiszen még januárban, a nacionalisták küszöbönálló hatalomra kerülése előtt arról számolt be, hogy *„a Vafd korántsem az az intranszigens alakulat, amelynek az európai közvélemény tartja, mint midőn a múltban kormányra került, nagy önmérsékletet és az egyiptomi külföldi érdekek iránt respektet tanúsított. Természetesen határozott magatartást foglalt el az egyiptomi nemzeti szuverenitás érdekében.”*⁴³ Addig – valóban – a függetlenség ígértétől megmámorosodott csoportok magánakcióival könyörtelenül leszámolt. Erre példa a 30%-os béremelést követelő alexandriai szövűzemen munkásainak esete, kiknek mozgalmát a rendőrség segítségével fojtotta el.⁴⁴

szerepével foglalkoznak. Annyit érdemes kiemelni, hogy – mint a jelentések megállapítják – a tárgyalások alapja az 1930-as tárgyalás volt. Az álláspontok módosulását a megváltozott történelmi helyzettel magyarázzák, mivel „*az abessziniai háború a katonai kérdést hozta előtérbe, az 1930-ban elsőrendű fontossággal bíró szudáni kérdés helyett, amely most háttérbe szorul... e kérdés tisztázása a jelen tárgyalások folyamán nem képezett akadályt és megállapítást nyert, hogy Anglia jelenlegi érdekei megkívánják, hogy Egyiptom közreműködjék Sudan közigazgatásában úgy polgári mint katonai szempontból.*”⁴⁵

Az egyiptomi ügyvivő az 1936. augusztus 26-án ünnepélyesen aláírt szerződéssel kapcsolatos jelentésében⁴⁶ figyelemre méltó összefoglalást ad az évtizedes tárgyalássorozatról: „*A rendezés az elmúlt években az egyiptomi nacionalista elemek erősödése folytán, mind nehezebbé és kilátástalanabbá vált mindaddig, míg az olasz–abesszin események, valamint Mussolini földközi-tengeri politikája nem ébresztették tudatára az egyiptomi nacionalistákat, hogy száz százalékos önállóságuk meg nem valósítható ábránd és hogy végeredményben választaniuk fog kelleni Anglia és Olaszország között. Ugyanezen okok készítették Angliát is, hogy tengeri kommunikációi biztonsága érdekében [tekintettel] legyen az egyiptomi nép aspirációi iránt. Bátran mondhatjuk – bármilyen ironikusnak hangzik is –, hogy az angol–egyiptomi szerződés Mussolini nélkül aligha jött volna létre.*”⁴⁷

*

Az 1922-től 1936-ig lezajlott tárgyalássorozat Egyiptom újkori történetében igen fontos helyet foglal el. A hosszú, 1882-ben kezdődő, gyakran ellenséges angol–egyiptomi együttlét a szerződés megkötésével nyugvópontra jutott, és bár Anglia továbbra is kimondva-kimondatlanul a régió nagyhatalma maradt, normalizálódott a belpolitika. A hangsúly ezután a külpolitikai csatározások helyett a belső viszonyokra helyeződött át, erre a területre irányítva az ország szellemi tartalékait. A magyar ügyvivők jelentései pedig azért lehetnek fontosak számunkra, mivel „testközelből” szemlélték az eseményeket. A követi beszámolóik emellett tanulsággal szolgálnak arra is, hogy a két világháború közötti magyar külpolitika nem csupán a hazánkat érintő eseményekre fordított figyelmet, hanem a tőlünk térben távolabb játszódó eseményekre is. A magyar külügyek vezetői jól felismerték ugyanis, hogy a magyar érdekek szempontjából minden olyan eseményről naprakész információkkal kell rendelkezni, amelyek hacsak érintőlegesen is, de hatással lehetnek Magyarország politikai, gazdasági viszonyaira.

Jegyzetek

- ¹ A szerződést 1928. február 28-án kötötték meg, és ez év március 15-én lépett életbe a korlátozott legnagyobb kedvezmény elve alapján. Budapesti Közlöny, 1928. március 8.
- ² MOL K69. Gazdaságpolitikai Osztály, Z 778. 1933–1948. A Magyar Egyiptomi Kereskedelmi RT. jegyzőkönyvei.
- ³ MOL KÜM K108. 1929. 6/pol. 1929. február 4.
- ⁴ I. Fuad király a Magyar Érdemkereszt Nagykeresztjét kapta meg. MOL KÜM K108. 1932. 3. csomó, Kairó, 1932. november 18.
- ⁵ Sedki és Jehia pasák, volt miniszterelnökök az Első Osztályú Magyar Érdemkeresztet kapták meg Horthy Miklós kormányzótól. MOL KÜM K108. Alexandria, 1932. 3. csomó, Nr. 96/1932, illetve MOL KÜM K108. 1933. 3. csomó, Alexandria, 1933. október 3. Emellett több államférfi is kapott kitüntetéseket, mint Hafez Hasszán bej, illetve Hasszán Szabri bej, volt miniszterek.
- ⁶ Egyiptomban ugyanis a nyári hónapok olyan forróak, hogy aki megtehetette, az erre a néhány hétre, hónapra eltávozott az országból. MOL K 245. Kereskedelmi Minisztérium, I. d. II. a.b. 1935–1937. „*Beszámoló jelentés Holla államtitkár közlekedési újáról (1938. január).*”
- ⁷ Ő pilótaotkatóként tevékenykedett. A magyar mezőgazdasági szakemberek tekintélyét jelzi, hogy ők alapították az egyiptomi gyapotmúzeumot és az egyiptomi mezőgazdasági múzeumot. A kolónia saját lapot adott ki mintegy 300 tagjának, akik egy-egy szervezettel rendelkeztek Kairóban és Alexandriában. MOL K69. Gazdaságpolitikai Osztály 1930–1939 651. csomó. „*Egyiptom gazdasági és pénzügyi helyzete az 1936. évben. Az Egyiptomban élő magyarok helyzete és azok száma.*” MOL K69. Gazdaságpolitikai Osztály 1930–1939. 651. csomó, I. főrész, valamint, MOL KÜM K108. Alexandria, 1933. május 12.
- ⁸ Annak ellenére, hogy Egyiptom jogilag a Porta fennhatósága alá tartozott, az új uralkodó a szultáni címet vette fel.
- ⁹ Szudán 1898-tól Egyiptom és Anglia kondomíniuma volt, tehát a két ország közös irányítása alatt állt, egészen 1924-ig. Ekkor gyilkolták meg az ottani brit főkormányzót, ami alapot teremtett Anglia számára arra, hogy felszámolja a meglévő rendszert és saját kezébe vegye a teljes irányítást. *Gazdik Gyula: Társadalmi-politikai küzdelmek, ideológiai áramlatok a 20. század első felében.* Bp. 1987. 13–24., *Goldsmith, Arthur Jr.: A Közel-Kelet rövid története,* Bp. 1997. 255–258.
- ¹⁰ *Gazdik: i. m. 22.*
- ¹¹ *Schmitz-Kairo, Paul: Ägyptens Weg zur Freiheit.* Leipzig, 1937. 77–86., ill. 93–95. A dokumentum arról ír, hogy a Curzon-féle tárgyalások az angol csapatoknak átvonulási jogot biztosítottak volna, míg MacDonald azt kérte Zaglultól, hogy „*Háború vagy nemzetközi komplikációk esetén, akkor is ha Egyiptom integritása nem forog veszélyben, Egyiptom mindazon segítséget és könnyítést kell nyújtása Angliának, melyet általában egy szövetséges állam nyújt egy vele szövetkezett országnak, ha a háborúban közösen vesznek részt.*” Szarvat pasa és Chamberlain barátságos légkörű találkozása szintén nem hozott eredmény, így Angliának nem sikerült elismertetnie, hogy katonái ne megszállóként tartózkodjanak a Nílus mentén, így mintegy tiszteletben tartva annak szuverenitását. MOL KÜM K63. 1936. II/7. 1936/pol. Kairó, 1936. március 4.
- ¹² Ezekről a tárgyalásokról sincsenek a korból jelentések, eseményeit a későbbi ügyvivők pótlólagos jelentéseiből ismertük meg.
- ¹³ Az elzárás itt nem a Nílus tényleges elzárását jelenti, hanem azt, hogy Anglia Szudán megszerzésével képessé vált arra, hogy ellenőrzést gyakoroljon a Kék-Nílus felett, és alkalomadtán (például gátakkal) neki tetszőlegesen szabályozhassa az Egyiptomnak, illetve Szudánnak jutó vízmennyiséget.
- ¹⁴ A kapitulációk az Oszmán Birodalom és az európai nagyhatalmak között létrejött megállapodások, privilégiumok, melyek az adott állam polgáira vonatkoznak. Letelepdesi, kereskedelmi, iparüzési privilégiumok, illetve ezeket a külföldieket kivonták az adott ország joghatósága alól, és a konzulok joghatósága alá helyezték. Egyiptomban, az Oszmán Birodalom részében, szintén be kellett vezetnie ezeket a rendelkezéseket, melyek az első világháború után sem szűntek meg. Diplomáciai és nemzetközi jogi lexikon. Szerk. *Hajdú Gyula.* Bp. 1967. 405–406.
- ¹⁵ MOL KÜM K63. 2. csomó, 2/18. Kairó. 1928. március 14. 38/pol.
- ¹⁶ *Crabiès, Pierre: The Nile waters agreement.* In: *Foreign Affairs,* 1929. 145–149.
- ¹⁷ Véleményét a Lord Lloydal folytatott beszélgetéseire alapozza, aki 1925 és 1932 között töltötte be az egyiptomi brit főmegbízotti tiszteletet.
- ¹⁸ Az uralkodó Szarvat pasa lemondása után ugyanis három évre feloszlatta a parlamentet. *Lahti, Jean-Jacques: L’Égypte des Rois, 1922–1953,* Paris, 220.

- ¹⁹ MOL KÜM K63. 3. csomó, 1929. 2/18. Bern, 1929. május 23. 9/pol. Egypt. Parcher Félix jelentése.
- ²⁰ Az egyezménytervezet pontjairól bővebben: *Dehérain, Henry*: L'Égypt de l'occupation anglaise à l'indépendance égyptienne (par *Charles-Roux, F.*). In: Histoire de la nation égyptienne, red. *Hanotaux, Gabriel*, Tome VII., 309–310.
- ²¹ MOL KÜM K63. 3. csomó, 2/18. London, 1929. augusztus 12. 86/pol. Rubidó-Zichy Iván jelentése.
- ²² MOL KÜM K63. 3. csomó, 1929. 2/18. Bern, 1929. szeptember 13. Nr. 13/pol. Egypt. Parcher Félix jelentése.
- ²³ A Vafd párti nacionalisták maguk is kedvezőnek ítélték az angolok által felkínált engedményeket, de arra semmiképpen nem voltak hajlandók, hogy az általuk törvénytelennek tartott Mahmud-kormányt bármiben is támogassák. *Dehérain*: i. m. 310.
- ²⁴ MOL KÜM K90. 2. csomó, 3. tétel, 1930. Bern, 1930. március 21. Nr. 8/pol. Egypt. Parcher Félix jelentése. A tárgyalóküldöttség tagjai: Nahasz pasa, miniszterelnök, Wasszif Gáli pasa külügyminiszter és Nakram Ebejd effendi, pénzügyminiszter. *Dehérain*: i. m. 311–312.
- ²⁵ MOL KÜM K90. 2. csomó, 3. tétel, 1930. London 1930. május, Rubidó-Zichy Iván jelentése. *Dehérain*: i. m. 312–314.
- ²⁷ MOL KÜM K90. 2. csomó, 3. tétel, 1930., Bern, 1930. május 23. 17/pol. Egypt. Parcher Félix jelentése.
- ²⁸ MOL KÜM K90. 2. csomó, 3. tétel, 1930., Bern, 1930. május 23. 17/pol. Egypt., illetve *Dehérain*: i. m. 312–314.
- ²⁹ Az 1923-ban proklamált egyiptomi alkotmány főbb pontjai: törvény előtti egyenlőség fajra, vallásra, nyelvre való tekintet nélkül, parlamentnek felelős kormány. A királyi jogosítványai: a parlament feloszlátása, új választások kiírása, miniszterek kinevezése, leváltása, a törvények átdolgoztatásának joga. Ezzel szemben az 1930-as alkotmányban a miniszterek a királynak felelősek, vétőjog a törvények tekintetében, a választási törvény szigorítása, a parlament szerepe a tanácsadásra korlátozódik. *Gazdik*: i. m. 21–22.
- ³⁰ Nahasz pasa miniszterelnök lemondásáról és az új alkotmányról bővebben: *Dehérain*: i. m. 314–316., illetve *Goldsmith*: i. m. 260.
- ³¹ A világgazdasági válság egyiptomi hatásairól: *Gazdik*: i. m. 41–41.
- ³² MOL KÜM K108. 50. csomó, 1/8. 43/1935. Alexandria, 1935. július 3., illetve 53/1935. E/pol.: Alexandria, 1935. augusztus 15., továbbá, MOL KÜM K63. 7. csomó, Kairó, (p. t. Bp.) 1935. november 9. Förstner miniszteri segédtitkár, ideiglenes ügyvivő jelentései.
- ³³ MOL KÜM K108. 50. csomó, 1/8. 43/1935. Alexandria, 1935. július 3., illetve 60/1935. Alexandria, 1935. szeptember 21. Förstner miniszteri segédtitkár, ideiglenes ügyvivő jelentése.
- ³⁴ A Népszövetség döntése értelmében gazdasági blokádot sújtotta az agresszornak minősített Olaszországot. MOL KÜM K108. 50. csomó, 1/8. 68/1935. Alexandria, 1935. október 25. Förstner miniszteri segédtitkár, ideiglenes ügyvivő jelentése.
- ³⁵ MOL KÜM K63. 213. csomó, 23/41 166/pol. 1935. Róma, 1935. november 2. Villani jelentése.
- ³⁶ A felháborodás alapvetően megváltoztatta az addigi helyzetet: az ország összes pártja közös frontban egyesült, a Nesszim-kormány lemondott, az uralkodó pedig ismét életbe léptette az 1923-as demokratikusabb alkotmányt. MOL KÜM K63. 2. 7. csomó, Kairó (p. t. Bp.), 1935. november 9., illetve K63. 23/41. 213. csomó, 141/pol. London, 1935. november 14. Széchenyi követségi titkár jelentése, K63. 213. csomó, 23/41 3604/pol. 1935. Róma, 1935. november 22. Villani jelentése és K63. 2. 7. csomó, Kairó, 1935. december 14. Förstner miniszteri segédtitkár, ideiglenes ügyvivő jelentése.
- ³⁷ MOL KÜM K63. 2. 7. csomó, Kairó, 1935. december 14. Förstner miniszteri segédtitkár, ideiglenes ügyvivő jelentése.
- ³⁸ MOL KÜM K63. 2. 7. csomó, Kairó, 1935. december 26. Förstner miniszteri segédtitkár, ideiglenes ügyvivő jelentése.
- ³⁹ A közhangulatot és a belpolitikai stabilitást veszélyeztette két ifjúsági szervezet létrejötte is. Az egyik az ún. „zöldingesek”, míg a másik a „kékingesek” nevet kapta ügyvivőinktől. A „zöldingeseké” egy olasz-német mintára szervezett fasiszta jellegű szervezet volt, melynek céljairól nem sikerült pontosabban ismerteket szereznünk. Ellenfele volt a „kékinges” szervezet, melyet a Vafd párt hozott létre annak érdekében, hogy egy olyan fegyelmezett szervezettel rendelkezzen, mely képes arra, hogy az ellene irányuló támadásokat visszaverje. A két csoportosulás érdekei ellentétesek lehettek, ugyanis több alkalommal a jelentések arról számoltak be, hogy gyakran utcai verekedéseket provokáltak ki egymással. Ennek ismeretében feltételezhetjük, hogy Egyiptomban létezett, ha nem is nagy támogatottsággal egy olaszbarát réteg is. MOL KÜM K63. 213. csomó, 23/41. II. 197/pol. 1936. Kairó, 1936. január 20. Förstner miniszteri segédtitkár, ideiglenes ügyvivő jelentése., illetve Kairó, 1936. augusztus 25., valamint, K108. 51. csomó, 4/biz. 1936. Alexandria, 1936. július 3. Páthy László jelentése.
- ⁴⁰ Az angolok ugyanis a korábbi kudarcokat elkerülendő olyan kormányt akartak, melyben minden párt képviselteti magát, és képes a jövőbeli választások lebonyolítására. A Vafd ezt elutasította, a király pedig nem volt hajlandó egy tisztán Vafd-kormányt kinevezni. Ennek megoldására a királyi kabinetiroda vezető-

jének elnöksége alatt pártokon kívüli kormány alakult, melynek mandátuma a választások lebonyolításával véget is ért. Egyébként a magyar ügyvivő örömmel jegyezte meg, hogy ebben az ideiglenes kormányban két magyarbarát politikus is van. Az egyiptomi tárgyalóbizottság tagsága pedig összegyiptomi lett, Nahasz (Vafd) vezetése alatt. MOL KÜM K63. 2. 7. csomó, Kairó, 1936. január 31. 4/pol. 1936. Förstner miniszteri segédtitkár, ideiglenes ügyvivő jelentése.

- ⁴¹ MOL KÜM K63. 2. 7. csomó, Kairó, 1936. január 31. 4/pol. 1936. Förstner miniszteri segédtitkár, ideiglenes ügyvivő jelentése.
- ⁴² MOL KÜM K63. 2. 7. csomó, Kairó, 1936. május 22. 10/pol. 1936. Förstner miniszteri segédtitkár, ideiglenes ügyvivő jelentése
- ⁴³ MOL KÜM K63. 2. 7. csomó, Kairó, 1936. január 31. 4/pol. 1936. Förstner miniszteri segédtitkár, ideiglenes ügyvivő jelentése.
- ⁴⁴ MOL KÜM K63. 2. 7. csomó, Kairó, 1936. augusztus 25. 11/pol. 1936. Förstner miniszteri segédtitkár, ideiglenes ügyvivő jelentése.
- ⁴⁵ Hozzászeli továbbá, hogy „*Abesszinia meghódítása Angliát egy nagyobb létszámú hadsereg fenntartására kényszeríti a szudáni határon. Másrészt a szudáni nyerstermékek kiaknázásába vetett remény sem vált be (nem sikerült elsőrendű gyapotot termelni), úgy hogy az itt investált angol tőke nagyrésze elveszett. Végül a szudáni klimatikus viszonyok sem mutatkoztak alkalmasnak európai települések létesítésére és mindez okok arra indították Angliát, hogy a szudáni kérdésben a status quo-hoz visszatérjen és Egyiptomnak Szudán közigazgatásában és katonai védelmében való újbóli részvételét felajánlja.*” MOL KÜM K63. 2. 7. csomó, Kairó, 1936. augusztus 25. 11/pol. 1936. Förstner miniszteri segédtitkár, ideiglenes ügyvivő jelentése.
- ⁴⁶ Teljes szövegét lásd: *Lugosi Győző: Dokumentumok a Közél- és a Közép-Kelet történetéhez (1914–1980).* Bp. 1989. 147–151.
- ⁴⁷ A végleges szerződés valóban szinte teljesen megegyezik az 1930-ban tárgyalási alapot képező pontokkal. Az angolok megszüntették Egyiptom katonai megszállását, és az ország függetlenné vált, de az egyezmény biztosítja Anglia különleges státusát az országban. A szerződés további húsz évre biztosítja a birodalom katonai jelenlétét a Szezi-csatorna mentén. Anglia segíti Egyiptomot a népszövetségi tagság elnyerésében és a kapitulációk eltörlésében. Szudán ismét kondomíniummá válik, ahová szabad a bevándorlás. *Lugosi: i. m. 147–151., illetve MOL KÜM K63. 2. 7. csomó, Kairó, 1936. augusztus 31. 159/pol. 1936. Förstner miniszteri segédtitkár, ideiglenes ügyvivő jelentése.*

MAGYARORSZÁG RÉSZVÉTELE OLASZ KELET-AFRIKA GYARMATOSÍTÁSÁBAN

Olaszország hosszas és diplomáciai tekintetben kevésbé sikeres előkészületek után 1935. október elején megtámadta Etiópiát.¹ Pár nappal később a Népszövetség agreszszornak nyilvánította Olaszországot, s ez azt jelentette, hogy a tagországoknak szankciókkal kellett sújtaniuk a fasiszta államot. A Népszövetség alapokmánya azonban lehetőséget adott a tagállamoknak arra, hogy eldöntsék, részt akarnak-e venni a szankciók alkalmazásában vagy sem. Így végül az 1935. október 9-én megtartott szavazáson 50 „igen” és egy „nem” szavazat mellett volt 3 tartózkodás is, köztük Magyarorszáé.²

Bár egyes jelek arra utalnak, Mussolini diplomáciai gépezete arra akarta rávenni a magyar külügyet, hogy nemmel szavazzon, végül a Duce a tartózkodásért is igen hálás volt. Szabó László római katonai attasét kérte arra, hogy tolmácsolja köszönetét Gömbös Gyula miniszterelnöknek, amelyet az alábbi szavakkal fejezett be: „*Önöknek érezniök kell, hogy bennem mindenkor támaszt fognak találni. Új horizont nyílik az önök részére!*”³ Jóllehet Mussolini nyilvánvalóan a magyar revíziós törekvésekre célzott, Magyarországon talán már ekkor átfutott egyesek fején a gondolat, hogy amennyiben Olaszország sikerrel fejezi be afrikai expedícióját, a gyarmati haszonból esetleg Magyarországnak is juthat egy kevés.

Az olasz–etióp háború „hivatalosan” 1935. október 2-től 1936. május 5-ig tartott. „Nem hivatalosan” azonban jóval tovább, hiszen 1936 májusában még Etiópiában működött az etióp kormány (habár a császár emigrált). Etiópia „pacifikálása” tulajdonképpen az olasz megszállás teljes ideje (1936. május –1941. május) alatt sem ment végbe, ami elsősorban a nagyon jelentős partizán mozgalomnak volt köszönhető. Mindezzel együtt, 1936. május 5-én Mussolini bejelentette az „Olasz Birodalom” megalakulását, s azon belül Olasz Kelet-Afrika (Africa Orientale Italiana) létrejöttét, amely Etiópiát, Eritreát és Olasz-Szomáliföldet integrálta egyetlen közigazgatási egységgé. Valóban: bár Olaszországnak 1936 előtt is voltak gyarmatai, „gyarmatbirodalomról” legfeljebb ekkortól beszélhetünk.⁴

Magyar szándékok

A magyar állami vezetés az „Olasz Birodalom” kikiáltása után nem sokat habozott, hogy megpróbálja érvényesíteni a magyar érdekeket.⁵ Az első próbálkozás – nyilván „felsőbb utasításra” – Tahy miniszterelnökségi államtitkár nevéhez fűződik, aki már 1936. május 18-án levélben szólította fel báró Villani Frigyes római magyar követet, hogy „*Abesszínia újjáépítésével kapcsolatban célszerű volna ... akciót indítani*”. Villani továbbította a kérést Mussolinihez és Fulvio Suvich olasz külügyminiszterhez, akik ezt „*örömmel fogadták*”, sőt a jelentés szerint a Duce kijelentette, hogy a magyar érdekeket az olaszokéval egy szinten fogják kezelni Etiópiában.⁶

Ezt követően Bornemisza Géza iparügyi miniszter utasította Szabó László római katonai attasét, hogy közölje az olasz féllel: „*a magyar ipar áldozatokra is hajlandó; tervek: pamut plantage-ok [gyapotültetvények] létesítése; koncessziós területek; koncessziós kereskedelmi társaság alapítása; líra követeléseink beruházásokra való fordítása*”. Mussolini a tőle szokott porhintéssel közölte, hogy elsősorban Magyarország lesz az, amely „*megfelelő kedvezményekben fog részesülni*”, és kérte, hogy

Magyarország készítsen listát azokról a személyekről, akik bekapcsolódhatnak a gyarmati fejlesztés lehetőségeit kutató munkába. Június 12-én az attasé már azt közölte Mussolinivel, hogy a magyar bizottság létrejött, s vezetője Telegdy-Róth Jenő egyetemi tanár, aki mihamarabb szeretne Rómába menni tájékozódás céljából. Szabó jelentése szerint a fejleményeket a Duce örömmel vette, s a magyar bizottság névsorát továbbította Lessona gyarmatügyi miniszternek.⁷

Winckler István kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter 1936. június 29-én találkozott Mussolinivel, a megbeszélésen az olasz–magyar búzaegyezményen kívül szó esett Etiópia gyarmatosításáról is. Ekkor azonban Mussolini még elhárította a magyar próbálkozást, azzal az egyébként nagyon is jogos érveléssel, miszerint abban az időszakban Etiópiának még csak alig fele volt tényleges olasz ellenőrzés alatt. Winckler Lessona gyarmatügyi minisztert is felkereste, aki kilátásba helyezett egy bányakoncessziót Magyarország számára, de az „*agrárkolonizációt – azaz magyarok etiópiai földhöz juttatását – saját állampolgárai részére is nehézkesnek ítélte, mert a bennszülöttek jogait teljes mértékben respektálni akarják*”. Lessona ugyanakkor lehetségesnek vélte, hogy Magyarország tenyészállatokat és gépeket szállítson Etiópiába. Ezt a kérdést végül 1936. november elején tárgyalta meg egy olasz–magyar vegyes bizottság. Itt a magyar fél felajánlotta mezőgazdasági gépek, dízelmotorok, útépítő és kötőgépek, izzólámpák, rádiók és rádió-alkatrészek, valamint liszt és élesztő szállítását, mire Lessona közölte, hogy Olaszország mindezért kontingensellentételtként kizárólag banánt tudna adni, amely azonban már eleve benne volt az olasz–magyar kereskedelmi szerződésekben. Az ekkor létrejött egyezmény így aztán nem különítette el az olasz anyaországot, illetve a gyarmatokat és Magyarország közti kereskedést. A jelentés ismeretlen szerzője azonban hozzáteszi, hogy „*Ennek ellenére – hogy a versenyben le ne maradjunk – szerény nézetem szerint követendő volna a német lépés, azaz a fennálló kereskedelmi és letelepedési egyezmény kiterjesztése az olasz kolóniákra. Egyelőre veszteségek mellett, bevezethetnők egyes cikkeinket az ethiopi piacra... Erélyesen el kellene járnunk, hogy a feltáró akciókban megfelelően képviselve legyünk szakembereinkkel.*”⁸

A jelentésből kitűnik, hogy Mussolini hangzatos ígéreteinek dacára Magyarországnak két komoly vetélytársa volt az etiópiai beruházások terén: Németország és Ausztria.⁹ A magyar külügy ezért éber figyelemmel kísérte a német és osztrák próbálkozásokat, és valamennyi jelentésüket beszerezte. Így került a külügyminisztériumba az 1936. december 10-én megkötött olasz–német koloniális egyezmény bizalmas jegyzőkönyve, amely később kiindulási alap volt a hasonló magyar–olasz egyezményhez.¹⁰ A féltékenyen figyelő gazdasági vezetők figyelmét nem kerülte el, hogy a német–olasz gyarmati kereskedelmi egyezmény előnyhöz juttatta Németországot Magyarországgal szemben, mivel az olasz anyaországtól „*független külön klíring jött létre és külön kontingensek állapítottak meg*”. Villani római magyar követ szerint ugyanakkor Olaszország hajlandó lenne Magyarországgal is hasonló szerződést kötni, ha sikerülne külön kontingensekben megegyezni.¹¹

Az olasz–magyar gyarmatügyi egyezményt végül 1937. március 9-én kötötték meg, április 1-jei hatályba lépéssel. A gyarmati kontingens összértékét évi 2 millió lírában határozták meg, az alábbiak szerint: a magyar kivitel az olasz gyarmatokra 2 000 000 lírát tett ki (ezen belül gépek és motorok 1 400 000, egyéb 600 000 líra). Az olasz gyarmati cikkek importja 2 000 000 lírara rúgott (ezen belül nyersbőr 800 000, banán 500 000, kávé 300 000, egyéb 400 000 líra).

A szállítások ügyrendjét a kereskedő felek kénytelenek voltak az olasz gyarmati adminisztráció feltételeihez igazítani, amit gyakran kifogásoltak. Ezek szerint a szállításokhoz mindkét irányban szükség volt az olasz Gyarmati Kormányzóság engedélyére, amely nyolc helyen működött Afrikában. A legfőbb panasz az volt, hogy a Gyarmati Kormányzóság csak három hónapos hatállyal adta ki az engedélyeket, ami gyakran kevés volt az üzletek lebonyolításához.¹²

A Magyar–Etióp Kereskedelmi Kft.

A Magyar–Etióp Kereskedelmi Kft.¹³ 1936. szeptember 3-án alakult meg, vagyis még azelőtt, hogy Magyarország és Olaszország bármiféle gyarmati szerződést kötött volna. Így aztán nem is meglepő, hogy megalakulását csak 1937. március 11-én jelentették be a minisztériumoknak. Az alapító okirat szerint a MEK célja „*Magyarország és Etiópia, illetve a többi [olasz] gyarmat és az olasz anyaország közötti, valamint a magyar ipari-kereskedelmi és mezőgazdasági tevékenységek Etiópia területén való kifejlesztése*”.¹⁴

A Kft.-t az alábbi vállalatok és intézmények alapították (megadtuk az aláírók neveit is):

	Törzstőke hozzájárulás (Pengő)
Angol–Magyar Bank Rt. <i>Heltai Béla</i> <i>Lukács László</i>	40 000.-
Magyar–Olasz Bank Rt. <i>Karátson Antal</i> <i>Hinléder-Fels Zoltán</i>	40 000.-
Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Rt. <i>Hollós Ödön</i> <i>Futó Ernő</i>	40 000.-
Magyar Élelmiszerszállító Rt. <i>Milos Endre</i> <i>László Imre</i>	40 000.-
Magyar–Egyiptomi Kereskedelmi Rt. <i>ifj. Horthy Miklós</i>	0.-
Adria Biztosító Társaság <i>Erdős Aladár</i>	0.-
	törzstőke összesen: 160 000.-

Szembetűnő, hogy a négy részvénytársaságon kívül a maradék két tag nem adott hozzájárulást a törzstőkéhez, mégis „bevették” őket az üzletbe. Az Adria Biztosítónál ez nem meglepő, valószínűleg részesedés fejében vállalta a szállítások biztosítását. A Magyar–Egyiptomi Kereskedelmi Rt. igazgatója ifj. Horthy Miklós volt. Amellett, hogy a kormányzó fiát előnyös volt feltüntetni az alapítók között, részvételét inkább az egyiptomi (afrikai) kereskedelmi viszonyokban való jártassága indokolhatta. A táblázatban felsorolt személyek közül leginkább Lukács és Milos voltak azok, akik a MEK Kft.-t ténylegesen igazgatták.

A cég első lépésként 1936 decemberében felvette a kapcsolatot az olasz SICA-val,¹⁵ amely monopol helyzetet élvezett minden olasz kelet-afrikai kereskedelmi ügyben. A MEK és a SICA megállapodást kötött, hogy az olasz gyarmatok és Magyaror-

szág (sőt Közép-Európa) között kizárólag a MEK-nek van joga üzleteket lebonyolítani. A tárgyalásokon a MEK számos magyar vállalat ajánlatát is bemutatta.¹⁶

Ami a magyarországi behozatalt illeti, a két legfontosabb termék a kávé és a banán volt. A MEK tehát monopolhelyzetben volt a behozatalt illetően, viszont a magyarországi értékesítéssel már nem foglalkozott. Ezt más magyar vállalatok végezték: a kávéüzlet a Hangya Szövetkezetnek jutott, amelynek ezzel kizárólagos joga lett az etiópiai kávé magyarországi árusítása.¹⁷ Hasonló monopóliumot kapott a Magyar Behozatali Rt., amely a banánkereskedelmet ellenőrizte 75%-ban (a fennmaradó 25%-ot szintén a Hangya Szövetkezet értékesítette).¹⁸ Az első olasz gyarmati banánszállítmány 1937 októberében érkezett meg Magyarországra Olasz-Szomáliából.

Ahhoz, hogy a MEK Afrikában hatékonyan tudja képviselni a magyar vállalatokat, természetesen helyi ügynökre is szükség volt, akit végül Faragó László személyében találtak meg.¹⁹ Faragó Lászlóról keveset tudunk, ami még titokzatosabbá teszi meglehetősen kalandor jellemét. Faragó, aki eredetileg a Monarchia katonatisztje volt, az őszirózsás forradalmat követően (vagy azelől) emigrált Etiópiába politikai okokból. Itt eleinte dohánytermesztéssel foglalkozott, de hamarosan tönkrement, s ezután „*nagyszerű képességű, művelt ember létére szerény állást vállalt egy hivatalban*”.²⁰ Feltehetően kapcsolatban állt a szintén Etiópiában élő Gajdács Mátyással is.²¹ Faragó az olasz–etióp háború kitörésekor valószínűleg hazatért Magyarországra, és minden bizonnyal ő maga ajánlotta fel szolgálatait a MEK-nek. A cég vezetői között nem aratott osztatlan lelkesedést a felbukkanása. Hosszas viták után végül 1938. február 25-én kötöttek vele szerződést, amelynek értelmében Faragó havi 260 pengő (vagy ennek megfelelő líra) fizetést, valamint minden lebonyolított üzlet után 3% jutalékot kapott.²² Faragó ezzel egy időben a Magyar Királyság tiszteletbeli addisz–abebai konzulja és a Magyar Királyi Külkereskedelmi Hivatal tudósítója is lett.²³ Ezt követően 1938 márciusában (előttünk ismeretlen okból) előbb Rómába ment, majd április elején hajóra szállt, hogy elfoglalja állomáshelyét az etióp fővárosban. Hajója azonban 1938. április 4-én zátonyra futott. Mint Faragó három nappal később a MEK részére küldött levélben beszámolt róla: „*A sfs Carnaro, amelynek utasa voltam, f. hó 4^{én} korallszigetre futott és elsüllyedt. Sajnos az egész csomagom odaveszett és félmeztelenül tudtam megmenekülni.*”²⁴ A hajótörés miatt feltehetően a Faragó rendelkezésére bocsátott magyarországi áruminták is megsemmisültek.

A magyar–etiópiai áruforgalom

A bevezetőben említettük, hogy a vonatkozó levéltári állomány rendkívül hézagos, ami azt jelenti, hogy eddig nem sikerült teljes mértékben rekonstruálni a kereskedelem pontos adatait.²⁵ Ugyanakkor a rendelkezésre álló források alapján betekintést nyerhetünk az áruforgalomba.

Mint említettük, Magyarországra elsősorban mezőgazdasági termények (kávé és banán) és nyersanyagok érkeztek. Mivel Magyarország gazdaságában mindig rendkívül fontos szerepe volt a mezőgazdaságnak, nem meglepő, hogy az afrikai termékek megjelenése ellenérzéseket váltott ki az agráriumban. Konkrétan a banánbehozatalról derül ki, hogy az ellen a magyar gyümölcsstermelő lobbija tiltakozott. A MEK azzal védekezett, hogy a banánt mindig olyan időszakban próbálja értékesíteni, amikor a magyar gyümölcsnek nincs szezonja. Ugyanebből a dokumentumból kiderül, hogy az első osztályú banán ára ekkor 3 pengő/kg volt.

A magyar gazdaság számára az áruforgalomban elsősorban a magyar gépipari kivitel lehetett fontos. Több feljegyzés és jelentés megerősíti, hogy igen jelentős üzleteket kötöttek e tekintetben, különösen két magyar gépgyár, a Hofherr–Schrantz–Cleyton–Shuttleworth Magyar Gépgyári Művek Rt. (a továbbiakban: MGM) és a Ganz és Társa Villamosság, Gép-, Waggon- és Hajógyár Rt. (a továbbiakban: Ganz).

Az MGM elsősorban mezőgazdasági gépeket szállított az olasz gyarmatokra, traktorokat, cséplőgépeket, lókapákat és vetőgépeket. Traktorok esetében a gyarmati kontingens évi 80 darabot tett ki, amit 1938 folyamán az MGM szeretett volna 120 darabra felemelni, de nem tudjuk, sikerült-e elérni ezt. A kivitt az MGM szerint jelentősen gátolta, hogy az engedélyeket az olasz gyarmati hatóságok csak negyedéves hatállyal adták ki.²⁶

A Ganz ennél jelentősebb üzleteket üthetett nyélbe, ami jó nemzetközi hírnevének és széles áruválasztékának volt köszönhető. A gyárból elsősorban különféle motorok (elektromos, dízel és benzin) kerültek Afrikába. Egy jelentésből kiderül, hogy 1937 folyamán csak dízelmotorokból 800 000 líra értékben szállítottak, szemben a Ganzra eső 600 000 lírás részesedéssel. A Ganz vezetősége ezért javasolta a magyar kormánynak, hogy kísérelje meg felemelni a kontingenst 1,5 millió lírára. Sajnos e javaslatnak az eredményét sem ismerjük. A Ganz is panaszkodott a negyedéves beviteli engedélyekre, hiszen az áru jellegéből és a tételszámból következett, hogy a gyártási idő ennél jóval hosszabb volt. Javasolták, hogy az engedélyeket egyéves hatállyal adják ki. Ugyanebből a dokumentumból kiderül az is, hogy a ki nem merített éves kontingenseket az olasz fél nem volt hajlandó átcsúztatni a következő időnyre, amit a magyar cégek kifogásoltak.²⁷ Az, hogy a Ganz valóban nagy üzleteket kötött, kiderül Ratkóczy Tibor könyvéből is.²⁸ A szerző megszólaltatja a Ganz egyik kiküldött mérnökét, aki az asszabi kikötő áramellátásának kiépítését felügyelte. A mérnök szerint: „*az olaszok szeretik gépeinket, mert pótanyagok mellett is gazdaságosak*”. Kiderül továbbá, hogy az addisz-abebai repülőtér világítását is a Ganz építette ki.²⁹

Az imént tárgyalt két magyar gépgyáron kívül még egy vállalatról tudjuk, hogy áruit eljuttattak az olasz gyarmatokra, s ez a szegedi Pick szalámigyár. Az első megrendelésről 1938 novemberéből szerzünk tudomást, amikor 100 kg szalámi érkezett az etióp fővárosba. 1939 márciusában újabb 150 kg indult útnak, ám a cég tulajdonosa, Pick Márk elégedetlen volt az üzlet mértékével: „*remélem, hogy igen előnyös árak mellett sikerülni fog nagyobb üzleteket is létesíteni*”.³⁰ Ezekről azonban ez ideig nincs tudomásunk.

Etiópiai koncessziók

Említettük már, hogy elhangzott legalább egy olasz ígéret etiópiai magyar koncessziókra. Az említett bányakoncesszióból azonban feltehetően nem lett semmi, hiszen azt az olaszok maguknak tartották fenn. Ugyanakkor egy esetben felmerült annak az igénye is, hogy egy magyar mezőgazdasági társulat, a Délmagyarországi Gazdatárház Szövetkezet (a továbbiakban: DGSZ), amelynek Barcson volt a székhelye, nagyobb etiópiai földterülethez jusson. Kérvényüket első ízben 1936 decemberében juttatták el az olasz gyarmatügyi minisztériumhoz, amelyben kérik, hogy „*Keletafrikában egy olyan üzemet létesítsünk, amely a gyarmatbirodalomban új gazdasági javakat fog teremteni és egyben hatékonyan hozzájárulhat hazánk nyersanyagszükségletének több árucikkben való ellátásához. (...) Azzal a kéréssel fordulunk tehát a t. Minisztériumhoz, méltóztassék nekünk a harrari kormányzóságban Dire Dava városától délkeletre*

*fekvő, általunk később pontosabban megjelölendő területre koncessziót adni. (...) Szükséges volna, hogy a koncesszió 100 000 hektár kiterjedésű területet foglaljon magába.*³¹

A szövetkezet 11 éves termelési programja szerint az első és második évben 5000–5000, minden további évben pedig újabb 10 000 hektárt vontak volna művelés alá. A munkaerőt az irányító személyzet tekintetében magyarok és olaszok, míg a földműveseket helybéli etiópok közül is toborozták volna. A tervezet szerint a területen gabonát, zöldségeket, kávé, illetve juhokat és baromfit termesztettek, illetve tenyésztettek volna. Annak ellenére, hogy ma már megmosolyogtató az a naivítás, ahogyan a DGSZ igyekezett elképzelését sikerre vinni, mégis azt kell mondanunk, hogy meglepően helyes ismeretekkel rendelkeztek. A jelek szerint pontosan tudták, hogy hol szeretnék vállalkozásukat beindítani: a megjelölt terület ugyanis az elűzött etióp császár, illetve a trónörökös tulajdona volt, vagyis nem valamely ott maradó földesúr, aki igényt tarthatott volna rá. Tudták továbbá azt is, hogy a vidék alkalmas az általuk felsorolt növények termesztésére, ami Etiópia nem minden tájegységéről mondható el. Mivel a DGSZ elnöke gróf Széchenyi Frigyes volt, az információ feltehetően valamelyik Afrikában vadászó családtagjától származott.

A DGSZ vállalkozásának tervéhez megnyerte a magyar külügyminiszter, valamint a miniszterelnök (Darányi Kálmán) támogatását is, akik utasították Villani római követet, hogy egyengesse a DGSZ beadványát az olasz bürokrácia útvesztőiben. Villani meg is tett minden tőle telhetőt, és nem rajta múlt, hogy a koncesszióból semmi sem lett. A legfőbb probléma az volt, hogy az olaszok mindvégig képtelenek voltak pacifikálni a területet. Márpedig a folyamatos partizán támadásoknak kitett földterületekre nem akartak koncessziót adni.³² Villani ezért nem sokkal később értesítette a külügyminisztériumot, hogy *„nincs kilátás arra, hogy a barsi tárház szövetkezet koncesszió iránti kérelme belátható időn belül komoly formában tárgyalás alá vétesék”*.³³

A telepések kérdése

A magyarság fantáziáját Etiópia gyarmatosítása nemcsak állami és vállalati szinten mozgatta meg. Még javában zajlott a háború, amikor első világháborús veteránok egy csoportja³⁴ illegális toborzásba kezdett Magyarországon, hogy munka nélküli tagjaikat „munkához” juttassák az afrikai fronton. A toborzásról azonban tudomást szereztek Olaszországban, s tiltakozásukra a magyar állam határozottan leállította az akciót.³⁵ Egy év elteltével azonban ismét próbálkoztak, immár azzal a céllal, hogy részt vehessenek *„Abesszínia újjáépítésében”*.³⁶ A kérdéses (állítólag néhány ezer!) személyek arra készültek, hogy emlékiratot írnak Mussolininek, amit feltehetően meg is tettek.

Rajtuk kívül még jó páran készültek kivándorolni Etiópiába, főleg nincstelének (különösen a Viharsarok vidékéről érkeztek beadványok) és kisebb számban értelmiségiek (orvosok).³⁷ A magyar kormány tett is lépéseket a kivándorolni szándékozók érdekében, de kérvényeiket csak abban az esetben továbbította az olasz gyarmatügyi minisztériumba, ha az illetők *„olasz földön éltek, vagy már voltak Abesszíniában, vagy egyéb külföldön”*.³⁸ További nehézséget jelentett, hogy Olaszország nem ismerte el a magyar diplomákat, így előbb erről kellett (volna) megállapodnia a két országnak.³⁹ (Mindezek dacára, az olasz–magyar gyarmatügyi egyezmény értelmében a letelepedni vágyó magyarok az olaszokkal azonos elvi elbánásban részesültek.)

Egyetlen egy sikeres kivándorlásról sincs tudomásunk, amelynek a már többször említett „pacifikálási” probléma volt az oka. Egy 1938 márciusából származó jelentés szerint „a pacifikálás körül vannak még mindig bajok és ép az utolsó időkben szaporodtak volna el a fegyveres banda-alakulatok a birodalomnak különböző távolabbeső zugaiban. (...) A kolonizálás körül is nagy nehézségek mutatkoznak. Olasz mérvadó köröktől származó bizalmas közlés szerint az Abesszíniában szerepelt hadsereg tagjai közül mindössze két ezren jelentkeztek, de a jelentkezők is mindannyian az adminisztrációban szerettek volna elhelyezkedni.”⁴⁰ Ugyanebből a jelentésből az is kiderül, hogy az Etiópiában termelt búza csak óriási deficitel adható el Európában (a drága etiópiai és szuezi szállítási költségek miatt), vagyis sejthető, a DGSZ kifejezetten jól járt azzal, hogy nem sikerült koncessziót kapnia.

*

Összegzőképpen megállapítható, hogy a Magyarország és Olasz Kelet-Afrika közti néhány éves kereskedelmi időszak nem túl jelentős sem a magyar, sem az olasz gazdaságtörténetben. Ugyanez nem mondható el az 1941-ben ismét szabaddá váló Etiópiáról, ahol a magyar cégek által felszerelt és működésbe helyezett berendezések és gépek valószínűleg még évtizedekig szolgálták a fejlődő afrikai országot.

Jegyzetek

¹ Dolgozatom a Magyar Országos Levéltárban (a továbbiakban: MOL) kutatott vonatkozó dokumentumok feldolgozása. E témában írt előző tanulmányom az olasz–etióp konfliktusnak a magyar külpolitikára gyakorolt hatását tárgyalta, így e mostani írás voltaképpen annak folytatása. Elsősorban a K69 717. cs., ill. a Z1277 jelzetű állományra támaszkodom. Utóbbi a „Magyar–Etióp Kereskedelmi Kft.” anyagait tartalmazza, amely meglehetősen hiányos és csak 1939-ig tartalmaz dokumentumokat. Az előzményekről ld. Szélinger Balázs: „A Tengely kovácsai.” Magyarország és az olasz–etióp konfliktus, 1935–1936. In: Diákköri Dolgozatok I. Szeged, 1999. 64–104. Ennek mintegy kiegészítő forrásgyűjteménye: Uő (szerk.): „A Népszövetség halála.” Dokumentumok az olasz–etióp konfliktus történetéből (1935–1936). Szeged, 2000.

² Az egy „nem” szavazat Olaszországé volt, a másik két tartózkodó állam: Ausztria és Albánia.

³ Szélinger: i. m. 1999. 87.

⁴ Olaszország korábbi gyarmatai (Líbia, Eritrea, Szomáliföld) gyakorlatilag semmilyen gazdasági hasznot nem hajtottak.

⁵ Magyarország etiópiai kereskedelmének már akkor is voltak előzményei. A 19. század utolsó harmadától indult meg a forgalom az akkor még független Etióp Császárság és az Osztrák–Magyar Monarchia között. A Monarchiából (ezen belül Magyarországról) elsősorban üvegárut, esernyőket, főzőedényeket, kalapokat, cukrot stb. exportáltak az afrikai országba, ahonnan főként kávé és nyersbőr érkezett. Pankhurst, Richard: The Trade of Central Ethiopia in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries. In: Journal of Ethiopian Studies, vol II, no 2, 1964. július, 41–91.

⁶ MOL K69 717. cs. 294–305. lap. „Jelentés Abesszínia gazdasági kiaknázásába való bekapcsolódásunk lehetőségeiről.”

⁷ Uo.

⁸ Uo., valamint K63 23/41. 125/pol-1936. Terjedelmi okok miatt itt nincs módunkban elemezni, hogy Olaszország milyen mértékben „respekálta” az etióp népesség jogait, de tény, hogy az olaszok kezdetől fogva egyfajta idealisztikus gyarmatosításról álmodoztak, amelyben messzemenően tiszteltetben akarták tartani a bennszülött népesség hagyományos jogait. Ez az elképzelés azonban meglehetősen felemásra sikeredett.

⁹ Ebben az időszakban már létezik a „Berlin–Róma tengely”, vagyis Németország és Olaszország politikai szövetsége. A szankciók idején Németország gyakorlatilag már nem volt a Népszövetség tagja. Ausztria

- pedig némiképp hasonló helyzetben volt, mint Magyarország: a szankcióktól való tartózkodása miatt most készült benyújtani a számlát. Ausztria és Magyarország, csakúgy mint a szankciók időszakában, most is folyamatosan egyeztetett lépéseit. Megegyeztek például abban, hogy az olaszok császári címének hivatalos elismerése fejében etiópiai gazdasági előnyöket kérnek. MOL K63 23/41. 4088/pol.
- ¹⁰ MOL K 69 717. cs. 83/biz-1937. A német–olasz koloniális egyezmény az 1937. évre 3 millió márka (24 millió líra) értéket határozott meg, amelynek kétharmada vonatkozott Olasz Kelet-Afrikára.
- ¹¹ MOL K69 717. cs. 229. lap.
- ¹² A magyar fél később (1938 folyamán) javasolta, hogy a gyarmati kontingens összértékét emeljék fel négy millió lírára, de egyelőre nem tudjuk, hogy ez végül megvalósult-e. MOL K69 717. cs. 487. lap.
- ¹³ A „Magyar–Etióp Kereskedelmi Kft.” (a továbbiakban: MEK) olasz elnevezése: „Società Commerciale Ungaro–Etiopica”. Időnként használták a „Hungafric” elnevezést is.
- ¹⁴ MOL K69 717. cs. 223–224. lap.
- ¹⁵ SICCA: Società Italiana per il Commercio con l’Africa (Afrikai Olasz Kereskedelmi Társaság). Fő részvényesei az Adriatica Biztosító Társaság és az Olasz Kereskedelmi Bank voltak.
- ¹⁶ A felsorolás szerint: „*tárgyalásokat folytatunk malomberendezések, utépítési gépek, motorok, generatorok, szivattyúk, társavgyári berendezések, gummiáruk, maláta, szesz, zománcedények és zománczott fürdőkádak, élelmiszeripari termékek, konstrukciós-anyagok, stb. Etiópiába való bevezetésére, ill. elhelyezése ügyében.*” MOL K69 717. cs. 223–224. lap.
- ¹⁷ MOL K69 717. cs. 389–394. lap és 54.115/4-1937. jelzet.
- ¹⁸ MOL Z1277 I. cs. 2. dosszié. A szerződést a MEK Kft. és az olasz Azienda Monopolito Banane kötötte, egyéves időszakra, amely alatt a MEK kötelezte magát, hogy 1500 mázsa banánt vesz át.
- ¹⁹ Nem azonos a szintén Etiópiában járt másik Faragó Lászlóval (Ladislas Farago 1906–1980).
- ²⁰ *Nesbitt, L. M.*: Az ismeretlen Abesszínia. Bp., 1937. 30–31.
- ²¹ Gajdács Mátyás (1886–1967), aki a magyarok közül legtovább élt Etiópiában, 1911 és 1965 között.
- ²² MOL Z1277 I. cs. 4. dosszié.
- ²³ MOL Z1277 I. cs. 19. dosszié.
- ²⁴ MOL Z 1277 I. cs. 19. dosszié. A sors fintora, hogy a „Carnaro” Trianon előtt magyar hajó volt („Ferenc József Király”).
- ²⁵ Az egyes magyar ipari cégek állományában feltehetően vannak még erre vonatkozó adatok.
- ²⁶ MOL K69 717. cs. 513–518. lap.
- ²⁷ MOL K69 717. cs. 507–512. lap.
- ²⁸ *Ratkóczi Tibor*: Abesszínia új arca. Bp., 1941. A könyv szerzője újságíró, aki a Függetlenség nevű lap tudósítójaként 1938-ban látogatta meg a gyarmati Etiópiát. Hangvétele rasszista, látásmódja elfogult, ugyanakkor kiderül, hogy cikkeit, majd könyvét erőteljesen cenzúrázták. MOL Z1277 I. cs. 19. dosszié.
- ²⁹ *Ratkóczi*: i. m. 37–40., 91.
- ³⁰ MOL Z1277 I. cs. 16. és 19. dosszié.
- ³¹ MOL K69 717. cs. 264–265. lap.
- ³² MOL K69 717. cs. 343–345. lap.
- ³³ MOL K69 717. cs. 159/biz.-1937.
- ³⁴ A Kisgazdapárt „Frontharcos Szervezetéről” van szó.
- ³⁵ MOL K99 2296/pol-1935-2.
- ³⁶ MOL K71 60. cs. 37–38. lap.
- ³⁷ A kivándorlási kedvet szította, hogy egyes lapokban erről cikkek jelentek meg, amelyekben – tévesen – azt állították, hogy a magyar kormány fedezi a kivándorlás költségeit. MOL K71 60. cs. 20–28. lap.
- ³⁸ MOL K69 717. cs. 294–305. lap.
- ³⁹ MOL K69 717. cs. 381–383. lap.
- ⁴⁰ MOL K69 717. cs. 102/biz.

IZRAEL ÁLLAM MEGALKULÁSA ÉS AZ ALGÉRIAI NEMZETI MOZGALOM

Izrael megalakulásának körülményei ma már ismertek, és arról is sokat tudunk, hogy a kérdésben érintett népek és országok hogyan reagáltak a Közel-Kelet történelmét alapvetően meghatározó eseményre. A nagyhatalmak magatartását világpolitikai megfontolások motiválták, s nyilvánvaló módon saját érdekeiknek megfelelően szavaztak az ENSZ-ben minden alkalommal, amikor a palesztinai kérdés napirendre került.

A második világháború és a holokauszt után nemcsak Franciaország, de egész Európa politikai színteréről kiszorult az antiszemitizmus. A zsidó nép társadalmi helyzetének rehabilitációja morális követelményként jelentkezett mindenütt. Franciaországban ez azonban nem jelentette automatikusan a cionizmus politikai legitimitációját. Nem szabad megfeledkezni arról, hogy a háború előtt, a III. Köztársaság idején a franciák többnyire ellenségesek voltak a cionizmussal szemben, amit német „találmánynak” tartottak. Úgy látták, hogy a zsidó nacionalisták szembehelyezkednek a francia asszimilációs szellemmel, később pedig annak a brit politikának a szolgálatába szegődnek, amely a két világháború között a közel-keleti francia mandátumokat, Szíriát és Libanont szerette volna megszerezni. Érdekes módon a gyarmati körök azért ellemezték a zsidó állam létrehozását, mert attól tartottak – nem minden alap nélkül –, hogy a cionista törekvések a palesztinai arab lakosság elköltözését és földjeik elvesztését fogják eredményezni, ami az arab világ egységesülése idején ezeknek a népeknek az összefogását válthatja ki a zsidók ellen.¹

A kérdés rendezése komoly belpolitikai vitákat váltott ki és megosztotta a közvéleményt. Szinte minden nagyobb párt vezetésében voltak olyan politikusok, akik támogatták a cionista elképzeléseket. Különösen igaz volt ez a szocialista pártra, amelynek több prominens személyisége (Léon Blum, Édouard Depreux, Jules Moch) is jó viszonyt ápolt a cionista mozgalom vezetőivel. Ugyanakkor a politikai centrum és a jobboldal egyes képviselői aggódtak amiatt, hogy a zsidóknak nyújtott francia támogatás esetleg zavargásokat provokálhat az észak-afrikai protektorátusokban és Algériában. A francia állam mindent egybevéve igyekezett támogatást nyújtani a cionistáknak a fegyverek beszerzése, a kiképzés és a bevándorlás terén. Európából zsidók ezrei Franciaországon keresztül jutottak el Palesztinába, majd később Izraelbe.²

A francia diplomácia azonban – a közvélemény szimpátiája ellenére – visszafogott maradt a zsidók céljait illetően. Az erőteljes amerikai nyomás is közrejátszott abban, hogy Franciaország megszavazta az ENSZ 1947. november 29-i felosztási határozatát, de csak hosszas habozás után, amikor már úgy tűnt, hogy tartózkodni fog vagy egyenesen ellene szavaz. Ez a bizonytalanság nagymértékben Georges Bidault külügyminiszternek volt köszönhető, aki ugyan személy szerint szimpatizált a cionista törekvésekkel, de mint a francia diplomácia első számú emberének más szempontokra is tekintettel kellett lennie. A túlnyomó többségben katolikus Franciaország számára sohasem lehetett közömbös például a Vatikán álláspontja, amely igen tartózkodóan közelítette meg az önálló zsidó állam kérdését. Ennél a kétségtelenül lényeges szempontnál mégis sokkal többet jelentett az, hogy nem hagyhatta figyelmen kívül az észak-afrikai arab lakosság véleményét és érzékenységét.

Az arab országok és népek szinte teljesen egyformán viszonyultak a problémához. Mind a Közel-Keleten, mind a Maghrebben élesen elítélték a világszervezet felosztási határozatát, majd a második világháborút követő években jelentkező terrorista hullám után – amelynek során a zsidó és az arab szélsőségesek a polgári lakosság és a terület felett fennhatóságot gyakorló brit hatóságok ellen egyik akciójukat a másik után hajtották végre – Izrael születése váltott ki felháborodást az arabok körében. Az algériai nemzeti mozgalom reakciói azért különösen érdekesek, mert a közel-keleti, jórészt már független arab nemzetektől eltérően nemcsak vallási, kulturális és politikai okok miatt utasították el a zsidó állam létrejöttét, hanem az első arab–izraeli konfliktus révén az algériai nacionalisták antikolonialista harcot is folytattak a francia gyarmatosítók ellen.

Algéria belpolitikai helyzete ezekben az években rendkívül zaklatott volt. A második világháború befejeződésével egy időben felkelés tört ki az ország keleti részén, amely a gyarmatosító hatalom ellen irányult és a függetlenség megteremtését tűzte ki célul. A franciák brutálisan vérbe fojtották a lázadást, az áldozatok száma meghaladta a tízezret. A háború alatt megerősödő és egységesülő nemzeti mozgalmat minden eszközzel igyekeztek visszaszorítani, a kommunista párton kívül minden politikai erőt betiltottak.

A következő időszak – ha lehet – még tovább fokozta a belpolitikai küzdelmeket, megkezdődtek ugyanis Franciaországban az alkotmánycsaták, amelyek – lévén Franciaország szerves része – Algéria jövőjéről is szóltak. A gyakran rendkívül heves politikai vitákat sűrűn megrendezett helyhatósági és parlamenti választások kísérték, miközben több alkalommal referendumokat is tartottak. A nemzeti mozgalom különböző irányzatai ezekben a vitákban és politikai küzdelmekben kristályosodtak ki, és alakították ki saját, önálló irányvonalukat.

1945-ben az Algériai Kommunista Párt (AKP) tűnt a legerősebbnek, amit az ellenállási mozgalomban játszott szerepének köszönhetett, de nem volt elhanyagolható az őslakosok érdekében folytatott tevékenysége sem. Népszerűségét azonban nagymértékben csökkentette az az állásfoglalása, amelyet a kelet-algériai felkelés után tett, ti. hogy elítélte a lázadás szervezőit, az ország függetlenségét pedig nem tartotta időszerűnek.

A következő időszakban meghatározó szerepet játszott a Ferhat Abbasz vezette Algériai Manifesztum Demokratikus Uniója (Union Démocratique du Manifeste Algérien – UDMA), amely olyan független köztársaságot képzelt el, amely ugyanakkor szoros, föderális kapcsolatban marad Franciaországgal. Ennek az új Algériának rendelkeznie kellene saját parlamenttel, kormánnyal és hadsereggel. Amikor az UDMA 1946 nyarán először indult el a választásokon, azonnal átütő sikert aratott és megszerezte a szavazatok túlnyomó többségét. (Abbasz egyébként már 1945-ben szolidaritását fejezte ki a palesztinai nacionalistákkal.) A kommunisták mindennek hatására módosították politikájukat, és innentől ők is a független Algériát helyezték a programjuk középpontjába, de azt már szocialista berendezkedésűnek képzelték el.

A harmadik nacionalista erő, a Messzali Hadzs vezette Mozgalom a Szabadságjogok Diadaláért (Mouvement pour le triomphe des libertés démocratiques – MTLD) az 1946. novemberi választások alkalmával bizonyította be, hogy az egyik legjelentősebb párt a nemzeti mozgalmon belül, ekkor ugyanis a muzulmán lakosság körében ő szerezte meg a legtöbb mandátumot. Algéria teljes függetlenségét akarta, amelynek Franciaországgal nem lesz semmilyen különleges kapcsolata, a két fél egyenrangú partnerekként tárgyal majd egymással.

A három nagy párt mellett egy negyedik mozgalom is hallatta a hangját, az Ulemák³ Szövetsége. Ez a szervezet nem klasszikus pártként működött, politikai szerepet – elvileg – nem is akart játszani. Kulturális célokat tűzött ki maga elé, és ilyen jellegű tevékenységet is folytatott. Vallási és oktatási tevékenysége révén ugyanakkor szükségképpen politikai szerepet is vállalt: hazafiasságra és a nemzeti érzés ápolására buzdította az őslakosokat.

A nacionalisták reményei az 1946 októberében elfogadott alkotmánnyal kútba estek: Algéria továbbra is Franciaország része maradt, függetlenségről szó sem lehetett. A következő évben döntöttek – kemény belpolitikai küzdelmek után – a gyarmat státusáról. Ennek értelmében Algéria hivatalosan Franciaország „három tengerentúli megyéje” maradt, belső ügyei intézésére pedig helyi parlamentet választott. Ezeket a választásokat 1948 áprilisában rendezték meg, éppen akkor, amikor Palesztinában a feszültség korábban sosem tapasztalt magasságokba szökött.

Az arab népek körében erősen hatott ugyan a pánarab eszme, de a gyakorlatban ez nem jelentett túl sokat. A húszas-harmincas években nem sok kapcsolat volt a Közel-Kelet és a Maghreb között, a palesztinai események azonban megnövelték az észak-afrikai arabok érdeklődését közel-keleti testvéreik iránt. Izrael megalakulásának az egyik eredménye az volt, hogy az arab népek korábban ritkán tapasztalható figyelemmel és szolidaritással fordultak egymás felé.

Palesztina felosztásától Izrael kikiáltásáig

Az észak-afrikai nacionalistákat a zsidó állam létrehozása a maghrebi francia közösségek kialakulására emlékeztette. Miután úgy látták, hogy a két térség problémái azonosak (Palesztinába a zsidók, Észak-Afrikába a franciák bejövetele), erős szimpátiához jutott bennük a palesztinok iránt. Az MTLD egy 1947. novemberi nyilatkozatában azt hangoztatta például, hogy a palesztinai arabok harca a cionizmus ellen azonos a maghrebiek francia imperializmus elleni harcával. A nemzeti mozgalom vezetői megpróbálták nyomást gyakorolni annak érdekében, hogy Franciaország ne szavazza meg a felosztási határozatot az ENSZ-ben. Azzal is fenyegetőztek, hogy ellenkező esetben komoly következményekre lehet számítani Észak-Afrikában.

A közel-keleti és a maghrebi nacionalisták közeledésének fontos jele volt az Arab Liga égisze alatt ekkoriban megtartott kairói kongresszus, amelyen szinte minden arab nép képviseltette magát, a palesztinok is. A tanácskozás felszólította a ligát, hogy nyilvánítsa „idejétmúlttá” a Tunéziára és Marokkóra kényszerített francia protektorátust és „törvénytelené” Algéria megszállását. Ezeknek az országoknak a függetlenségét azzal is elő kívánták segíteni, hogy képviselőiket meg akarták hívni az Arab Liga vezető testületeibe. 1948 elején meg is alakult az egyiptomi fővárosban a Maghreb Felszabadítási Bizottsága, élén a köztiszteletben álló marokkói Abd el-Krimmel. Ezek a folyamatok megmagyarázzák azt, hogy a francia sajtó miért volt olyan ellenséges az Arab Ligával az első arab–izraeli háború idején. Franciaországban sokan úgy tekintettek rá, mint a brit politika eszközére, amely igyekszik befolyást szerezni Francia Észak-Afrikában.⁴

A felosztási határozat, amely Palesztinában számarányukhoz képest aránytalanul nagy területet juttatott a zsidó lakosságnak, egyöntetű tiltakozást váltott ki az algériai muzulmánok körében.⁵ A különböző vallásos körökben és a mecsetekben állandó témául szolgált Palesztina, a hívek pedig a későbbiekben gyakran imádkoztak

az arab harcosok győzelméért. A Messzali Hadzs-féle MTLD próbált meg elsőként adományokat gyűjteni annak érdekében, hogy a palesztinai arabok cionistaellenes harcát segítse.

Az arab nyelvű lapok bő terjedelemben kommentálták a felosztási határozatot, természetesen a keserű kritika hangján. A *L'Islah* című arab nyelvű újság leköszölte Mohamed Ali Taharnak, az egyik egyiptomi lap főszerkesztőjének azt a cikkét, amelyben a szerző kijelentette, hogy az ENSZ a zsidók befolyása alatt áll, akik korrupció útján elérték, hogy a világszervezet székhelyét az eredetileg tervezett San Franciscóból áttegyék New Yorkba, ahol hárommillió honfitársuk él. A főszerkesztő azzal is megvádolta Haiti ENSZ-nagykövetét, hogy tízezer dollárt fogadott el a felosztás megszavazásáért. Az ismert muzulmán teológus, Ibrahimi sejk a szintén arab nyelven megjelenő *El Bassair* február 2-i számában szomorúan azt írta, hogy „a keleti érdekeknek egy védelmezője sincs nyugaton”, „a keresztény államok pedig új típusú keresztes háborút kezdtek, amelyben a zsidók a hadianyag részét képezik”. A nagy tekintélyű El Okbi sejk az MTLD-hez közelálló *Maghrib Al Arabi* című lapban csatlakozott Messzali pártjához, és leszögezte, hogy „a beszédek ideje lejárt. Szent harcot kell folytatnunk, fel kell áldoznunk javainkat, embereinket, minden városban, minden faluban bizottságokat kell alakítanunk Palesztina védelmében, amelyek pénzt fognak gyűjteni, össze fogják állítani azoknak a névsorát, legyenek azok férfiak vagy nők, akik önkéntesként harcolnak a dzsihadban, és akik készen állnak, hogy az első adandó alkalommal harcba szálljanak. (...) Ki más vállalhatná e hatalmas feladatot, mint az az MTLD, amely jelenleg az algériai lakosság többségét képviseli, és amelynek az élén a nagy Messzali áll?”⁶ Látható, hogy a felosztás elleni küzdelem lehetőséget teremtett arra is, hogy a nacionalista pártok belpolitikai tőkét kovácsoljanak a helyzet adta lehetőségből, amire a közelgő választások miatt amúgy is nagy szükségük volt. El Okbi úgy gondolkodott, hogy „nemzetünk tízmillió lelket számlál. Minden családfő adhat fejenként ezer frankot, vagy ha nagyon szegény a család, akkor százat, Palesztina védelmében. Ily módon százmilliókhoz jutunk. (...) Csak az MTLD választását várjuk.” A már idézett *L'Islah* pedig közölte a nagy nemzeti hős, Abd el-Kader dédunokájának a felhívását, amelyben minden honfitársát a palesztinai szent háborúban való részvételre buzdította.

Annak ellenére, hogy a nacionalista sajtó rendkívül hevesen támadta az ENSZ-t és természetesen a francia kormányt is, amiért az megszavazta a felosztási határozatot, az algériaiak tömegeit nem ragadta magával ekkoriban a cionistaellenes retorika.⁷ Talán szerepe van ebben annak is, hogy – mint láttuk – nagy jelentőségű politikai események zajlottak le ekkor Algériában: ez év tavaszán választották meg első ízben az algériai gyűlést, „parlamentet”, amely a „három tengerentúli megye” belügyeit és pénzügyeit intézte. A választási küzdelem ideiglenesen elterelte a figyelmet Palesztináról, de nem annyira, hogy a probléma teljességgel lekerüljön a napirendről.

Ez már csak azért sem történhetett meg, mert a nacionalista pártok és a vallásos szervezetek állandóan foglalkoztak a kérdéssel. A muzulmán lakosság elkeseredettségét mutatja, hogy számos alkalommal bíralták a kormányt a felosztási határozat megszavazásáért. Sokan úgy vélték, hogy Franciaország ezzel a gyarmatainak élő nagyszámú iszlámhívő lakos érzelmeit és érdekeit sértette meg. A tiltakozások a legkülönbözőbb módokon nyilvánultak meg. Január 24-én Constantine-ban egy vallási ünnepen előadtak egy szindarabot, amely az Arab Liga vitáit mutatta be. A szíriai küldöttet alakító színész éles kirohanást intézett Franciaország ellen, amiért az Palesztina felosz-

tása mellett foglalt állást. Ez a lépése a színész szövege szerint „fokozta az iránta meglévő gyűlöletet és erősítette a muzulmánok megvetését. Az általa hozott döntés azt mutatja, hogy a kormány lenézi a muzulmán lakosságot.”⁸

A palesztinai arabok melletti kiállásban a nacionalista politikusok mellett – érthető módon – az ulemák játszottak meghatározó szerepet. Így volt ez már korábban is, hiszen az algériai nemzeti mozgalom történetében a harmincas évektől kezdve nagyon hangsúlyosan volt jelen a kulturális és vallási identitás megvédelmezését céljával kitűző áramlat. Az arab–izraeli konfliktus során ez az irányzat felerősödött, legalábbis ami a palesztinai eseményekkel kapcsolatos algériai történéseket illeti. El Okbi sejk március eleji nyilatkozata, amelyben minden muzulmán egyesülésére hívott fel, a politika és a vallás összefogását szimbolizálja nemcsak a cionisták, hanem a francia gyarmatosítók ellen vívott küzdelemben is: „azon a napon, amikor egy asztalnál összegyűlik Messzali, El Okbi, Ibrahimi és Ferhat Abbasz, Algéria felszabadulása már nagyon közel lesz”.⁹

Nacionalista válaszok az első arab–izraeli konfliktusra

1948 tavaszán a már említett választási küzdelem miatt kevesebb figyelem fordult Palesztina felé, ennek ellenére érezhetően növekedett a zsidóellenesség. Az állandó palesztinai merényletek ébren tartották az érdeklődést, amely május 14. után, Izrael kikiáltásával és az első arab–izraeli háború kirobbanásával párhuzamosan hallatlanul felerősödött. Az ellenségeskedések feszültséget gerjesztettek a zsidók és a muzulmánok között, különösen Constantine megyében. Az ország keleti része más szempontból is neurálgikus pontnak számított: a 19. századi gyarmatosítás idején ezen a területen sajátították ki a franciák a legtöbb földet, ami a lakosság teljes elszegényedésével, végső soron pedig az őslakos társadalom összeomlásával járt együtt. Nem véletlen, hogy éppen itt, Constantine megyében robbant ki 1945 májusában a függetlenségi jelszavakat hangoztató felkelés. Keleten tehát a cionistaellenes hangulat rendkívül súlyos szociális feszültséggel párosult. A két közösség közötti ellenségeskedések azonban nem mentek el a tettelegességig. Legtöbbször a zsidó lakosok tulajdonában lévő mozik, kávéházak, fűszer- és dohányboltok kollektív bojkottjára szólítottak föl a helyi muzulmán közösség vezetői. Emellett változatlanul hangsúlyosan volt jelen az iszlám jelleg, a mecsetekben a kairói Al-Azhar egyetem főmuftijának utasítására az arab hadseregek győzelméért imádkoztak.¹⁰

Politikai síkon megpróbálták azonnal kihasználni a kínálókozó lehetőséget. Az elmúlt években többen is hangoztatták a nacionalista erők összefogásának szükségességét, aminek a révén sokkal hatékonyabbá válna az antikolonialista küzdelem. A közeledés most megindulhatott, de igazán komoly eredményekkel most sem járt, a politikai ellentéteket ugyanis – a függetlenség kivívásának módozataival, valamint az önálló Algéria jellegével és a Franciaországhoz fűződő viszonnal kapcsolatban – nem sikerült feloldani. A két legnagyobb nemzeti párt, az MTLD és a Ferhat Abbasz vezette UDMA közös fellépésénél az ulemák bábáskodtak. Május végén El Okbi és Ibrahimi részvételével találkozott egymással Szátor, az UDMA és Mezerna, az MTLD képviselője. A találkozón szóba került egy tiltakozó nagygyűlés rendezése Algirban, illetve egy felvilágosító körút az országban, sajtótájékoztatók tartása, gyűjtések szervezése, valamint táviratok küldése az ENSZ-nek, a francia kormánynak és az Arab Ligának. Tényleges döntések meghozatalára végül mégsem került sor, talán éppen azért,

mert az egyik főkormányzói jelentés készítője szerint „az ulemák és az MTLD nem a Közel-Kelet számára, hanem saját céljaik megvalósítása érdekében akarnak pénzt gyűjteni”.¹¹ A nacionalista pártok ugyanis ezekben az években komoly anyagi problémákkal küszködtek, ezért gyakran tartottak pénzgyűjtő kampánykörutakat az ország minden részén.

Hatalmas felháborodást keltett az, hogy május 20-án a francia nemzetgyűlés a szocialista és a kommunista frakció kezdeményezésére szimpátiáját nyilvánította ki a frissen megalakult Izrael iránt. Az MTLD parlamenti és önkormányzati képviselői tiltakozó táviratokat juttattak el a Nemzetgyűlés elnökéhez és Georges Bidault külügyminiszterhez. Eközben a francia parlament mindenegyes muzulmán honatyja Vincent Auriol köztársasági elnökhöz fordult, akit arra kértek, hogy akadályozza meg Izrael Állam elismerését.¹² A radikális nacionalistáktól némileg eltérő módon a mérsékelt körök elfogadtak volna egy olyan megoldást is, amely elismerte volna Palesztina arab jellegét, garanciákat biztosított volna a zsidó kisebbségnek, és semlegessé nyilvánította volna Jeruzsálemet, amelyet mindhárom nagy monoteista vallás szabadon használhatott volna.

A zsidó állam megalakulásakor nem indult meg az önkéntesek áradata a harcterek felé Algériából, bár valószínűleg látszik, hogy a között az ötszáz tunéziai önkéntes között, akik a mai Líbián keresztül jutottak el Egyiptomba, volt néhány algériai is. Június elején a palesztinai harcok első számú politikai témának számítottak Algériában (is). A muzulmán–zsidó ellentét elmélyült, kisebb incidensek is mindennaposá váltak.

Egy pillanatra úgy tűnt, hogy a politikai erők közötti közlekedés sikeres lehet: El Okbi sürgetésére Ferhat Abbasz személyesen kereste fel június 2-án Messzali, akivel létre is jött egy megállapodás, amelynek értelmében létrehozták Szabad Palesztina Védelmi Bizottságát. A két legnagyobb párt közös fellépést határozott el a bizottság keretében, amely kiterjedt a vallási szabadiskolákban tartott felvilágosító előadásokra, imákra és könyörgésekre a mecsetekben, valamint a zsidó tulajdonban lévő üzletek bojkottjára. Abbasz vállalta, hogy az UDMA lapjában, a *La République Algérienne*-ben cikksorozatot jelentet meg a bizottság támogatására, míg az MTLD olyan egységeket hozott létre, amelyek feladata a bojkott betartatása és az arab harcosok számára gyűjtések lebonyolítása lenne. A megállapodásnak mind az ulemák, mind az UDMA politikusai nagy jelentőséget tulajdonítottak. A párt algíri szervezete nyilatkozatot fogadott el, amely leszögezte: „a nacionalista pártoknak és a vallásos mozgalmaknak ez az összefogása döntő lépés az Algériai Köztársaság érdekében folytatott antiimperialista harc nemzeti egysége felé”.¹³

Az eufória azonban nem tartott sokáig. A megállapodás megkötése után néhány nappal, június 5-én az MTLD vezetősége bejelentette, hogy önállóan megalakítja Arab Palesztina Algériai Bizottságát. Ahmed Mezerna a bizottság megalakítását azzal magyarázta, hogy a Palesztina érdekében létrehozott bizottság élén „csak az igazán nacionalista párt elnöke”, azaz Messzali állhat.¹⁴ A kollektív vezetést elfogadni nem tudó és a maga körül egyre inkább kultuszt kialakító pártelnök nem volt hajlandó olyan kezdeményezéshez adni a nevéét, amelyben nem kizárólag övé a felelősség és a döntési jog. Szerepet játszott továbbá a döntésben az is, hogy az MTLD az önálló bizottság megalakításából megpróbált politikai előnyökre szert tenni riválisaival szemben, és szerette volna ellenőrizni az adományok begyűjtését is.

A radikális párt magatartása felháborította a közös fellépés érdekében oly sokat tevékenykedő ulemákat. Ibrahimí, El Okbi és Bajud sejkék az Ulemák Szövetségének vezetőjével, Taufik El Madanival együtt 12-én látogatást tettek Messzalinál, aki-

nek szemére vetették a lépéseit. A pártelnök megismételte látogatónak az irányító testület határozatát, amely szerint a védelmi bizottság elnöki tisztét neki kell betöltenie, mivel a muzulmánok túlnyomó többségben nacionalisták. A meglehetősen sajátos érvelést hallva a hittudósok azzal távoztak, hogy az MTLD-vel semmilyen együttműködés sem képzelhető el.¹⁵ A nemzeti pártok összefogása tehát a rendkívül kedvező alkalom ellenére sem valósult meg, amiért a felelősség egyértelműen a Messzali Hadzs vezette MTLD-t terheli.

A szakítás következtében az ulemák és az UDMA június 14-én feladta az eredeti tervét. Ők is megalakították saját szervezetüket Bizottság Palesztina Megsegítésére néven. Elnökké Ibrahimí sejket, titkárrá Ferhat Abbaszt, pénztárossá pedig El Okbi sejket választották. A bizottság első dolga volt táviratot küldeni Georges Bidault külügyminiszternek, amelyben a Nemzetgyűlés Izraelt támogató határozata ellen tiltakoztak. A másik üzenetüket Azzam pasának, az Arab Liga titkárnak juttatták el, ebben biztosították őt az algériaiak szolidaritásáról. A már ismert akciókhoz hasonlóan ez a bizottság is célul tűzte ki pénzadományok gyűjtését és a zsidó kereskedők bojkottját.¹⁶

Azt mondhatjuk tehát, hogy Izrael Állam megalakulása kapcsán ugyanaz a tendencia érvényesült Algériában, mint bármelyik belpolitikai esemény esetében. A hosszú idő óta szorgalmazott nacionalista egység nem jött létre, ami mindenképpen a gyarmatosító franciáknak kedvezett. A két bizottság párhuzamos jelenléte pedig mindenképpen csökkentette a palesztinai arabok érdekében tett algériai lépések hatékonyságát.

Június folyamán tovább erősödött a cionisták elleni kampány. Egyre kiterjedtebbé vált a zsidó kereskedők bojkottja. A muzulmánok nem jártak az izraeliták tulajdonában lévő mozikba és kávéházakba, nem vásároltak az üzleteikben. Az MTLD fiatalokból olyan csapatokat állított fel, amelyek a bojkott betartását ellenőrizték. Olyan rémhíreket is terjesztettek, hogy a zsidó kereskedők mérgezett árukat adnak el az araboknak. Előfordult azonban, hogy a felhívás nem volt elegendő, s voltak, akik továbbra is betértek a tiltott éttermekbe. Ilyenkor igen gyakran előfordult, hogy ezek a csapatok bántalmazták a felhívásnak nem engedelmessé embereket.¹⁷ Súlyos incidensekre azonban a felfokozott indulatok ellenére sem került sor.

Az adományok begyűjtése megkezdődött, s helyenként igen sikeresnek is bizonyult. Volt olyan nap, amikor az MTLD-nek Orán megyében nyolcszázezer frankot sikerült összeszednie. A párt két algériai gyűlésbeli képviselője, Mosztfáj és Ferruki ellátogatott az angol főkonzulátusra, ahol átadták az alkonzulnak az irányító testület brit kormánynak szóló gratulációját, amiért „bátor magatartást tanúsított az arab lakosság védelmében”. Az MTLD ugyanekkor egy összmaghrebi fellépésben is részt vett. A tunéziai Új Desztúr Párttal és a marokkói Isztiklállal együtt levelet írt a francia külügyminiszternek, amelyben a három párt tiltakozását fejezte ki „a cionista szervezetek számára a francia adminisztráció által adott könnyítések miatt, amelyeket a pénzadományok Palesztinába való küldéséhez vagy a terrorista bandáikba való toborzásukhoz nyújt”. Felhívták a kormány figyelmét arra a tényre, hogy „egy zsidó állam elismerése akár de jure, akár de facto, nemzetközi téren elkötelezi Franciaországot”, és kijelentették, hogy „a Franciaország által folytatott cionistabarát politika lényegében muzulmánellenes”,¹⁸

Május végén és június elején a Palesztinába utazni szándékozó önkéntesek száma növekedni kezdett. Közülük ebben az időszakban mintegy ötszázán a marszamatrúhi (Egyiptom), mások pedig a Szuzei-csatorna partján fekvő iszmailiai kiképző-

táborokban tartózkodtak. További kétszáz észak-afrikai önkéntes már a harctereken küzdött az arab seregek részeként. Többségük Tripolitánián keresztül érkezett Egyiptomba, de ezek között az önkéntesek között viszonylag kevés lehetett az algériaiak száma, mert a legtöbben Tunéziából és Spanyol Marokkóból jöttek. Június 7-én egyébként az egyiptomi hatóságok meg is tiltották az önkéntesek belépését az ország területére, a britek pedig – akiknek a nagyhatalmi érdekeit már veszélyeztette volna a térségbeli arab népek szorosabb összefogása – nem engedték meg az áthaladást Tripolitánián keresztül. Az elkövetkező napokban és hetekben ezerötszáz önkéntest fordítottak vissza Dél-Tunézia felé. Az algériai muzulmánok felháborodva fogadták ezeket az intézkedéseket, és ugyancsak tiltakoztak a zsidó önkéntesek leginkább titokban történő behajózása ellen, amit az MTLD szerint a francia adminisztráció még elő is segített.¹⁹ Előfordult, hogy a Tunézián keresztül vezető út bizonytalansága miatt egyesek Marokkón keresztül próbáltak meg eljutni a harcterekre. A marokkói uralkodó ugyanis nem akadályozta az önkéntesek hajón történő utazását a Közel-Keletre.

Az első arab–izraeli háború a későbbi hetekben is kiemelt politikai téma maradt. Rendkívül intenzív volt az ügy kapcsán folytatott propaganda és a különböző pártok tevékenysége. Miután a nacionalista pártok között nem sikerült egységet kialakítani, a különböző politikusok egyre hevesebb kirohanásokkal illették egymást. Ferhat Abbasz a messzalistákat okolta a kudarcért, akik ki akarták sajátítani maguknak a cionistaellenes harc érdemeit. Az ulemák is az MTLD-t vádolták és különösen Ahmed Mezernát támadták, akit „műveletlennek és szemérmetlen harácsolónak” neveztek. Nyilvánosan a szemére vetették, hogy az összegyűjtött adományokat személyes célokra használja fel, például luxusautókat vásárol belőle. A pártok közötti viszony tehát egyre inkább elmérgesedett.

Ezt látva, a helyi vallási közösségek vezetői is cselekvésre szánták el magukat, és kijelentették, hogy nem csatlakoznak egyik Palesztina megsegítésére létrehozott bizottsághoz sem, mert azokat kizárólag politikai jellegűnek tartják. Távíratot küldtek a külügyminiszternek, amelyben felhívták a francia kormány figyelmét arra a „kikezdetetlen szolidaritásra”, amely az algériai muzulmánokat palesztinai testvéreikhez köti, és arra buzdították a minisztert, hogy értesse meg a Nemzetgyűléssel, hogy a május 20-i határozata, amelyet „a vallás szisztematikus ellensége”, a kommunista frakció egyöntetű támogatásával fogadott el, tarthatatlan. Felszólították az ország diplomáciájának irányítóját, hogy az ENSZ-ben lépjen fel a Franciaország által védelmezett negyvenmillió állampolgár nevében, hogy megakadályozzák Izrael Állam elismerését Palesztinában.²⁰ Júliusban a miniszterelnök válaszolt a táviratra, és miután megköszönte a vallási vezetők iránta kinyilvánított bizalmát, biztosította őket arról, hogy a rendkívüli fontosságú palesztinai probléma nagyon komolyan foglalkoztatja a kormányt, és hogy Franciaország nem tesz semmi olyasmit, amivel muzulmán állampolgárainak morális érdekeit sértené. Ennek megfelelően Franciaország részéről hosszú ideig valóban inkább ellenséges, semmint baráti viszony volt tapasztalható Izrael iránt. A palesztin menekültek problémáiért a zsidó államot okolta a francia politikusok egy jelentős része, és az Izraellel szembeni tartózkodásukat csak megerősítve látták a svéd Bernadotte gróf, a tűzszünet kidolgozásával megbízott ENSZ-közvetítő szeptemberi meggyilkolásakor. Decemberben Franciaország tartózkodott a Biztonsági Tanácsban azon a szavazáson, amelyen Izrael ENSZ-felvételi kérelme volt a téma. (A pozitív döntéshez két szavazat hiányzott.) Izrael de jure elismerését a francia kormány csak 1949. május 20-án tette meg.²¹

Az UDMA és az ulemák befolyása alatt álló Bizottság Palesztina Megsegítésére szintén sokrétű tevékenységet fejtett ki az arab harcosok érdekében. Tiltakozást juttatott el a világszervezethez, amelyben elítélte a cionisták tevékenységét. Bidault külügyminisztertől követelte a tunéziai segélybizottság elnökének, Szadek Besszisznek a szabadon engedését, akit nem sokkal azelőtt tartóztattak le. Hasonló értelemben üzent a tunéziai kormány illetékes miniszterének, és támogatásáról biztosította magát Bessziszt is.

A nacionalisták kiterjesztették zsidóellenes tevékenységüket az egész ország területére. Folytatódott a kereskedelemre és a filmszínházakra meghirdetett bojkott, sőt Tlemcenben még azt is megtiltották a muzulmánoknak, hogy zsidó származású orvosaiukat felkeressék. Továbbra is hangoztatták azt az információt, hogy az izraelita kereskedők meg akarják mérgezni az arabokat, ezt azonban még azzal is kiegészítették, hogy mindezt a francia adminisztráció cinkosságával teszik. Az MTLD igyekezett minél több önkéntest eljuttatni a tunéziai gyülekezőhelyekre, ahonnan továbbmentek Palesztina felé. A toborzás feltételei a következők voltak: csak nőtlen férfiak jelentkezhetnek, akik nem hagyták otthon a családjukat, és mindenkinek magának kellett állnia az útiköltségét egészen a líbiai–egyiptomi határig. A párt csak azoknak a költségeit vállalta magára, akiket a francia hatóságok köröztek és üldöztek. Ilyenek egyébként sokan voltak a harcolni szándékozók között. Az önkéntesek száma mindazonáltal nem volt túl magas (maximum néhány száz lehetett), amit az is magyaráz, hogy Tripolitániából a britek által visszatoloncoltak beszámoltak a meglehetősen hideg fogadtatásról.

Az adományok gyűjtése különbözőképpen történt. Az UDMA lapja, az *El Watan* a címlapján Egyiptom uralkodójának, Faruk királynak a fényképével jelent meg, így buzdítván adakozásra az olvasókat. Emellett olyan képeslapokat is árusítottak százfrankos egységáron, amelyek harcoló arab katonákat ábrázoltak. A nacionalisták végül mintegy hatmillió frankot gyűjtöttek össze, amit Ibrahimi sejk adott át Egyiptom párizsi nagykövetének.²²

Főköormányzó jelentések megállapítják, hogy a cionistaellenes propaganda leginkább Orán megyében hatott, aminek az lehet az oka, hogy itt éltek a legnagyobb számban európaiak, ennek következtében a zsidók számaránya is magas volt, ami felerősítette a zsidóellenes hangulatot. Ebben a megyében egyedülálló módon még azt is megtiltották a muzulmán lakosságnak, hogy a zsidó pékek áruit vásárolják. Amellett, hogy a mérsékeltbb muzulmán körök nyugalomra intették a lakosságot, az MTLD szélsőségei igyekeztek felkorbácsolni az indulatokat, és megpróbálták incidenseket provokálni. Akcióikat nem sok siker koronázta. A párt igyekezett minden lehetőséget kihasználni a propaganda érdekében. Azt hangoztatta, hogy a francia kormány egyértelműen a zsidók pártján áll, Cháim Weizmann közelgő párizsi látogatásában pedig Izrael közelgő francia elismerését látta.

Július második felében érzékelhetően csökkent az anticionista propaganda lendülete. Constantine-ban továbbra is fennmaradt a bojkott, ugyanakkor az önkéntesek szisztematikus visszatoloncolása a britek részéről és az egyáltalán nem meleg, sőt egyenesen ellenséges fogadtatás, amivel a mégis átjutókat a Közel-Keleten várták, alaposan lehűtötte a még itthon lévők lelkesedését. A gyűjtések viszont tovább folytatódtak. Rabatban az Isztiklál által kiadott brosúrák, nyomtatványok és kiáltványok darabját például kétezer frankért árulták, a bevételt a Palesztinában harcolók javára szánták. Az összegyűjtött pénzt Tangeren keresztül juttatták el a címzeteknek.

A lendület hanyatlásával párhuzamosan azért a figyelem a háború iránt élénk maradt. Különösen nagy visszhangot váltott ki az a hír, miszerint az Arab Liga főtájkára, Azzam pasa kijelentette, hogy az észak-afrikai katonák, akiknek a létszáma már meghaladta az ötezer főt, az arab csapatok legelszántabb és legbátrabb elemeit jelentik, és később a francia gyarmati iga alatt nyögő Észak-Afrika felszabadító hadseregének legütöképesebb egységét fogják majd alkotni.

A közel-keleti arabok minden alkalommal, amikor valamelyik nagyhatalom elismerte Izrael Államot,²³ tiltakozásukat fejezték ki az adott kormánynál. Amikor Franciaország 1948 végén de facto elismerte a fiatal zsidó államot, Algériában mégsem volt tapasztalható különösebb felhőrdülés, ami némiképpen meglepő, ha tekintetbe vesszük a korábbi aktív nacionalista propagandát. Izraeli részről nem tartották kizártnak, hogy a közeljövőben konzulátust nyissanak Algériában, amit viszont a muzulmán körök fogadtak némi szkepticizmussal. Ez utóbbiak tudatták, hogy egyetlen muzulmán sem lesz hajlandó állást vállalni ezen a konzulátuson. Feltették azt a kérdést is, vajon milyen indokokkal lehet magyarázni az izraeli konzulátus megnyitását, amikor egész Észak-Afrikában még egyetlen független arab állam sem hozott létre diplomáciai képviselőt.

Az algériai kommunisták és Izrael megalakulása

A kommunisták álláspontjának kialakításában egyfelől szerepet játszott az, hogy a cionista mozgalmat korábban „reakciónak” minősítették. Másfelől viszont sokkal többet jelentett az, hogy szovjet hatásra 1946–47-ben a palesztinai kérdésnek olyan megoldását látták volna szívesen, amelynek révén az „imperialista” Nagy-Britannia kiszorul a térségből. Ennek megfelelően pártolták a felosztási határozatot, Palesztina két közösségének fegyveres küzdelme alatt pedig a sajtójukban igyekeztek minimalizálni a cionista szélsőségek (Irgun) tetteit (Dávid Király Szálló felrobbantása, Bernadotte gróf meggyilkolása), amelyeket sokszor a britek számlájára írtak.

Az algériai kommunisták a nacionalistáktól mindvégig gyökeresen eltérő álláspontot foglaltak el a palesztin kérdésben. 1948 tavaszán az AKP minden erejét a belpolitikai küzdelemre fordította. A párt két évvel azelőtt tette magáévá az algériai függetlenség gondolatát és legfőbb célja az volt, hogy a nacionalistákkal a korábbi ellenséges viszonyát szövetségi kapcsolatokra változtassa át. Minden igyekezetével azon volt, hogy az „algériai demokratikus erők”-nek egy nemzeti frontban történő összefogását elérje, amelyben fontos szerepet kapnának a nemzeti pártok. Ebben a törekvésében azonban a lehető legrosszabbkor jött a Szovjetunióknak az a döntése, hogy előbb 1947 novemberében megszavazta a felosztási határozatot, majd 1948 májusában elismerte a frissen kikiáltott Izrael Államot.²⁴ Ez a két diplomáciai lépés, amely komoly felháborodást váltott ki a muzulmán lakosság részéről, nyilvánvaló módon visszaütött az AKP-ra. Nem véletlenül, hiszen a párt korábban – a Francia Kommunista Párttal együtt – minden politikai döntésekor a Szovjetunióra és Sztálin tévedhetetlenségére hivatkozott. Ezekben a hónapokban az őslakosok egyre inkább elhidegültek a párttól, és közömbössé váltak számukra a kommunista célkitűzések.

A kommunista pártnak azért nem sikerült ebben az időszakban létrehoznia az egységfrontot a nemzeti pártokkal, mert számos kérdésben komoly ellentétek feszültek közte és a nacionalisták között. Az UDMA például, amelynek pedig szinte teljesen azonos volt a belpolitikai programja az AKP-val, nem értett egyet a kommunisták

külpolitikai koncepciójával, azzal, hogy mindent a Szovjetunió politikájának rendeltek alá. Az ellentétek Palesztina kapcsán felerősödtek.²⁵

Az AKP – ahogyan a szovjetek is – támogatta a felosztási határozatot, mert úgy gondolta, hogy a kialakult súlyos helyzetért a brit imperializmus a felelős. A június folyamán tartott nagygyűléseken a kommunisták arról próbálták meggyőzni a résztvevőket, hogy a Szovjetunió politikája a palesztin kérdést illetően helyes, Palesztina felosztása pedig szükséges lépés volt. Arra figyelmeztettek mindenkit, hogy az Arab Liga „a brit imperializmus játékát űzi”, valamint arra szólították fel az embereket, hogy ne higgyenek a hatóságok provokációinak.²⁶ Támadták Egyiptomot is, amiért nem vették észre az imperialista manővereket. Mindezek miatt a párt nem vett részt a Palesztinában harcoló arabok megsegítésére alakult bizottságok egyikében sem. Távolmaradását többek között azzal indokolta, hogy nem akarta megosztani a lakosságot.²⁷ Nyilvánvaló volt azonban az AKP számára, hogy palesztinai politikája népszerűtlen a muzulmán tömegek körében, ezért mindent megtett annak érdekében, hogy elterelje erről a kérdésről a figyelmet. A Központi Bizottság június 19-i határozatában megismételte belpolitikai célkitűzéseit, az öslakosok érdeklődését pedig a tisztán algériai problémákra szerette volna visszairányítani.²⁸ Ezt az erőfeszítést azonban nem sok siker koronázta, amit jól mutat az a tény is, hogy a párt lapjának, a *Liberté*nek a példányszáma rohamosan csökkent ezekben a hetekben.²⁹

Izrael Szovjetunió általi elismerése jóvátehetetlen kárt okozott a legtöbb arab ország kommunista mozgalmaiban.³⁰ Támogatottságuk mindenütt drasztikusan visszaesett. Algériában sem volt ez másként. A muzulmánoknak az AKP iránti meglehetősen ambivalens hozzáállását egyáltalán nem javította Sztálin döntése. A párt által a megelőző években megszerzett presztízs szinte teljesen eltűnt. A szervezet vezetőinek és aktivistáinak kitartó és hosszadalmas munkával csak hónapok múlva sikerült valamilyen helyreállítani a párt tekintélyét az algériai öslakosok körében, ehhez azonban az is kellett, hogy Palesztina iránt csökkenjen az érdeklődés.

Az algériai zsidók

Az ENSZ felosztási határozata a mintegy 140 000 főnyi algériai zsidóság – az összlakosság 1,5%-a³¹ – körében egyszerre váltott ki kitörő örömet és aggodalmat. Ez az aggodalom körzetenként más és más módon nyilvánult meg. Constantine környékén, ahol a zsidó lakosság soraiban abszolút többségben voltak a cionisták, az izraelita közösség még jól emlékezett a két közösség között 1934-ben lezajlott véres incidensekre.³² Ennek következtében – még céljaik ideiglenes feladása árán is – az itteni zsidók nagyon óvatosak maradtak, és kerültek minden olyan helyzetet, amelyben a muzulmánokkal való összecsapásokra sor kerülhetett volna. Még erősebb volt a félelem Sétif környékén, ahol a zsidó szervezetek a gyarmatosítókkal szövetségben politizáltak, így az irántuk meglévő gyűlölet még tovább fokozódott. A déli területeken viszont, ahol a két közösség közötti kapcsolatok hagyományosan szorosabbak voltak, mint a tengerparti sávban, a muzulmánok és a zsidók között legalábbis látszólag fennmaradt a szívélyes viszony.³³

Az Algériában élő zsidók, jóllehet sokkal diszkrétebben, szintén igyekeztek pénzt szerezni a cionisták javára, valamint aláírásokat is gyűjtöttek. Figyelemre méltó, hogy nemcsak az arabok, de az algériai zsidók is megpróbálták önkénteseket eljuttatni Palesztinába, pénzadományokkal együtt. A zsidó önkéntesek száma azonban még az

igen csekély muzulmán harcosok számát sem érte el.³⁴ Érdekes az is, hogy egyes izraeliták – az arabok hasonló lépésére válaszul – bojkottot hirdettek a muzulmánok tulajdonában lévő kiskereskedelem ellen.³⁵

Történtek azonban olyan kezdeményezések is, amelyek arra irányultak, hogy csökkentsék a bizalmatlanságot a muzulmánok és a zsidók között. Algír izraelita közössége, miután igencsak tartott attól, hogy az 1947. novemberi felosztási határozat miatt incidensek robbannak ki a többségben lévő muzulmánok és a zsidók között, 1948. január elején azzal a kéréssel fordult El Okbi sejkhez, hogy kezdjenek tárgyalásokat a sajnálatos palesztinai események következtében várható esetleges zavargások és összecsapások megelőzése érdekében.³⁶ A sejk nem fogadta el a közeledést. Mások, mint például a Francia–Muzulmán Baráti Társaság elnöke, Loufrani, megpróbáltak találkozókat és bizalomerősítő megbeszéléseket szervezni a két népcsoport képviselői között, nem túl nagy sikerrel.

Az algériai zsidó közösség vezetői mindenáron el akarták kerülni a feszültség fokozódását, és mindent megtettek annak érdekében, hogy ne hívják fel magukra a figyelmet. Nem akartak támadási felületet nyújtani, ezért már március óta nem jelentették meg egyetlen napilapjukat és folyóiratukat sem. Erre már csak azért is jó okuk volt, mert amikor 1948 októberében Algírban elkezdték a cionista *Israël és Mission* című lapjaik terjesztését, akkor ezt a lépést a muzulmánok nagyon ellenségesen fogadták. A félelem azonban nem akadályozta meg őket abban, hogy adományokat és pénzt gyűjtsenek a palesztinai zsidók javára. Milianában négyszázezer frankot gyűjtöttek össze, ami mindenképpen komoly összegnek számított. A június 27-én Montreux-ben rendezett zsidó világtkongresszuson négy algériai izraelita vett részt, jelezve azt, hogy nem mondanak le a cionista mozgalomban való részvételről.

Előfordultak erőszakos cselekmények is, például zsidó temetők és sírok megalázása, amelyek riadalmat és elkeseredést okoztak az izraeliták között, mindezek ellenére a zsidó lakosság május óta valóságos örömmámorban élt, amit nyilvánvaló módon Izrael megszületése váltott ki. Ez az öröm abban is kifejezésre jutott, hogy a harcok kirobbanását követően fiatal algériai zsidók megpróbáltak eljutni a Közel-Keletre, még hozzá Marseille-en keresztül, nemzetközi cionista szervezetek segítségével felhasználva. A főkormányzói jelentésekből kitűnik, hogy elsősorban a legszegényebb sorban élők próbáltak meg a fiatal államba eljutni, abban a reményben, hogy jobb körülmények között élhetnek majd.³⁷ Az izraelita közösség vezetői ugyanakkor egyáltalán nem támogatták a fiatal zsidó önkéntesek Palesztinába való elindulását, sőt vannak olyan adatok, amelyek arra utalnak, hogy több önkéntest is kíméletlenül visszafordítottak.³⁸ Az 1948-as év vége felé némileg emelkedett a titokban útra kelők száma, ami egyébként nagymértékű rosszállást váltott ki a muzulmánok részéről. Izraeli lapértésülések szerint az Észak-Afrikából bevándorolt zsidók száma 1948 végén negyvenezer lehetett (Algéria: 1931–61 között összesen 7500 fő). Az ország területén ezekből az emberekből tizenöt mezőgazdasági kolónia alakult.³⁹ A zsidóknak Izraelbe eljutni azonban legalább olyan nehéz volt, mint az araboknak, mert a hatóságok az ő utazásukat sem támogatták.

Izrael megalakulása az arab világban élő zsidók életére jelentős befolyással bírt. Az 1948 utáni években százezrek hagyták el korábbi hazájukat, hogy a zsidó államban telepedjenek le. Marokkóban például több mint háromszázezer zsidó élt, számuk ma kevesebb mint tizennyolcezer, Algériában legfeljebb néhány száz.⁴⁰

1949-re az érdeklődés Palesztina iránt igencsak visszaesett, az ottani arabokkal való szolidaritás azonban nem tűnt el. Szeptemberben Franciaország ötszázmillió

frankot utalt át az ENSZ-nek, amelyet a menekülteknek szánt. Az összegből megközelítőleg tízmilliót a három észak-afrikai francia fennhatóság alatt álló terület, Marokkó, Algéria és Tunézia küldött.⁴¹

Az izraeliek győzelme a kezdeti időszakban nem váltotta be azoknak a zsidóknak a reményeit, akik a háború alatt a jobb élet reményében mentek Palesztinába harcolni. Az az eufória, amely az állam kikiáltása és a háborús győzelem következtében általánossá vált az algériai zsidó lakosság körében, pár év múlva a pesszimizmusnak adta át a helyét. A Közel-Keletről érkező hírek egyáltalán nem bátorították a további aliját, a bevándorlást. Az Európából érkezett zsidók gyakorlatilag lenézték észak-afrikai hitsorsosait, akik nem beszéltek jiddisül, de többnyire még angolul sem, ami teljesen elszigetelte őket a lakosság többi részétől. Rendkívül nehéz volt a gazdasági helyzet, és a háború befejezése sem jelentette a fegyveres incidensek teljes megszűnését. Szinte lehetetlen volt munkát találni. Mindennek következtében meglehetősen sokan kérvényezték repatriálásukat, és többen vissza is tértek korábbi hazájukba.⁴²

Algériában a figyelem ismét a belpolitikai és a maghrebi kérdések felé fordult. A politikai harc némileg talán enyhült 1948-hoz képest, de az antikolonialista küzdelem nem lankadt, a nemzeti mozgalom pedig legfontosabb céljának továbbra is az önálló Algéria létrehozását tekintette.

Jegyzetek

- ¹ *Henry Laurens*: Plan de partage de la Palestine: le vote de la France. In.: Monde arabe Maghreb – Machrek, N° 159, janvier-mars 1998.
- ² *Samir Kassir–Farouk Mardam-Bey*: Itinéraires de Paris à Jerusalem. La France et le conflit israélo-arabe (Tome I: 1917–1958). Washington, 1992, 95–104.
- ³ Nagy tekintélyű iszlám hittudósok.
- ⁴ *Kassir–Mardam-Bey*: i. m. 1992, 104–106.
- ⁵ A felosztási határozat szövegét lásd: *Lugosi Győző* (szerk.): Dokumentumok a Közel- és a Közép-Kelet történetéhez (1914–1980). Budapest, 1989, 233–249. A határozat értelmében az összlakosság kevesebb mint harmada a terület több mint felét kapta. Az ENSZ minden arab és muzulmán tagállama „nem”-mel szavazott a felosztási határozatra. Ld.: *Martin Gilbert*: Izrael története. Budapest, 2000, 146.
- ⁶ *Rapports politiques de Quinzaine, année 1948, 1er Semestre, par Cabinet du Gouverneur Général, Service des Liaisons Nord-Africains (SLNA), Archives d’Outre-Mer (AOM), Aix-en-Provence, GGA 11H56* (a továbbiakban: *Rapports*). Az SLNA a Főkormányzóságon belül működött és titkos jelentéseket készített az adminisztráció legfelsőbb vezetése számára a politikai élet szinte minden eseményéről és szereplőjéről. Kiterjedt ügynökhálózata révén semmi sem kerülte el a figyelmét, így az általa készített jelentések igen pontosan mutatták be a politikai pártok és a nemzeti mozgalom céljait, belső viszonyait. Gyakran előfordult, hogy a döntéshozók számára tanácsokkal is szolgált.
- ⁷ Nincs nyoma annak, hogy az algériai muzulmánok olyan erőszakossággal reagáltak volna a felosztási határozatra, mint a Közel-Kelet több városában. Vö.: *Gilbert*: i. m. 150. Ezzel szemben viszont például Marokkóban 1947 decemberében zavargások voltak. 1948 júliusában pedig 43 zsidót öltek meg, 155-öt pedig megsebesítettek a palesztinai események miatt feldühödött helyi muzulmánok. Vö.: *Juliette Bessis*: Maghreb: la traversée du siècle. Paris, 1997, 320.
- ⁸ *Rapports, année 1948*.
- ⁹ Uo.
- ¹⁰ Uo.
- ¹¹ Uo.
- ¹² *Kassir–Mardam-Bey*: i. m. 112.
- ¹³ *Rapports, année 1948*.
- ¹⁴ Uo.
- ¹⁵ Uo.

- ¹⁶ Uo.
- ¹⁷ Uo.
- ¹⁸ Uo.
- ¹⁹ Uo.
- ²⁰ Uo. A Franciaország gyarmatain élő, francia állampolgárnak tekintett személyekről van szó, akik – különösen a muzulmánok – elutasították Izrael Állam megalakulását és a Palesztinában történeteket.
- ²¹ Franciaország és Izrael viszonyáról a tárgyalat időszakban részletesen lásd: *Salgó László: A szuezi háromszög 1956. Suez – Algír – Budapest. Budapest, 1986, 42–44.*
- ²² *J. Nagy László: A Maghreb-országok története (1919–1956). Szeged, 1995, 143.*
- ²³ Az Egyesült Államok az elsők között ismerte el a zsidó államot. A döntés körülményeiről lásd: *Jovszki Melman–Dan Raviv: Igaz barátok. Az amerikai–izraeli szövetség valódi története. Budapest, 1997, 31–40.*
- ²⁴ A döntés okairól ld.: *J. Nagy László: Az arab országok története a XIX–XX. században. Budapest, 1997, 82.*
- ²⁵ *J. Nagy: A Maghreb-országok története. 143.*
- ²⁶ *Rapports, année 1948.*
- ²⁷ *László J. Nagy: Le mouvement national algérien au temps de guerre froide: les idées de Ferhat Abbas. In.: Cahiers d'histoire de l'institut de recherches marxistes, N° 50, hiver 1992–1993.*
- ²⁸ *Alger Républicain, 1948. június 19.*
- ²⁹ *Bulletins Politiques de Quinzaine, année 1948, 2ème Semestre, AOM, GGA 11H56 (a továbbiakban: Bulletins).*
- ³⁰ *J. Nagy: Az arab országok története. 82.*
- ³¹ *Bessis: i. m. 281.*
- ³² Augusztus elején véres öldöklésre került sor Constantine zsidó közösségének soraiban. A tragikus eseményeket az váltotta ki, hogy egy izraelita megszenstelenített egy mecsetet. Vidékről érkezett berberék feldúlták és kifosztották a zsidó negyedet, miközben borzalmas jelenetek játszódtak le. Huszonhárom zsidó és három muzulmán meghalt, nyolcvanegyen pedig megsebesültek. A zsidók joggal sérelmezték, hogy a rendőrség és a katonaság tétlen szemlélője volt az eseményeknek.
- ³³ *Rapport mensuel d'information sur l'activité musulmane dans le département de Constantine, année 1947, AOM, GGA 11H64.*
- ³⁴ Összesen körülbelül ötezer önkéntes ment Izraelbe harcolni, a legtöbben, ezerötszázan az Egyesült Államokból. Az észak-afrikaiak számáránya elenyészőnek mondható. Vö.: *Gilbert: i. m. 191.*
- ³⁵ *Rapports, année 1948.*
- ³⁶ Uo.
- ³⁷ Uo.
- ³⁸ Uo.
- ³⁹ *Bulletins, année 1950.*
- ⁴⁰ *Bernard Lewis: Juifs en terre d' Islam. Paris, 1989. 215.*
- ⁴¹ *Bulletins, année 1949.*
- ⁴² *Bulletins, année 1950.*

J. NAGY LÁSZLÓ

MAGYARORSZÁG ÉS AZ ALGÉRIAI HÁBORÚ: FERHAT ABBASZ BUDAPESTI LÁTOGATÁSA

1960. október 11-én a napilapok hírül adták, hogy Ferhat Abbasz, az Algériai Köztársaság Ideiglenes Kormányának (GPRA – Gouvernement Provisoire de la République Algérienne) elnöke megbeszéléseket folytatott a magyar kormány képviselőivel, majd elutazott Budapestről. A hírek az adott különös jelentőséget, hogy Magyarország *először* vállalta nyilvánosan a harcoló Algériát a nemzetközi szinten képviselő GPRA-val a politikai kapcsolatokat.

A francia alkotmány szerint „tengerentúli három megyét” alkotó Algériában 1954 nyarán maroknyi radikális nacionalista illegalitásban megalakította a Nemzeti Felszabadítási Frontot (FLN – Front de Libération Nationale), és november elsején fegyveres harcot kezdett a gyarmat függetlenségért. 1956 nyarára a nemzeti mozgalom valamennyi pártja és szervezete csatlakozott az FLN-hez. A legnagyobb visszhangot az Algériai Manifesztum Demokratikus Uniója (UDMA – Union Démocratique du Manifeste Algérien) vezetőjének, Ferhat Abbasznak a csatlakozása váltotta ki.

Ferhat Abbasz (1899–1985) a nemzeti mozgalom legnagyobb politikai tapasztalattal rendelkező személyisége. Politikusi karrierjét az 1920-as években kezdte. Ekkor még, s egészen az 1930-as évek végéig, a teljes asszimiláció híve volt, azért küzdött, hogy az algériaiak francia citoyenné váljanak, az ország pedig ne gyarmat legyen, hanem integrálódjon Franciaországba, annak egyik tartományaként. A világháború alatt, leszűrve a korábbi tapasztalatok tanulságát és érzékelve a küszöbönálló változásokat a világban, politikai programja gyökeresen megváltozik.

Az 1943 februárjában szerkesztett Algériai Nép Kiáltványa már az önálló algériai állam megteremtését tűzte ki célul. Erre épül az 1946-ban alapított UDMA programja is. Ugyanekkor ezután is elveti az erőszakos módszereket és a francia alkotmány nyújtotta igen szűk legális keretek között a politikai harc békés eszközeit részesíti előnyben. A francia demokrácia, a francia politika meghonosítására törekszik, s a leendő algériai állam létét is „az új Franciaországgal szabad föderációban” képzelel el. (Jellemző, hogy élete végéig nem tanult meg arabul.) Mindvégig azt próbálja megértetni a gyarmati hatalommal – még a felkelés kirobbanása után is egy ideig –, hogy az erőszaknak, a háború kiterjedésének csak gyökeres politikai és szociális reformokkal lehet elejét venni. Kiábrándulása a francia politikai osztályból akkor lesz teljes, amikor az 1956. januári parlamenti választásokon győztes, békét ígérő Szocialista Párt is néhány hónapos habozás után a háborút választja. Ekkor szakít a békés megoldás lehetőségével. Kairóba utazik és bejelenti csatlakozását az FLN-hez.¹ Az 1956. április 25-én tartott sajtóértekezleten kijelenti: „Nincs jogom arra, hogy tárgyaljak Franciaországgal. Ezt egyedül azok tehetik, akik a fegyveres harcot vívják. Pártom és én magam is teljes mértékben támogatjuk az FLN által védelmezett ügyet.”² 1956 és 1958 között sokat utazik, hogy „internacionalizálja” az algériai problémát. Ellátogat az arab országokba, körutat tesz Latin-Amerikában, találkozik Titóval, felszólal az ENSZ-ben.

Az FLN 1958 áprilisában a Tangerben tartott értekezletén – a már független Marokkó és Tunézia egyetértésével és támogatásával – dönt az Algériai Köztársaság Ideiglenes Kormányának a megalakításáról. Ez a nyár folyamán megtörténik. Bejelentésére Kairóban kerül sor szeptember 19-én. A száműzetésben működő kormány elnöke Ferhat Abbasz lesz.

Az arab országok – Libanon kivételével, ahol ekkor amerikai katonák beavatkozását is maga után vonó belpolitikai krízis van – nyomban elismerik. Őket napokon belül követik az ázsiai szocialista országok (Kína, Mongólia, Észak-Vietnam és Észak-Korea), amelyek szintén de jure ismerik el a GPRA-t. A Szovjetunió és az európai szocialista országok üdvözlik a GPRA megalakulását, a szabadságharcosok nagy sikerként értékelik, de sem de jure, sem de facto nem ismerik el. (Az FLN-nel a kezdektől igen jó kapcsolatot tartó Jugoszlávia sem!)

Az ázsiai szocialista országok döntésüket könnyen meghozhatták, hiszen a nemzetközi politikai életben nem vettek részt, nem voltak tagjai nemzetközi szervezeteknek (pl. ENSZ), Franciaországgal, vagy egyáltalán a nyugati világgal nem volt kapcsolatuk, vagy csak jelentéktelen. Így döntésük nem volt hatással külkapcsolataikra. Ugyanakkor lépésük morális értéke egyáltalán nem lebecsülendő.

Más volt a helyzet a Szovjetunióval és az európai szocialista országokkal. Moszkva mindig óvatosan kezelte az algériai problémát, nemzetközi politikai stratégiájának (leszerelés) rendelte alá, s ebben a szovjet–francia kapcsolatoknak nagy jelentőséget tulajdonított. Arra törekedett, különösen de Gaulle hatalomra jutása (1958. május) után, hogy Franciaország lazítsa kapcsolatait az Egyesült Államokkal, erősödjön külpolitikai önállósága, és minél szorosabb kapcsolatot építsen ki a szocialista országokkal. Ezért nem akarta, hogy a GPRA elismerésével a hidegháború újabb frontját nyissa meg.³

A Szovjetunió mellett ekkor Magyarország van a legkényesebb helyzetben. Egy éve folyik az ENSZ-ben a magyar ügy tárgyalása, s Budapest számára fontos, hogy a befolyásos Biztonsági Tanács-tag Franciaországgal ne romoljanak tovább a kapcsolatok, mert az csak erősítené az ország nemzetközi izoláltságát. Ugyanakkor Magyarország számára nem kevésbé fontos, hogy az egyre gyarapodó el nem kötelezett államok – különösen pedig az arab országok – támogatását elnyerje a közgyűlési szavazáskor.

Ez a delikát helyzet az oka, hogy a magyar kormány kitérő választ ad Ferhat Abbasz szeptember 27-i levelére, amelyben a GPRA vezetője reményét fejezte ki, hogy Magyarország rövidesen követi a Kínai Népköztársaság példáját. A novemberben Kairóban átadott aide-mémoire-ben csupán a következőket olvashatjuk: „A magyar kormány arra törekszik, hogy a mindkét ország szempontjából legkedvezőbb időpontban – amely remélhetőleg mielőbb bekövetkezik – a két ország közötti kapcsolatok realizálódjanak.”⁴ Ugyanakkor a Külügyminisztérium nyomatékosan hangsúlyozza, hogy az aide-mémoire-t átadó ügyvivő „... minden körülmények között úgy irányítsa a beszélgetést, hogy abból az algériai titkár ne értse azt, hogy a magyar kormány elismerte az algériai ideiglenes kormányt, de érezze azt, hogy ezt megtenné, mihelyt a számára kedvezőtlen körülmények felszámolódnának.”⁵ A kedvezőtlen körülmények abban rejlenek – tájékoztatják ugyanitt a nagykövetet –, „hogy a francia kormány határozottan állást foglalt amellett, hogy megszakítja a diplomáciai kapcsolatokat azokkal az államokkal, amelyek az algériai ideiglenes kormányt elismerik. Ez nekünk nem érdekünk, tehát pillanatnyilag nem vagyunk abban a helyzetben, hogy az algériai kormányt elismerhessük.”⁶ Rebbani, a GPRA miniszterelnökségi titkára megértését fejezte ki a magyar kormány álláspontja iránt, és kérte, hogy konkrét anyagi segítséget (fegyver, gyógyszer) nyújtsanak az Algériában harcolóknak.

A magyar kormány eleget tett a kérésnek, és az egyiptomi Vörös keresztet keresztül ruhaneműt, takarókat, élelmiszert, gyógyszert juttatott el a harcoló egységekhez Algériába, FLN által küldött diákokat fogadott (Műszaki Egyetem, Közgazda-

ságtudományi Egyetem). Sőt két ízben az FLN futballcsapatát is vendégül látta, 1959-ben és 1961-ben.

De Gaulle számára hatalomra jutását követően rövid időn belül világhosszúvá vált, hogy a „papa Algériájának” – ahogyan egyik beszédében a boldog békeidők gyarmatát nevezte – vége. Arra törekedett, hogy tisztességes kivonulást biztosítson Franciaországnak, új típusú kapcsolatokat alakítson ki, amelyek továbbra is biztosítják a francia kulturális és gazdasági jelenlétet az észak-afrikai országokban. Ahhoz, hogy ezt elérje, le kellett győznie az egyre radikalizálódó, majd terrorista eszközöket is felhasználó franciaországi és algériai szélsőjobboldalt, amely támogatókra talált a tisztikarban is.

A Szovjetunió és az európai szocialista országok figyelembe vették a francia belpolitikai helyzetet is, amikor a GPRA elismerését mérlegelték. Álláspontjukat de Gaulle lépéseire igazították, hogy ne szolgáltassanak érveket vele szemben a szélsőjobboldalnak.

A tábornok-elnök 1959. szeptember 16-án nyilvánosan elismerte az algériaiak jogát az önrendelkezésre. A következő év nyarán pedig tárgyalásokat kezdett Melunben a GPRA képviselőivel. Moszkva ezt követően ismeri majd el de facto a GPRA-t. Ezt maga Hruscsov jelentette be egy sajtóértekezleten New Yorkban, ahol az ENSZ-közgyűlésen vett részt, miután többször tárgyalt a GPRA ENSZ-delegációjának vezetőjével, Krim Belkaszem külügyminiszterrel. A tuniszi rádió munkatársának kérdésére a szovjet vezető kijelentette: „Találkozásainkból és beszélgetéseinkből logikusan adódik, hogy mi de facto elismerjük az ideiglenes algériai kormányt.”⁸ Majd azt a nem minden alapot nélkülöző megjegyzést fűzi hozzá, hogy már de Gaulle is elismerte, hiszen tárgyalt vele.

A szovjet pártfőtitkár sajtóértekezletének idején már Moszkvában tartózkodott a GPRA küldöttsége Ferhat Abbasz vezetésével. Az Ideiglenes Kormány hosszabb ideig igen intenzíven készült erre az útra. Szerette volna – az elismerést is magában foglalóan – hivatalossá tenni az addig is meglévő támogatást.

A GPRA-nak igen jó kapcsolatai voltak Kínával, ezért a kínai vezetőket kérték meg, hogy eszközöljenek ki hivatalos meghívást Moszkvából. Meglepetésre azonban hivatalos meghívó csak Pekingből érkezett. Ám a GPRA-delegáció kínai tartózkodása idején (szeptember 29–október 6.) már megtörtént – október 3-án – az elismerés, és visszafelé jövet az egyszerű megállásból néhány napos (október 6–9.) szovjetunióbeli tartózkodás lett.⁹

A látogatás kétségtelenül a GPRA nagy diplomáciai sikere volt, a Szovjetunió eddigi habozását félretéve egyértelművé tette a támogatást, de azt is hangsúlyozta, hogy a megoldást Franciaországgal, de Gaulle-lal egyetértésben kell megtalálni.¹⁰

Október 10-én hétfőn délelőtt a magyar fővárosba érkezett a küldöttség, amelynek tagja volt Lakdar Bentobbal belügyminiszter, Lamine Khene őrnagy, főosztályvezető, Mohamed Benyahia, a miniszterelnök kabinetfőnöke és Ahmed Bumedzsel, a Tájékoztatásügyi Minisztérium főosztályvezetője. A Ferihegyi repülőtéren a fogadásukra megjelent Kállai Gyula miniszterelnök-helyettes, Biszku Béla belügyminiszter, Szarka Károly külügyminiszter-helyettes. Jelen volt a szovjet és az egyiptomi nagykövet is.

Kállai Gyula üdvözlő beszédében minden fórumon támogatásáról biztosította a harcoló algériai népet. Az Ideiglenes Kormány nevét viszont egyetlen egyszer sem ejtette ki. Ferhat Abbasz a szocialista országok támogatásának a jelentőségét hangsúlyozta, illetve az algériai és a magyar nép barátságát élte. A fényképes híradás annak

közlésével zárult, hogy „az algériai kormányküldöttség rövid budapesti tartózkodás után továbbutazott hazánkba”.¹¹

Az eredeti terv valóban az volt, hogy a küldöttség még a déli órákban továbbutazik. Erre azonban a megromlott időjárási viszonyok miatt csak másnap, október 11-én délelőtt került sor. A lapok ezen a napon is – és így kétszer – közölték az elutazás hírért.¹² A küldöttség október 10-én délután városnézésen vett részt, este Ferhat Abbasz rádiónyilatkozatot adott, majd Münnich Ferenc miniszterelnökkel vacsorázott a Parlamentben. Másnap délelőtt Kállai Gyula és Biszku Béla a szálláson búcsúzott a vendégektől, és kikísérte őket a repülőterre.

A megbeszélések középpontjában a GPRA elismerésének a problémája állt: „Ferhat Abbasz a Kállai, Biszku, Szarka elvtársakkal, valamint a parlamenti díszvacsorán folytatott beszélgetéseiben nyíltan és igen határozottan vetette fel az algériai ideiglenes kormány elismerésének szükségességét. Kérte, ha lehet, de facto és de jure ismerjük el kormányukat, mert az óriási erőt kölcsönözne számukra a további harchoz” – olvashatjuk a Külügyminisztérium feljegyzésében.¹³ Mind Münnich Ferenc, mind Kállai Gyula válasza formailag és tartalmilag is az 1958-as választ ismételte meg: „várakozásukban a vendégek nem fognak csalódní”, illetve a kérdést „a magyar kormány vezetői meg fogják vizsgálni”.

A Külügyminisztérium azt javasolta, hogy a kormány egyik tagja külpolitikai témájú beszédben jelentse ki, hogy Magyarország de facto elismerte a GPRA-t. S ezt a részét a beszédnek aide-mémoire formájában juttassák el Kairóba a GPRA-hoz. Ezt a lépést azonban csak a többi európai szocialista országgal egyeztetve, együttesen javasolja megtenni. Erre végül is a háború alatt nem került sor. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1961. május 17-i ülésén javasolta, hogy a külügyminiszter vagy a helyettes tegyen egy külpolitikai jellegű nyilatkozatot a GPRA de facto elismeréséről. Hasonlóan a csehszlovákokhoz, akik egy hónappal korábban tettek így.¹⁴

Ez nem történt meg. A kormány a francia kapcsolatokat nem akarta megzavarni. Lépésének ekkor már különösebb jelentősége sem lett volna: az ENSZ-közgyűlés 1960 decemberében Algéria önrendelkezése mellett foglalt állást, a francia–algériai tárgyalások folytak, és de Gaulle is egyértelművé tette a szuverén Algéria megeremtését.¹⁵ Végül is az elismerésre – de jure és de facto is – csak a háborút lezáró eviani szerződések aláírása (1962. március 18.) után, április 7-én kerül sor. Később 1962 őszén Mohamed Kemisti külügyminiszter javaslatára ezt a napot jelölik meg a diplomáciai kapcsolatok felvételének hivatalos dátumául is.

Jegyzetek

¹ Ferhat Abbasz politikai pályájáról 1920 és 1956 között ld. *J. Nagy László: A Maghreb-országok felszabadulása (1919–1956)*. Szeged, 1995. 102–113., 130–157.

² *Année politique*, 1956. 183.

³ Ezt fejtegette Szuszlov Ben Keddának, a GPRA szociális ügyek miniszterének Moszkvában 1959-ben. *Mohamed Harbi: Une vie debout. Mémoires politiques t. 1. 1945–1962*. 309. A szerző a hadügyminisztérium, majd a külügyminisztérium munkatársa, 1960-ban a „keleti osztály” (szocialista országok) vezetője.

⁴ Magyar Országos Levéltár (MOL), Külügyminisztériumi iratok (KÜL), Kairói Követség, XIX-J-11-a. 13. doboz 120. ó. e. 2.

⁵ Uo.

⁶ Uo., Vö. Couve de Murville francia külügyminiszter levele a szocialista országok francia külképviselőihez 1958. szeptember 20. Documents diplomatiques français (DDF) 1958. 3. k., Paris, 1993. 396–397.

⁷ Információk a szolidaritási akciókról (dátum nélkül). MOL MSZMP KB Külügyi Osztály iratai 288. f. 32 (1958) 2. ö. e. 27., El Moudijahid, 47. sz. 1959 (június), Népszabadság, 1961. április 26.

⁸ Népszabadság, 1960. október 9.

⁹ *Mohamed Harb*: i. m. 310., A küldöttség Pekingbe ment, és megállt Moszkvában, ahol megbeszéléseket folytatott a szovjet vezetőkkel.

¹⁰ *Ferhat Abbasz*: L'autopsie d'une guerre. Paris 1981. 293., El Moudijahid, 1960. október, 71. sz.

¹¹ Népszabadság, 1960. október 11.

¹² A korszak sajtóirányítását jól tükrözi a hír megduplázása. A küldöttség hétfőn érkezett, amikor lapok nem jelentek meg, így lett volna idő a korrigálásra. A közleményt nyilvánvalóan vasárnap kapták meg a szerkesztőségek.

¹³ MOL MSZMP KB Külügyi Osztály iratai 288 f. 32/1960/11. ö. e. 133. Ld. Függelék

¹⁴ MOL MSZMP KB Külügyi Osztály iratai 288 f. 32/1960/11. ö. e. 171. Előterjesztés.

¹⁵ Ferhat Abbasz emlékirataiban – Autopsie d'une guerre – meg sem említi, hogy Budapesten is folytatott megbeszéléseket. 1962 októberében viszont, amikor a hivatalos magyar kormányküldöttséget fogadja, szívélyesen emlékszik vissza budapesti útjára. Külügyi Osztály iratai. Úti jelentés az algériai nemzeti ünnepen részt vett magyar kormányküldöttségtől. 288 f. 32/1962/17. ö. e. 295. Egyébként a francia vezérkarnak Ferhat Abbasz moszkvai és pekingi útjáról készített értékelő jelentése sem tesz említést a budapesti megállóról. Note d'information de l'Etat-major de la Défense nationale. Développement des relations entre F. L. N. et communisme, Paris, 14 octobre 1960 DDF 1960. 2. k. Paris, 1996. 500–504.

Függelék

47/1960.

Másolat*

a VI. Területi Osztály feljegyzéséről

Tárgy: Ferhat Abbas-nak, az Algériai Ideiglenes

Kormány elnökének és kíséretének átutazása

Ferhat Abbas, az Algériai Ideiglenes Kormány vezetője, valamint Lakhdar Bentobbal belügyminiszter, A. Khene, a Belügyminisztérium Politikai Főosztályának vezetője, M. Ben Jahja, a miniszterelnök kabinetfőnöke és Bumenjel, a Tájékoztatási Minisztérium főosztályvezetője hivatalos kínai látogatásuk után néhány napra – hivatalosan – Moszkvába látogattak, Moszkvában – a delegációtól szerzett értesülés szerint – a szovjet kormánnyal folytatott tárgyalások alapján hivatalosan, de facto elismerték az FLN-t, és ígéretet kaptak, hogy a szovjet kormány közvetítésével a többi európai népi demokratikus ország is megfontolás tárgyává teszi a de facto elismerés kérdésének megvizsgálását.

A delegációt eredetileg október 10-én egy órára a magyar kormány részéről Kállai, Biszku és Szarka elvtársak a repülőtéren a technikai leszállás idejére villásreggelin látta vendégül. Az időjárási viszonyok miatt azonban a delegáció csak 11-én folytatta útját.

10-én délután városnézésre, este pedig Münch Ferenc elvtársnak a delegáció tiszteletére rendezett vacsorájára került sor.

Október 11-én délelőtt Kállai és Biszku elvtársak a delegáció szállásán rövid látogatás keretében búcsúztak el a vendégektől.

A delegációval folytatott beszélgetések és az elhangzott pohárköszöntők alapján megállapítható volt, hogy mind Ferhat Abbas-ra, a delegáció vezetőjére, mind a delegáció többi tagjára igen mély benyomást gyakorolt a kínai és a szovjetunióbeli út.

Ferhat Abbas a diszvacsorán a mellette ülő kínai nagykövetnek kijelentette: a legteljesebb mértékben meg vannak elégedve a kínai vezetőkkel folytatott tárgyalásokkal; maga Mao Ce Tung több mint háromórás kihallgatáson fogadta őket.

Nagy eredménynek tartják, hogy a Szovjetunió de facto elismerte az ideiglenes algériai kormányt. Ferhat Abbas a Kállai, Biszku, Szarka elvtársakkal, valamint a parlamenti díszvacsorán folytatott

beszélgetéseiben nyíltan és igen határozottan vetette fel az algériai ideiglenes kormány elismerésének szükségességét. Kérte, ha lehet de facto és de jure ismerjük el kormányukat, mert ez óriási erőt kölcsönözne számukra a további harchoz. Elmondotta, amennyiben nem látjuk elérkezettnek az időt, hogy de jure is elismerjük őket, úgy egyetértenek azzal is, ha csak de facto ismerjük el kormányukat. Különbön sem okoz számukra gondot – mondta Ferhat Abbas –, mert ők most csak missziókat tudnak külföldre küldeni, még nem tudnak felállítani követtséget, vagy nagykövetséget. – Ami pedig a franciákat illeti, Ferhat Abbas véleménye szerint nem kell attól tartani, hogy megszakítják a diplomáciai kapcsolatot akkor, ha elismerjük kormányukat. Véleménye szerint a franciák pl. Magyarország viszonylatában sokkal többet veszítenének. Ezt az akciót természetesen csak úgy tudja elképzelni, ha az összes európai szocialista ország egy időben ismerné el az algériai kormányt.

Az elismerés kérdését politikailag azzal támasztotta alá, hogy Franciaország a NATO-n belüli szövetségeseire támaszkodva folytatja a harcot az algériai nép ellen. Itt kiemelte, hogy a franciák számára a fegyvereket és a pénzt elsősorban az Egyesült Államok adják. Ilyen körülmények között az FLN-nek is jogában áll szövetségeket és barátokat keresni. Természetes – mondotta –, hogy ezeket elsősorban az ázsiai és afrikai országok, valamint a szocialista tábor országai között találhatják meg. Eldug 18 ország ismerte el kormányukat, közöttük olyan nagy államok, mint Kína, Indonézia és most Szovjetunió.

Ferhat Abbas megjegyezte, hogy örömmel küld Magyarországra kormányküldöttséget abban az esetben, ha kormányunk úgy dönt, hogy elismeri az ideiglenes algériai kormányt.

Az Algériai Ideiglenes Kormány elismerésével kapcsolatban München elvtárs a díszvacsorán megjegyezte: Miniszterelnök úr nem fog csalódnai várakozásában. Kállai elvtárs a búcsúlátogatás során megígérte, hogy az elismerés problémáját a magyar kormány vezetői meg fogják vizsgálni.

A beszélgetés során kitűnt, hogy Ferhat Abbas a nagy világpolitikai kérdésekben azonos állásponton van velünk. Véleménye szerint a leszerelés kérdésében a nagyhatalmaknak meg kell egyezniük. A maga részéről reálisnak és megvalósíthatónak tartja a Szovjetunió leszerelési tervét és javaslatait. Természetesen a gyarmati rendszer felszámolásának kérdésében is egyetért velünk. Ennél a kérdésnél részletesen kifejtette, hogy a franciák illúziókban ringatják magukat az „Algéria-francia koncepciót” illetően. Algériát nem lehet elfranciásítani, az ott élő arabok minden elnyomás ellenére is arabok maradnak.

A. Khene, a Belügyminisztérium Pol. Főosztályának vezetője elmondotta, hogy a politikai pártok feloszlása után kialakult Nemzeti Front szervezeti az egész országot behálózták. Minden városban sejtrendszer alapján építették fel szervezetüket, és Algériában nem történhet semmi, amit a kormány, vagy a vezérkar rövid időn belül nem tudna meg. Ettől a szervezettől a franciák jobban félnek, mint magától a partizán hadseregtől.

Ferhat Abbas ezzel kapcsolatban még elmondotta, hogy az Algériai Kommunista Párt támogatja ugyan az FLN-t, de ugyanakkor annak nem tagja. Ők tárgyaltak az Algériai Kommunista Párttal a Nemzetközi Frontba való belépésükről, de az Algériai Kommunista Párt nem volt hajlandó elfogadni azt a feltételeket, hogy a pártot oszlassák fel, és egyenként lépjenek az FLN soraiba.

Az Algériai Kommunista Párttal kapcsolatban az a probléma – mondta Ferhat Abbas –, hogy az a Francia Kommunista Párt algériai szervezete, és így a tömegek azt elsősorban egy francia politikai csoportosulásnak tekintik. Szerinte az Algériai Kommunista Párt nem túlságosan jelentős politikai erő. Az FLN értékeli az algériai kommunisták és a Francia Kommunista Párt segítségét, de azt csak mint másodrangút tekinti.

Bourgiba tunéziai elnök azon ismert javaslatával kapcsolatban – hogy Algériát csatolják Tunéziához, és azután Tunézia kormánya tárgyalna a franciákkal Algéria érdekében is – Khene főosztályvezető kijelentette, hogy még tanulmányozzák ezt a kérdést és nincs jelenleg kialakult álláspontjuk erre vonatkozóan.

Különbön Ferhat Abbas szerint Bourgiba egy fantaszta, rendkívül hiú ember, amerikai beállított-ságú politikus. Közte és Nasser közötti ellentétek elsősorban hatalmi versengésre vezethetők vissza.

A delegációra a rövid magyarországi tartózkodás mély benyomást gyakorolt. Elmondották, nem volt elképzelésük arról, hogy Magyarországon milyen pezsgő, lüktető élet folyik, az utcákon mindenütt mosolygó arcú, jólöltözött embereket lehet látni, az üzletek tele vannak áruval, a kirakatok igen rendezettek, s a magyar vezetők szívélyessége lelkesedéssel töltötte el őket.

Ferhat Abbas azon erőfeszítéseivel kapcsolatban, hogy az Algériai Köztársaság Ideiglenes Kormányát de facto ismerjük el, a következőket jegyezzük meg:

A gyakorlatban az Algériai Ideiglenes Kormány de facto elismerése nemzetközi jog szerint megtörténtnek tekinthető. Ez azzal vette kezdetét, hogy Ferhat Abbas miniszterelnök 1958. szeptember 19-én kelt, Dr. Münnich Ferenc et.-hoz címzett levelére válaszképpen 1958. december 1-jén kairói nagykövetségünkön keresztül Aide Mémoire-t adunk át Robani-nak, az Algériai Ideiglenes Kormány titkáranak. Ebben ismertetjük azt, hogy a magyar kormány vezetői milyen nyilatkozatokat tettek az algériai nép harcával és az új kormánnyal kapcsolatban. Azóta is rendszeres kapcsolatot tartunk fenn az algériai kormány kairói képviselőivel.

selőjével, továbbá kérésükre sebesülteket gyógyítunk, szakembereket és ösztöndíjasokat oktatunk Magyarországon. A de facto elismerés megnyilvánulásának tekinthetjük Ferhat Abbas legutóbbi magyarországi fogadtatását is. Abbas kérésére tehát most arra van szükség, hogy ezt a de facto elismerést hivatalosan is bejelentjük. Ennek megtételére – figyelembevéve és mérlegelve az esetleges francia reagálást, valamint a többi szocialista ország ezzel kapcsolatos véleményét is – javasoljuk, hogy a magyar kormány egy tagja külpolitikai jellegű beszédében szögezze le, hogy a magyar kormány de facto elismeri az Algériai Ideiglenes Kormányt. A beszédnek ezt a részét Aide Mémoire formájában a kairói nagykövetségünkön keresztül hozzuk az Algériai Ideiglenes Kormány tudomására.

Erre az akcióra azonban csak akkor kerülhet sor, ha előzetes egyeztetés után a többi európai szocialista ország szintén elismerné de facto az Algériai Ideiglenes Kormányt.

Budapest, 1960. október 13.

* MOL MSZMP KB Külügyi Osztály iratai 288 f. 32/1960/11. ő. e. 132–133.

** Helyesen: Nemzeti Front.

SIMÁNDI IRÉN

**„SAJTÓSZOLGÁLAT BUDAPEST FELÉ”
MIKES IMRE VISSZAEMLEKEZÉSEI AZ 1947-ES BÉKESZERZŐDÉSRE**

„Amikor Visinszkij, a szovjet béke delegáció vezetője 1946 szeptemberében a békekonferencia plénuma előtt elmondotta beszédét Magyarországnak és szomszédainak perében, beszédét, amelynél durvább, nyersebb, rágalmazóbb vádbeszéd nem hangzott el még soha, e sajtókülönítménynek azt kellett jelentenie, hogy Moszkva fődelegátusa hazánk és népünk érdekében állott ki nemes gladiátorként a porondra. A sajtószolgálat két tagja, nevezetesen a Magyar Távirati Iroda diplomáciai szerkesztője és a Magyar Nemzet külpolitikai munkatársa méltatlankodó lélekkel, megbotránkozva áttörték a fegyelmi kört, az árulás fegyelmi körét és a szónoklatot továbbították Budapestre. A Luxembourg-palotában, ahol a békekonferencia zajlott, ördögi jelenet következett. »Hazamenni!... Majd otthon számolunk!... Hazamenni!« – harsogták a politikai rendőrség zszurnaliszta-formájú pribékjei, harsogták oly tele torokból és oly vak dühvel, hogy a küldöttek összerohantak, és száz riadt szempár, száz hitetlenkedő fül volt tanúja a »lelkiismereti szabadság« ez eklatáns megnyilatkozásának. Az a két újságíró, aki kitört a nemzetárulás aranykalitkájából, a hontalanság kenyerét eszi.”¹

A Magyar Nemzet említett munkatársa Mikes Imre volt, aki Visinszkij beszédére 1952. február 26-án, a Szabad Európa Rádió magyar adásának hullámhosszain emlékezett vissza. E szerkesztőségi szobáig azonban hosszú út vezetett.

Győri (Mikes) Imre 1900. február 9-én Budapesten született. Az első világháborúban önkéntesként szolgált a neves Molinári ezredben. A Galilei-kör eszmeisége, amellyel már korábban találkozott, olyan háborúellenes kijelentéseket „csalt ki” belőle, amelyekért statáriális bíróság járt. Ettől a rabkórház mentette meg, ahol nyolc hónapot töltött. Innen az őszirózsás forradalom katonái szabadították ki. A Tanácsköztársaság idején harcolt a cseh és román intervenciók ellen, majd hadifogságba esett. Kiszabadulása után az ellenforradalmi különítményesek kezére került. A gyűjtőfogházban Szakasits Árpáddal egy cellában volt egy ideig, majd a szegedi Csillagbörtönbe került. 21 évesen szabadult, de ekkor is internálás várt rá. Ezelől menekülve kétségbeesett vállalkozásra szánta el magát: Königsberg Artur 47 éves kereskedő útlevelel hajóra szállt, mely Bécsbe indult. Szerencséje volt: átengedték. „Lassan és boldogan úsztunk Bécs felé – emlékezett Mikes Imre –, és csak Dévénynél szorult el a szívem, mert először hagytam ott Magyarországot, és ahogyan Gambetta mondotta, az ember nem viheti el hazájának földjét a cipője talpán.”

Bécsbe kerülve megindult azon az úton, amely az újságíráshoz vezetett. Először csak kávéházi hírlaptartókat szegezett össze, majd rikkancs lett a Prater-strassén a Grand Café ajtaja előtt. 1922-ben Szlovákián át Erdélybe utazott, újságírói pályafutását itt, a szatmári Szamos című lapnál kezdte. Innen a Brassói Lapok szerkesztőségébe került, ahol Győri Illés István újságíróval dolgozott együtt, a névazonosság miatt vette fel a Mikes vezetéknevet. Baloldali publicisztikai tevékenységéért a román hatóságok letartóztatták, majd két évig tartó különböző eljárások és kihallgatások után, 1935 júliusában Bukarestből indulva fegyveres őrseg kíséretében Biharkeresztesnél áttették

a határon. A kitoloncolás után mégis visszament Nagyváradra és a Nagyvárad Napló főszerkesztője lett, ahol Ady Endre egykori szobájában dolgozott.

1937-ben néhány hónapot Magyarországon töltött. Itt egy cikke miatt, amelyben élesen bírálta Gömbös Gyula volt miniszterelnök németbarát politikáját, a budapesti rendőrség őrizetbe vette. Rövidesen szabadlábra helyezték, de előzőleg kötelezte magát, hogy elhagyja az országot. A budapesti Az Újság című lap tudósítójaként Párizsba került, de ez a lap egyetlen sorát sem jelentette meg, ezért cikkeit a *Magyar Nemzet*nek küldte haza, Gallicus álnéven. A háború éveit Franciaországban töltötte, a német megszállás elől menekülő kormányt Párizsból Bordeaux-ba, majd Vichybe követte mint a Magyar Nemzet és az Amerikai Magyar Népszava munkatársa.

1942 végén a Gestapo elől kellett menekülnie. A felszabadulásig Közép-Franciaországban egy tanyán, Saint-Just-en-Chevalet melletti kis faluban húzódott meg, innen is küldte tudósításait a Magyar Nemzet szerkesztőségébe.

A felszabadulás után visszatért Párizsba, a magyar kormány megbízásából másodmagával megszervezte a magyar követség felállítását, és folytatta a munkát a Magyar Nemzet számára. Párizsban a békekonferencia idejére (1946 folyamán) a magyar külügyminisztérium különleges sajtószolgálatot szervezett. A Magyar Nemzet Mikes Imrét jelölte a csoportba. A békekonferencia tárgyalásain elhangzottakkal nem értett egyet, igazságtalannak tartotta Magyarország megítélését, amelynek okát elsősorban a szovjet politika elfogadásában látta. Rákosiék nyomására kimaradt a békedelegáció sajtószolgálatából, majd 1946. december 31-én a Magyar Nemzettől is távoznia kellett. 1947. június 17-én Auer Pál párizsi magyar követtel együtt az emigrációt választotta. Párizsban megszervezte és elindította a Nyugati Hírnök című lapot, amely a magyar emigráció első újságja volt. 1951 augusztusától 1976 augusztusáig a müncheni Szabad Európa Rádió munkatársa volt. Írta és szerkesztette a rádió egyik legnépszerűbb műsorát, a Reflektort. 1982-ben a Hawaii-szigetekre vonult vissza. 1990-ben hunyt el.²

Mikes Imre életében mély nyomot hagyott a párizsi békekonferencia, amely egy emberöltőn belül másodszor döntött Magyarország sorsáról. Különösen felháborította az, hogy itthon a Rákosi-rendszer vezető politikusai azt kívánták elhitetni a magyar néppel, hogy a szerződés nem diktátum, „nem a győztes ukáza a legyőzötthöz, hanem a nagylelkű felszabadító ajándékírata a felszabadítotthoz...”³

Mikes Imre, aki a sajtószolgálat tagjaként közelről láthatta, mi történt valójában a békekonferencia hátterében, élményeit az 1950-ben írt visszaemlékezésében örökítette meg, ebből ismertetünk részleteket. A sajtószolgálat 13 újságíró tagja Budapestről érkezett Boldizsár Iván külügyi államtitkár vezetésével. Mikes Imre a Magyar Nemzet kiküldött tudósítójaként Párizsban csatlakozott a csoporthoz.

A sajtószolgálat működéséről Mikes a következőképpen írt: a csoport tagjai a nap különböző óráiban telefonon küldtek jelentést a békekonferencia eseményeiről Budapestre. A 14 tagú csoport reggelente 9 órakor értekezleten vett részt a párizsi Hotel Claridge egyik termében. Boldizsár Iván elmondta azokat a szempontokat, amelyeket a telefonon történő tudósításokban hangsúlyozni kellett. Ezek a szempontok következetesen a valóság meghamisítására vonatkoztak: „A nyugati diplomatáknak magyar szempontból kedvező állásfoglalásait vagy eltorzítva kellett ismertetni, vagy hallgatni kellett felőlük. (...) A szovjet diplomaták felszólalásait, még ha azok határozottan sértették is a magyar érdekeket, mint például az erdélyi területi kérdés, vagy a magyar–szlovák népcsere ügyében, úgy kellett feltüntetni, mint amelyek szélsőségesen a magyar szempont mellett foglalnak állást.”⁴

Boldizsár Iván a magyar újságíróknak tartott tájékoztatóján közölte, hogy a konferencia sajtószolgálatában végzett munkát bizonyos „fegyelmi kör” köti. A csoport tagjait éppen ezért állították össze olyan gondosan, hogy a fegyelmi kört senki ne sérthesse meg. Valamint elmondták, hogy „a konferencia anyagának tudósítói szolgálatát bizonyos nemzeti szempontok és érdekek figyelembevételével kell ellátni”.

Mikes Imre a párizsi magyar követség a követségi bulletineket (hivatalos jelentések) írta és szerkesztette, ez a békekonferencia ideje alatt a magyar béke delegáció napi közlönyeként jelent meg. Az ő feladata maradt továbbra is a magyar nyelvű közlöny szerkesztése, de emellett a magyarnak megfelelő, francia nyelvű könyvismertetőket is kellett készítenie. A kétnyelvű kiadványok költségeit a sajtódelegáció keretéből fedezték, a kifizetések felett Mikes diszponált. A közlönyök tartalmi ellenőrzését Boldizsár Iván végezte.

Mikes Imre és Boldizsár Iván között a közlönyök szerkesztését illetően éles ellentét támadt. Boldizsár szempontjai alapján a nyugati hatalmak diplomatáinak szerepe torzultnak jelent volna meg, ha utasításai érvényesülnek. A szovjet küldöttek szerepével és Magyarországot illető állásfoglalásaikkal kapcsolatban szintén az igazságtól és a tényleges eseményektől eltérő beszámolót kívánt. Mikes ezekre a „csúsztatásokra” nem volt hajlandó. Ezért előfordult, hogy a Párizsban megjelenő könyvismertetőket fehér foltok éktelenkedtek, mert Boldizsár a cenzúrázást követően Mikes cikkeit leragasztotta. „Mikes Imre a fegyelmi kört következetesen áttöri, és így szolgálatai nem használhatók” – jelentette a Külügyminisztériumnak Boldizsár Iván. A közlönyök szerkesztését Eröss János kultusztanácsosra bízta. (Ő később londoni követ lett, Rákosi Mátyás bizalmi embere volt.) Az ő szerkesztésében készült közlönyökben a konferencia eseményeit elképesztő módon meghamisították, hiszen a korábban említett elvárások szerint írták. A magyar béke delegáció tagjai is az Eröss által szerkesztett közlönyt fogadták el, habár ott voltak a konferencia eseményein, részt vettek a tanácskozásokon és tudhatták, hogy valójában mi az igazság. A közlönyöket Magyarországon a Külügyminisztérium illetékes munkatársai kapták meg.

Mikes Imre a magyar közvéleményt a valóságnak megfelelően igyekezett tájékoztatni telefonjelentéseiben. „Megkezdődött Párizsban a békekonferencia” – olvashatjuk tudósítása főcímét 1946. július 30-án a Magyar Nemzet hasábjain. A konferencia súlyának, a helyzet komolyságának, drámaiságának megfelelően a következőket mondta: „Három óra 3 perckor a Luxembourg-palotában, amely most már maradéktalanul felöltötte ünnepi mezét, miután az utolsó pillanatig buzgó munkáskezek szorgoskodtak sokszázados, klasszikus és romantikus öltözékén, megkezdődik az 1946. évi békekonferencia felvonulása. Az arannyal cirádázott öntöttvas kapu szélesen tárva áll, és a győztes hatalmak urai gyors egymásutánban robognak be az udvarra... vonulnak fel a vörös szőnyeggel befuttatott monumentális díszlépcsőn...” Majd később így folytatta: „Ezzel a történelem könyvében új fejezet kezdődik, új fejezet, amelyről még távolról sem tudható, hogy felemelő, vagy tragikus lesz-e.”⁵

„Drámai beszámoló Erdély nagy napjáról” – olvashatjuk a Magyar Nemzet augusztus 30-án megjelent számában: „Másfélmillió jó magyar múltja és jövője, szabad léte és emberi, meg polgári jogköre újfent nagy kérdéssé és szívszorongássá válhat. (...) Megmértettünk (...) Összefoglalván megmértettünk, de még azelőtt mértettünk meg, mielőtt mérlegre álltunk volna. Nemcsak területi igényeink, de kisebbségvédelmi követeléseink is elsikkadtak e procedura útvesztőjében.”⁶

Szeptember 22-én a Magyar Nemzetben megjelent a már korábban említett Visinszkij-beszéd, amelyben a szovjet politikus éles szavakkal bírálta Magyarországot

magatartását, és erőteljesen szembefordult a magyar békeszerződés vitájánál a magyar szempontokkal. Ezt a felszólalást a magyar sajtószolgálat tagjainak szigorúan tilos volt tudósításként leadni. Mikes Imre azonban – minden tiltás ellenére – továbbította a beszédet Budapestre. A beszédről, amely a szlovákiai magyarság kérdésével foglalkozik, a következők olvashatók: „Visinszkij hangneme, mondatszerkesztése és pátosza hasonló volt [a nyugati diplomaták megnyilvánulásaihoz – S. I.], a század nagy és zseniális államügyésze hasonló módon sorakoztatta fel érveit a békekonferencia szószékén. De természetesen nem ugyanazt mondták. Arra a sok és nyílt argumentumra, amelyeket a helyettes külügyi népbiztos felsorakoztatott, e helyütt most nem kell kitérnünk, említsük meg azonban, hogy argumentumai közül különös méltánylásra talált a kitelepítésekre vonatkozó megjegyzése. Visinszkij ezzel kapcsolatban fizikai hasonlatot alkalmazott, azt mondván, hogy ha egy testet elvesznek valahonnan, ür keletkezik, amelynek helyébe egy másik test illeszthető. Visinszkijnek ez az indoklása rendkívüli súllyal esett a latba.”⁷ Ezzel Mikes újságírói pályafutása a békekonferencián és a Magyar Nemzetnél egyaránt megpecsételődött.⁸ Tudósításait azonban még 1946 decemberéig küldte lapjának.

„A békekonferencia Magyarország számára szombaton véget ért” – hangzik beszámolójának szalagcíme október 13-án. Néhány gondolkodtató, szívbemarkoló mikesi gondolat a Magyar Nemzetből: „E pillanatban még nem tudható pontosan az, hogy a magyar sors megtárgyalásának e végnapján e szavazatok mint fognak esni. Ám cseppnyi kétség sem afelől, hogy a béketervezetet úgy fogadják el, ahogy a bizottságok a problémát megoldották, illetőleg megoldatlanul hagyták. (...) E pillanatban eddig éltünk. Az embernek az az impressziója, hogy a párizsi értekezlet menten véget ér, és a békekonferencia kezdődik.”⁹

A magyar politikai vezetés nem mondott le teljesen Mikes Imre „betöréséről”, 1947. január 3-án Gyöngyösi János külügyminiszter táviratban sajtóattasévá nevezte ki. Majd Rákosi Mátyás megpróbálta hazahívni. Februárban két diplomata személyesen kereste fel Párizsban, ők tolmácsolták Rákosi kérését. Mikesnek személyesen Rákosinak kellett volna levelet írnia, amelyben elismeri, hogy a kialakult konfliktus oka az ő tájékozatlansága volt a magyarországi politikai helyzettel kapcsolatban, és azt, hogy a jövőben alkalmazkodni fog munkájában a hivatalos szempontokhoz, valamint ennek fejében munkalehetőséget kér. Mikes a küldöttekkel a következőket közölte: „ragaszkodom lelkiismereti szabadságom integritásához, s hogy meggyőződésbeli kérdésekben kompromisszumot nem kötök”.¹⁰ Maradt az emigráció.

Egy 1955-ben írt kommentárja végén a következőképpen emlékezett 1946-ra. „Végeredményben felesleges lenne, értelmetlen lenne Moszkva párizsi fattyúján, a nyolcéves békeszerződésen még tovább rágódní. Úgy gondolja tán a rendszer, hogy megfojtván halott nagyjaink szellemét, elkorcsosítja az élő magyarok szellemét? És végül utat talál a romlatag nemzet lelkéhez? Nehéz dolog ez, sokkal nehezebb, sem-hogy gondolnák. Hogy is mondja a Tragédia professzora? »Csak egy szikra kell, s életre kel az egész!« Mire Lucifer: »De azt a szikrát, azt honnan veszed?« De azt a szikrát, azt honnan veszi az idegen uralom? A szikrát, amelytől életre kelhetne az egész? A szikrát, amelyet hiába próbálnak Madáchtól elrabolni, már emléküket is elsodorta a történelmi szél, amikor a Tragédia, az igazi és csonkítatlan Tragédia még mindig szövétnekként fogja világitani az utat előttünk!”¹¹

Mikes Imre elveihez híven ragaszkodó újságíró volt, aki a szikrát, ami majd a jövőt világitja meg, gondolataiban és írásaiban rejtve hordta magával. Hitvallását, ami mellett haláláig kitartott, így fogalmazta meg: „... azon a régi iskolán nőttem fel,

amely hirdette még, hogy a művésznek, a nép apostolának csak egy ura és parancsolója, egy gazdája és irányítója lehet: a lelkiismerete.”

Jegyzetek

1. OSZK Kézirattár Mikes Imre-hagyaték 451/67 fond. 5.
2. Mikes Imre-életrajz, amelynek megírásához sok forrást, dokumentumot kaptam Török András újságírótól.
3. OSZK Kézirattár 451/906 fond. 1.
4. Mikes Imre 1950-ben Párizsban írt visszaemlékezése újságírói pályafutására és az 1946–47-es párizsi békekonferencia eseményeire, amelyben a magyar sajtószolgálat tagjaként vett részt. 3–7. (A továbbiakban: Visszaemlékezés.) A dokumentumot Török András újságíró bocsátotta rendelkezésemre.
5. Magyar Nemzet. 1946. július 30. 1.
6. Uo. 1946. augusztus 30. 1.
7. Uo. 1946. szeptember 22.
8. Visszaemlékezés. 7–10.
9. Magyar Nemzet. 1946. október 13. 1
10. OSZK Kézirattár 451/906 fond. 6.
11. OSZK Kézirattár 451/906 fond. 6.

SZEMLE

EDUARD WINKLER

WAHLRECHTSREFORMEN UND WAHLEN IN TRIEST 1905–1909. EINE ANALYSE DER POLITISCHEN PARTIZIPATION IN EINER MULTINATIONALEN STADTREGION DER HABSBURGERMONARCHIE (Választójogi reformok és választások Triesztben 1905–1909.)

A politikai részvétel elemzése a Habsburg-monarchia egyik soknemzetiségű városában és annak vonzáskörzetében)

München, R. Oldenbourg Verlag, 2000. 405 p.

A Délkelet-Európa történetét feldolgozó sorozat újabb kötete az itáliai, a szláv és a germán kultúrkör metszéspontjában fekvő soknemzetiségű és szociálisan is sokrétű adriai város legújabb kori történetének egy szűk periódusát vizsgálja. Az 1905 és 1909 közötti időszak választójogi küzdelmeinek eseményeit és eredményeit az ugyancsak soknemzetiségű Habsburg-monarchia történelmének tükrében mutatja be. A szerző megállapítja, hogy Trieszt és környezetének legújabb kori története az európai történelem mintapéldájának tekinthető. A Monarchián belül a 20. század elejére állandósultak és megerősödtek azok a mozgalmak, melyek célul tűzték ki, hogy az egyes nemzetiségek és népcsoportok egyenjogú parlamenti képviselőt hozzanak. Eduard Winkler nemcsak a nemzetiségi jogok biztosítását tartja fontosnak, hanem az egyes népek sajátosságait is figyelembe vevő és elfogadó magatartás mellett tesz hitet.

Winkler a triesti választójogi reformok ügyében végzett kutatásait egy jól szerkesztett, szisztematikusan felépített kötetben foglalja össze. Az öt fejezetből álló könyv első egysége a viszonylag hosszú bevezetés, amit a Triesztet bemutató fejezet, majd az 1907-es parlamenti és az 1909-es helyhatósági választásokat tárgyaló fejezetek követnek. A tanulmány az epilógus gondolataival zárul.

A bevezetőben a szerző kitér a Monarchia választójogi rendszerének sajátosságaira, a választási mozgalmak céljaira és eredményeire, majd röviden bemutatja Trieszt földrajzi helyzetét, sajátos vonásait. Ugyancsak a bevezetőben utal a választások történetének kutatásával kapcsolatos módszertani problémákra, valamint a szakirodalommal és a forrásokkal összefüggő kérdésekre. A téma természetéből adódik, hogy a kutatás alapanyagát a választójoggal kapcsolatos törvénygyűjtemények jelentették. A levéltári források mellett a várostörténeti munkák, visszaemlékezések és a triesti sajtó képezték többek között az igen gazdag forrásanyag bázisát. A szerző emellett bőséges szakirodalomra támaszkodott, a kötet végén mintegy 350 művet tartalmazó irodalomjegyzék található.

A második fejezetet a szerző a helyszín részletes bemutatásának szenteli: a természeti környezet ismertetése után a régió politikai és közigazgatási rendszerét elemzi, kiemelve a helyhatóság és a központi állam viszonyának ellentmondásait. Rendkívül sok adattal igyekszik bizonyítani, hogy a triesti ipar és kereskedelem milyen jelentős mértékben járult hozzá a Monarchia gazdasági fejlődéséhez.

Külön egységet szán a szerző az adriai város nemzetiségeinek és kisebb népcsoportjainak bemutatására. A sokszínűség kialakulásához az ipari fejlődés és a kikötő növekedése is hozzájárult, mivel a gyarapodó város szívó hatást gyakorolt a környék lakosságára. Trieszt lakossága 1900 és 1910 között 28,5%-kal nőtt. Az ekkor közel 230 ezres lakosság több mint fele olasz, negyed része szlovén, 5%-a pedig német nemzetiségű. A szerző a nemzetiségen túl vizsgálja a nyelvi és vallási hovatartozást is. Utóbbinál kiemeli, hogy az összlakosság 95%-a római katolikus volt, a többi öt százalék a görög katolikusok, a szerb ortodoxok, evangélikusok, izraeliták, anglikánok és metodisták között oszlott meg.

A nyelvi és vallási sokszínűségeen túl Trieszt politikai szempontból is rendkívül heterogénnek bizonyult: az itáliai kötődésű liberálnacionalista, republikánus, szocialista-szociáldemokrata és a szlovén néppárt mellett anarchista csoportok is jelentkeztek.

A könyv fő részeit a választási reformokat és a parlamenti választásokat bemutató harmadik, illetve a helyhatósági választási rendszert és a községi választásokat elemző negyedik fejezet képezi. Mindkét reform és választás vizsgálatát a bevezetőben részletesen ismertetett modell segítségével szemlélteti. A modell három egymással szorosan összefüggő kutatási szintre tagolódik: a kronológiai-processuális, a kvalitatív-formális és a kvantitatív-perspektivikus síkokra. Míg a formális szint röviden összefoglalva magát a választási folyamatot, a perspektivikus pedig a választások eredményének elemzését tartalmazza, addig az első szint az egész kutatás központi tengelyét képezi. Ez a szint további négy szakaszra tagolódik, melynek bevezető fázisa a választási politikának és a reformoknak a legitimációja, melyet a választási küzdelem, majd maga a választás bemutatása követ, s a folyamatot a parlamenti mandátumok elosztásának vizsgálata zárja.

A szerző a harmadik fejezetben e röviden ismertetett elmélet és modell alapján mutatja be az 1905–1907-es választójogi reformot és a parlamenti választások eredményét. Először azokat a külső és belső

hatásokat veszi sorra, amelyek a tárgyalt időszakban a birodalmat, illetve a trieszti régiót érték. Az 1905-ös orosz forradalom eseményei nemcsak Bécsben, hanem Triesztben is visszhangot keltettek, amit a trieszti munkásság által szervezett szolidaritási megmozdulás is bizonyít. Az 1905-ös Magyarországon tartott országgyűlési választás, majd az azt követő kormányzati válság szintén éreztette hatását a birodalom osztrák felében is. A szerző hiányolja, hogy az osztrák szociáldemokrata párt nem használta ki a kedvező hatásokat és nem kezdeményezte az általános választójogi reform bevezetését.

Az 1905 májusában Triesztben megrendezett szocialista-szociáldemokrata kongresszuson, ahol a helyi pártok mellett az olasz, osztrák, magyar, cseh és más testvérszervezetek küldöttei is részt vettek, szintén nem került szóba a parlamenti választójog kiterjesztésének kérdése. Változást az ügyben egyrészt a magyar kormánynak az általános választójogra tett előterjesztése, másrészt az a cári rendelet hozott, melynek értelmében az orosz parlamentben megvalósult a népképviselő. A cár proklamációja nemcsak a két birodalomfél kormányaira volt erjesztő hatással, mivel nem akartak lemaradni az orosz reformok mögött, hanem serkentőleg hatottak az osztrák munkásmozgalomra is.

A reformról folytatott vitában birodalmi és helyi szinten egyaránt felmerült az a kérdés, hogy egy képviselő hány választót reprezentáljon, valamint az, hogy a többet adózó területek hogyan juthatnának több helyhez a parlamentben. Országos szinten további két problémakör rajzolódott ki a reform előkészítése során. Az egyik a nemzetiségek mandátumainak meghatározása, a másik, ezzel összefüggésben, a választási körzetek területi elhatárolása.

Ami a trieszti mandátumok sorsát illeti, lényeges változás nem történt. A tengerparti vidék – Görz-Gradisca, Isztria és Trieszt – összesen 17 mandátumot kapott, nemzetiségi megoszlásban 10 olasz, 6 szlovén és 1 horvát képviselőt küldhet a térség a parlamentbe. Trieszt továbbra is 4 olasz és 1 szlovén mandátummal rendelkezett.

A szerző ezek után azt vizsgálja, hogy az újonnan bevezetett általános, egyenlő, közvetlen és titkos választójog Triesztben milyen változásokat hozott. Mivel a reform kidolgozása során homogén nemzeti választókerületek kialakítása volt a cél, ennek megfelelően az öt választókörzet közül négyben olasz, egyben szlovén dominancia érvényesült. A szerző ennek ellenére egy figyelemre méltó ellentmondásra bukkant. A törvény értelmében minden választásra jogosult személy egy szavazattal rendelkezik. De vajon minden szavazat azonos értékű-e? Az egész ausztriai olasz és szlovén ajkú lakosság parlamenti képviselőt vizsgálva a következő eredményre jutott. Míg egy szlovén képviselő 52 205 szlovén állampolgárt reprezentál, addig egy olasz küldött 40 443 itáliait képvisel. A trieszti mandátumok eloszlása azonban jelentősen eltér az országos trendtől. Az adriai városban egy olasz képviselő 29 739 olasz választót, egy szlovén pedig 56 916 szlovén állampolgárt reprezentál. Egy olasz szavazat tehát kétszer annyit ért, mint egy szlovén.

Winkler ezek után az 1907-es választási küzdelmek néhány jellemző vonását mutatja be. Az új választási törvény végrehajtásához igen komoly szervező, előkészítő munkára volt szükség, amelyben a fő feladat a központi államra hárult, ám a szerző sorra veszi a helyi önkormányzat, a politikai pártok, sőt az egyes választókörzetek tevékenységi körét és felelősségét. Kitér a pártok rendezvényeire, kampányfogásaira és trükkjeire, valamint az akciók pénzügyi hátterére is. Részletesen beszámol a választás napjáról, 1907. május 17-ének az eseményeiről. A korabeli helyi sajtó segítségével mozgalmas képet kapunk a történelmi jelentőségű napról, amely egyaránt bővelkedett emelkedett, kaotikus és erőszakos mozzanatokban.

A fejezet végén a választási eredmények elemzése következik. Triesztben a 39 813 választásra jogosult állampolgár 71,4%-a élt jogával. Az első számú választókerületben az olasz szocialistákból alakult szocialista munkáspárt ért el abszolút többséget, az ötödikben pedig a szlovén néppárt. A további 3 körzetben egy párt sem érte el az 50%-os határt, viszont mindegyikben a szocialisták végeztek az első helyen. A négy szocialista képviselő az új parlament szociáldemokrata frakciójának lett a tagja. Winkler a továbbiakban beszámol a képviselők munkájáról, a parlamenti naplók feljegyzéseit és a korabeli sajtó véleményét is felhasználva mutatja be tevékenységüket.

Az összetűlő új parlament nemzetiségi összetételét vizsgálva megállapítható, hogy semmiféle lényeges változás nem történt. Ám a képviselők politikai párhovatartozását elemezve a szerző megállapítja, hogy ebben az esetben valóságos politikai földrengésről lehet beszélni. Az új választások ugyanis elsősorban az osztrák tömegpártok győzelmét hozták, hiszen a szociáldemokraták a korábbi 10 helyett 87 mandátumot szereztek, s ezzel a legerősebb parlamenti csoportot alkották, a keresztényszocialisták pedig a korábbi 22 helyett 68 képviselőt küldhettek az új parlamentbe. A vesztesek oldalán a különféle nemzeti agrárpártokat, valamint a német és cseh liberális és konzervatív polgári pártokat találjuk.

A negyedik fejezet – követve az előző részben alkalmazott modellt és szerkezeti felépítést – az 1909-es helyhatósági választások előkészületeivel és a választások értékelésével foglalkozik. A községi választójogi reform tárgyalása és vitája 1906 végén kezdődött. A szerző ismerteti a helyi kezdeményezéseket, majd az 1850 óta érvényben lévő választójogi törvény alapján bemutatja a trieszti községi tanács összetételét és működését. A reformok szükségességét Triesztben sem vitatták, viszont különféle csoportok különféle okokból voltak érdekelték az új választójogi törvény bevezetésében: a központi kormány a politikai viszonyok stabilizálódását várta a birodalom periferiáján; az olasz liberálnacionalisták attól félték, hogy

elveszítik korábbi pozícióikat, ezért saját kezdeményezéssel álltak elő; a szlovén néppárt azt remélte, hogy a mandátumok számaránya a népesség nemzetiségi megoszlása szerint fog alakulni; a munkáspártok célja pedig az volt, hogy bejussanak a parlamentbe.

A központi kormány 1907 februárjában hozta nyilvánosságra a helyi választásokról szóló reformtervezetét. Triesztben azonnal megkezdődött a politikai pártok és szakmai csoportok vitája a választási rendszerről. A folyamatban figyelemre méltó a bécsi kormány álláspontja: a helyhatósági választójog kibővítésének szándéka valós volt, de semmi esetre sem a parlamenthez hasonló mértékben. Winkler szerint Bécs csak azért ad át ma egy kis részt a hatalomból, hogy holnap is uralkodni tudjon. Trieszt esetében a központi kormány szükségesnek tartotta a választásra jogosultak körének kibővítését, mégpedig két okból: az érdekképviselet biztosítása és a kisebbségek megfelelő reprezentációja céljából.

A választási küzdelmek 1909 tavaszán zajlottak. A szerző részletesen ismerteti az egyes politikai pártok programjait, egymáshoz és a választójogi reformhoz való viszonyukat, az alkalmazott kampányfogásokat. A választásokon a törvény szerint 80 képviselői helyről kellett dönteni. A trieszti politikai pártok 76, a kereskedelmi és iparkamarák 4 mandátumhoz jutottak. A 80%-os részvétel mellett lezajlott választáson az olasz liberálnacionalisták 54, a szlovén néppárt 12, az olasz szocialisták pedig 10 képviselőt küldhettek a helyi parlamentbe. Winkler adatok és táblázatok segítségével több szempontból aprólékosan elemzi az eredményeket.

A képviselők foglalkozását és képzettségét tekintve feltűnik, hogy a 80 mandátumból 36-ot értelmiségiek nyertek el, 29 képviselő vezető gazdasági pozíciót töltött be, illetve vállalkozó vagy kereskedő, míg a munkásságnak 8, a kispolgárságnak 7 hely jutott. A mandátumok nemzetiségek szerinti megoszlásának ismertetése előtt kitér az adriai város demográfiai viszonyaira, a soknyelvű település etnikai összetételének néhány érdekes vonására. A frissen megválasztott képviselők családi viszonyai és nevei alapján a trieszti testület a szerző szerint egy kis „Európa-parlamentnek” tekinthető.

A különböző birodalmi és helyi választási reformkoncepciók következtében Triesztben paradox politikai helyzet állt elő. A parlamenti választásokon a szlovén néppárt egy mandátumot szerzett, az olasz szocialisták viszont négyet, amiért az osztrák közvélemény az adriai várost „vörös Triesztként” emlegette, de Európában is a kontinens első szocialista városának nevezték. Ezzel szemben a helyi képviselő-testületbe csak az 1909-es reformok nyomán kerültek be.

Egyértelmű tehát, hogy a politikai részvétel szoros összefüggésben volt egyrészt az alkotmányjogi feltételekkel, másrészt a gazdasági adottságokkal. Az új helyi választójog rendkívül nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az olasz liberálnacionalisták megtarthassák abszolút többségüket a helyi parlamentben. Az olasz dominanciájú, a trieszti gazdasági elit által vezetett párt gyakran keveredett politikai-ideológiai konfliktusba a központi állammal. Bécs a későbbiekben azonban – gazdasági céljai eléréséhez – használható partnert talált a trieszti vezetésben.

Az epilógusban Winkler felhívja a figyelmet arra, hogy a Monarchia a választójogi reformok bevezetése ellenére is súlyos belső gondokkal küzdött. Amikor a soknemzetiségű állam belépett a háborúba, sorsát eldöntötték megoldatlan problémái. A helyzet a tömegek és az elit politikai részvétele, valamint a birodalommal való azonosulása alapján ítéltető meg, mind békeidőben, mind háborúban. A multinacionális és szociálisan sokrétű Trieszt lakossága igen különbözően reagált a háborús eseményekre. A szerző véleménye szerint a háborúhoz való viszony és a háborúban tanúsított magtartás nagyrészt a békeidőbeli létfeltételektől függött, birodalmi szinten is. A háború vége azután a soknemzetiségű állam végét is jelentette.

A szerző úgy gondolja, hogy a Monarchia politikai hiányosságai megfelelő tanulságokkal szolgálhatnak az új Európa politikai felépítéséhez. A kontinensen tartós stabilitást csak egy európai alkotmány garantálhat. Európa újjászüléséhez új politikai gondolkodásmódra van szükség, ahol a demokrácia és a köztársasági eszme áll az első helyen. Ebben a folyamatban a soknemzetiségű Trieszt sorsa példaértékű lehet, mivel az adriai városban Európa múltjának és jelenének szinte minden konfliktusa összesűrűsödött. Ezért ha az „európai embert” keressük, akkor éppen itt találjuk meg. Eduard Winkler szerint Trieszt Európa legeurópaibb városa.

Úgy vélem, hogy a szerző a nemzetiségek és kisebb népcsoportok sorsának kutatásában végig tartotta magát ahhoz az alap gondolathoz, amit a bevezetőben Elias Canetti szavaival határozott meg: „Pártjukra kell állni, egynek se hódolva, de becsületesen és valamennyi iránt mélyeséges figyelemmel. Mindegyiket úgy kell szellemileg befogadni, mintha arra ítéltettünk volna, hogy életünk huzamos idejére valóságos polgára legyünk.”

**T. G. MASARYK A PODKARPATSKÁ RUS – T. G. MASARYK TA
ZAKARPATTJÁ
RED.: IVAN LATKO
(Masaryk és Kárpátalja)**

Užhorod, Vidavnictvo PP Naumcsenko, 2000. 96 p.

Több mint fél évszázadnyi hallgatás után, az 1990-es évek elején Kárpátalján fellángolt a vita arról, hogy felállítsák-e újra Ungváron a néhai csehszlovák köztársasági elnök, *Tomáš Garrigue Masaryk* (1850–1937) szobrát. Korábban, a kommunista diktatúra időszakában a kérdést nem lehetett felvetni, hiszen a volt Szovjetunióban a „burzsoá Csehszlovákia” államférfijaként tartották számon. A birodalom felbomlása, a független Ukrajna 1991. évi megalakulásával azonban a Masaryk-ügy más megvilágítást kapott. Természetesen rögtön akadtak lelkes támogatói és heves ellenzői. A helyi sajtóban kitört vita – melybe két csehországi lap is bekapcsolódott – a legtöbbször arról szólt és szól: kik és hogyan értékelik ma Kárpátalja két világháború közötti, „csehek alatti” történetét. Erről a disputáról jelentetett meg könyvet *Ivan Latko*, a kárpátaljai területi (megyei) műemlékvédő bizottság titkára, a Kárpátaljai Szlovákok Szövetségének elnöke, az Ungváron működő T. G. Masaryk Klub vezetője. A szlovák nemzetiségű Latko a legfőbb szorgalmazója annak, hogy a kárpátaljai megyeszékhelyen ismét megörökítsék Csehszlovákia első államelnökének emlékét. Az előbbiekből következik, hogy a kötet két nyelven – ukrán, illetve cseh – látott napvilágot. Az utóbbiak korabeli cseh nyelvű dokumentumok: Masaryk életrajza, illetve az államférfi 1921. szeptember 22-i ungvári látogatásáról számolnak be, valamint Kárpátaljával kapcsolatos sajtónyilatkozataiból idéznek.

Masaryk pályáját mutatja be az említett, kilenc fotóval – a szülei, az elnök, a felesége stb. – illusztrált életrajz. Masaryk a Habsburg-monarchia állampolgáraként született 1850. március 7-én, a birodalom csehországi tartományában, Hodoninban. Bécsben és Lipszében filozófiát tanult, 1876-ban doktorált, két év múlva az Egyesült Államokba utazott. Ebben az időben lett felesége *Charlotte Garrigue* amerikai állampolgár, akinek a vezetéknevét is felvette. Masaryk 1879-től a bécsi egyetem filozófia, majd 1882-től 1914-ig a prágai cseh nyelvű egyetem tanára. 1887-ben kapcsolódott be a politikai életbe, a realitának is nevezett irányzat vezetőjeként, a cseh történelmi államjoggal érvelő konzervatív nemzeti liberális öcsehekhez csatlakozott. Három év múlva, 1890-ben a radikális ifjúcsehek oldalára állt. 1891–1893-ban a az osztrák Birodalmi Tanács és a cseh tartománygyűlés képviselője. Elutasította a szélsőséges ideológiákat, és a nép közötti felvilágosító munka jelentőségét hangsúlyozta. Egyetértett az ausztróslávizmussal koncepciójával, és kezdetben az Osztrák–Magyar Monarchia föderatív átalakítását és a cseh országrészek autonómiáját szorgalmazta.

Tudományos, publicisztikai és politikai munkásságával Masaryk már a 19–20. század fordulóján a fiatal cseh és szlovák liberális értelmiségre is nagy hatást gyakorolt. Abból indult ki, hogy a cseh és a szlovák testvérnép, ezért egységes „csehszlovák” nemzetet képeznek. Így alkotta meg a csehszlovákizmus elméletét, amelyet átvettek a befolyása alá kerülő szlovák liberális hisztionisták, akik a felvidéki Szokolcán, majd Rózsashegyen megjelenő *Hlas* (Hang) című folyóirat köré tömörültek, és a szlovákság politikai, gazdasági és kulturális életének megújításáért küzdöttek. Masaryk 1893-ban szakított az ifjúcsekekkel, majd 1900-ban megalapította a Cseh Néppártot (1905-től Cseh Haladó Párt), 1907-ben újra a Birodalmi Tanács képviselőjévé választották. Az első világháború kitérése után, 1914 decemberében Franciaországba, majd Nagy-Britanniába emigrált. Ekkor már teljesen elvetette a Monarchia megőrzésének gondolatát, és az antant országaiban – Eduárd Benešsel (1884–1948) együtt – hathatós politikai és propaganda tevékenységet fejtett ki az önálló cseh, illetve csehszlovák állam létrehozásáért, ezért távollétében a Monarchiában halálra ítélték.

Masaryk 1916. februárban, Párizsban, Benešsel megalakította az emigráns Csehszlovák Nemzeti Tanácsot. Egy év múlva, 1917 márciusában Masaryk Oroszországba utazott – a kötetben közölt fotók kijevi tartózkodásáról számolnak be –, hogy az ott lévő cseh és szlovák hadifoglyokból légiókat szervezzen. Fő célja a csehszlovák nemzeti követelések alátámasztása, méghozzá a háborús időkben a leghatásosabb eszközzel, egy nemzeti hadsereggel. Tervét sikeresen megvalósította, ezután 1918 márciusában – 1878, 1901, 1903 után immár negyedszer – Tokión keresztül az Egyesült Államokba utazott. A későbbi Masaryk-legendárium egyik sokat emlegetett eseménye volt a politikus 1918. április 29. és november 20. közötti amerikai tartózkodása, amelyet Kossuth Lajos (1802–1894), hazánk kormányzó-elnökének 1851. decembere és 1852. júliusa között zajlott híres amerikai diadalútjához hasonlítottak. Masaryk mesterien kihasználta Amerikában a sajtó, a propaganda eszközeit. Az ott élő emigráns csehek és szlovákok hetente rendeztek számára tízezer fős utcai felvonulásokat, nagygyűléseket. A vezető lapok szinte naponta közöltek vele interjúkat, és adták közre a „csehszlovák” ügyet támogató cikkek tucatjait. Különösen az oroszországi csehszlovák légió sikereiről, amely több hónapig ellenőrizte a szibériai vasútvonalat. Nem volt

véletlen, hogy 1918 tavaszán V. I. Lenin (1870–1924) a szovjethatalom legveszélyesebb ellenfelének minősítette a légiókat.

Az amerikai csehek és szlovákok képviselőivel május 30-án írta alá Masaryk az ún. pittsburghi egyezményt, amelyben a szlovákok számára autonómiát és egy saját egyetemet helyezett kilátásba a létrejövő Csehszlovákiában. A végkifejletet jelentősen felgyorsította, hogy a Csehszlovák Nemzeti Tanácsot – melynek elnöke Masaryk volt – 1918 nyarán, a júniusi francia elismerés után a többi antant hatalom is hadviselő félnek és szövetségeseznek ismerte el. Az USA ezt szeptember 3-án nyilvánította ki. Közben az Amerikában élő rutének is szervezkedtek, és terveket szöttek a Monarchiában élő testvéreik sorsáról, természetesen azok tudta nélkül. Mialatt az európai rutének államukhoz lojálisan viszonyulva, a frontokon harcoltak Oroszország ellen. Októberben Masaryk több tárgyalást folytatott az amerikai rutének követeléseiről azok vezetőjével, Grigorij Zsatkovicsal, aki később Kárpátalja csehszlovák kormányzója lett. Masaryk önkormányzatot és kedvező határmegállapítást ígért az ekkor még Magyarországon élő rutének számára. A hónap végén Zsatkovics már csak a cseh–szlovák–rutén államegységben látta biztosítva a magyarországi rutén nép jövőjét.

Október 26-án az elnyomott közép-európai nemzetek – csehszlovák, lengyel, délszláv, ukrán, rutén, litván és román – képviselői kongresszust tartottak Philadelphiában, ahol függetlenségi nyilatkozatot tettek. A ruténeket Zsatkovics és három küldött képviselte. Az új államok felrajzolt térképén *Ruszinia* területét is feltüntették, amelyről Zsatkovicsék mint Csehszlovákiához önként csatlakozó független testvérrállamról nyilatkoztak. Ez volt a rutén autonómia első jele, amelyről azonban nem az előbbi, sokat hivatkozott philadelphiai kongresszuson, hanem ugyanaznap délután, a város egyik szállodai szobájában döntött Masaryk és Zsatkovics. Egyezményük kimondta: a magyarországi rutének élve azzal a polgári joggal, hogy egy teljesen független nemzethez tartozzanak, egyesülni kívánnak a demokratikus csehszlovák köztársasággal. Azzal a feltétellel, hogy a rutének által lakott vármegyék – Szepes, Sáros, Zemplén, Abaúj, Gömör, Borsod, Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros – a megalakítandó Rusziniához tartoznak. A paktum egyébként több szempont miatt érvénytelen volt. Masaryk akkor még osztrák és Zsatkovics amerikai állampolgár között jött létre, akiknek nem volt felhatalmazásuk, ezért egyezményük csak minden nemzetközi jogi alapot nélkülöző magánszerződésnek tekinthető. Ruténföld mint külön egység nemzetközi jogilag nem létezett, az elszakításra kiszemelt északkeleti vármegyék pedig Magyarország szerves részét képezték. Sőt Csehszlovákia sem létezett még nemzetközi jogi értelemben, mert ekkor még csak a szövetséges és társult főhatalmak ismerték el.

Két nap múlva – október 28-án – a hazai Csehszlovák Nemzeti Bizottság, a CSNB Prágában kimondta az önálló Csehszlovákia megalakulását, október 30-án pedig a Szlovák Nemzeti Tanács a felvidéki Turócszentmártonban bejelentette a szlovák nép csatlakozását a csehszlovák államhoz. A CSNB-ből alakult ideiglenes nemzetgyűlés november 14-én a Habsburgokat trónfosztottnak nyilvánította, és a Csehszlovák Köztársaság első elnökévé Tomáš Garrigue Masarykot választotta. A volt cseh tartományokban már megalakult az új állam, de az ország másikkal felét – a magyarországi Felvidéket és Kárpátalját – még meg kellett szerezni. A csehszlovák légiók csak hónapok múlva, 1919. június végére tudták teljesen birtokba venni az összesen 61 600 négyzetkilométer kiterjedésű felső-, illetve északkelet-magyarországi területeket.

Hosszas tárgyalásokat követően, augusztus folyamán – Masaryk államelnök felkérésére – hazatért Grigorij Zsatkovics, az amerikai rutének vezetője, és megalakította a Kárpátalját igazgató öttagú kormányzó testületet. Szeptember 10-én az antant hatalmak a nemzeti kisebbségek védelmét biztosító, ún. kisebbségvédelmi szerződést kötöttek Csehszlovákiával a Párizs környéki Saint-Germain-en-Laye-ban. A dokumentum II. fejezetének 10–13. cikkelye arra kötelezte az országot, hogy Podkarpatská Rus – Kárpátalja cseh neve, ruszinul Podkarpatszka Rusz – területén autonóm rutén tartományt létesítsen. Kárpátalja nemzetközi jogi értelemben egyébként ekkor került az országhoz. E szerződéssel szentesítették a párizsi békekonferencia döntését a vidék új határaitól, illetve jóváhagyták a terület végleges csehszlovák megszállását és az új országba való bekebelezését.

Masaryk államelnök 1920. április 26-án Zsatkovicsot kinevezte Podkarpatská Rus kormányzójává, aki azonban egy év múlva, 1921 májusában lemondott és visszatért Amerikába. Azért döntött így, mert Prága nem adta meg a rutén népnek, illetve Kárpátaljának a megígért autonómiát, amelyre egyébként a saint-germain-i szerződés is kötelezte. Ebben – minden bizonnyal – Masaryk államelnöknek is döntő szerepe volt, nemcsak Eduárd Benešnek. Kárpátalja önkormányzatának bevezetésére csak két évizedt múlva, Csehszlovákia felbomlásának idején – 1938. szeptember 29-e, a müncheni egyezmény és a november 2-i bécsi döntés után –, a szudétánemetek által lakott csehországi és a magyarlakta felvidéki sáv elcsatolásakor került sor. A csehszlovák parlament november 22-én fogadta el a hegyvidéki területre zsugorodott Kárpátalja autonómiáját, illetve annak alkotmányát. Prága végzetesen elkésett, mert 1939. március 14-én Jozef Tiso (1887–1947) – aki az előző év október 6-án megalakult első autonóm Szlovákia miniszterelnöke volt – kikiáltotta Szlovákia függetlenségét. A március 15–17. közötti háromnapos katonai akcióval pedig a hegyvidéki Kárpátalja – az addig Avgusztin (Ágoston) Volosin (1874–1945) miniszterel-

nők vezette Kárpát-Ukrajna – visszatért Magyarországhoz. Az előbbieket azért kellett röviden összefoglalni, mert e tények, kérdések pro vagy kontra felbukkannak az ungvári Masaryk-szobor felállítás körüli vitában.

A cseh nyelvű dokumentumokon kívül a szerkesztő, Ivan Latko bőségesen válogatott az Ungváron, Munkács és másutt megjelenő sajtóban megjelent írásokból, így a *Novini Zakarpattja* (Kárpátontúli Újság), a *Viszti Uzgorodcsini* (Ung-vidéki Hírek), a *Sztribna Zemlja-Feszt* (Ezüst Föld-Magazin), *Rio-Inform*, *Kárpatszkij gosozs* (Kárpáti Hang), *Hrisztijánszka Rodina* (Keresztény Haza), *Sztarij Zamok* (Öreg Vár), *Uzgorod* (Ungvár), sőt a csehországi *Čas* (Idő) és *Podkárpatška Rus* (sic!, Kárpátalja) című lapokból is. Az újságok természetesen különböző pártokhoz, illetve mozgalmakhoz is kötődnek, ezért a vita a politikai csatározások részévé vált.

Persze Latko is leadta szavazatát az ügy mellett, 1992 októberében azzal érvelt: „a kárpátaljai többsége – gondolom – úgy tartja, hogy Masaryk korának jelentős egyénisége volt, sokoldalú ember és demokrata. Ezért eljött az idő, hogy szobrot állítsunk Masaryknak, megújítsuk emlékét vidékünkön [ti. Kárpátalján] – pontosabban szólva –, felújítva emlékét, hiszen valamikor szobra volt Ungváron, Nagyszőlősen és Rahón.” (29. p.) Kijelentése megalapozott, hiszen Masaryk – aki 1918 novemberében és 1935 decembere között Csehszlovákia első köztársasági elnöke – a két világháború közötti ország legtekintélyesebb politikusa volt, akit kortársai a polgári demokratikus berendezkedésű „első republika” erkölcsi szimbólumának tekintettek. Az államelnök szobra egyébként 1938 végéig állt Ungváron a róla elnevezett téren. Amikor Kárpátalja déli, magyarlakta tiszaháti sávja az első bécsi döntés után újraegyesült Magyarországgal, az emlékművet lebontották, Csehországba szállították, ahol az 1948. februári kommunista fordulat idején megsemmisítették.

A sajtóvita kibontakozása után a hatóságok is folyamatosan foglalkoztak az ügygel. 1994 májusában az ungvári műemlékvédő bizottság és a Duhnovics Társaság indítványozta a Masaryk-szobor újbóli felállítását Ungváron. Júliusban a kárpátaljai területi (megyei) tanács mellett működő művészeti bizottság vitatta meg, majd támogatta Ukrajna csehországi nagykövetének, a Kárpátaljai Szlovákok Szövetségének és a területi Hőrosz Veteránok Szervezetének hasonló kérését. A beadványt a megyei és az ungvári városi tanács is tárgyalta, a szobor terveit pedig a megyei művészeti tanács véleményezte. Ugyanebben a hónapban az ungvári városi tanács elnöke engedélyezte a Masaryk-emlékmű költészettervezetének a kidolgozását.

Masaryk érdemeit az oktatásügy felől közelítette meg 1997 októberében *Fegyir Kulja* (tanár): „1920 és 1938 között Kárpátalján intenzív iskolaépítést folytattak. Az 1920-as évek elején 11 városi (polgári) iskola volt ukrán (a valóságban ruszin! – B. J. megjegyzése), némelyikben párhuzamos cseh és magyar osztályokkal. A népiskolák tanítóit szemináriumokban (szemináriji) képezték, Munkácson kereskedelmi akadémiát nyitottak. Az 1937/1938-as tanévben Kárpátalján már 810 népiskola működött (469 ukrán /ruszin!/, 182 cseh, 132 magyar, 26 német, 7 zsidó, 4 román), 52 városi (polgári) iskola (23 ukrán /ruszin!/, 24 cseh, 4 magyar, 1 német), 10 gimnázium. Nagyon népszerűek voltak az ipariskolák Kőrösmezőn, Huszton, Nagyszőlősen, Munkácson és Ungváron. A középfokú oktatási intézmények közül sokan Prága és Pozsony egyetemén tanultak tovább. Eltekintve attól, hogy a terület csehizálódott (csehizációjá), ez a folyamat mégis kedvezően hatott az oktatásra.” (37. p.) Kulja az utóbbival minden bizonnyal arra céltzott, hogy az első világháborúban harcolt cseh légionáriusok közül több százan Kárpátalján kaptak ún. telepeshirtokot, és létesítettek kolóniákat (a magyarlakta terület fellazítására), illetve a vidéket negyvenezer cseh hivatalnok és más közalkalmazott árasztotta el. Kulja szerint a túlnyomóan cseh jellegű oktatás azért volt kedvező a ruszinoknak, mert az iskolákban könyvtárak is voltak, és a polcokon fellelhetők a fiatal kárpátaljai írók könyvei. Ezután leszögezte: „Meggyőződéssel vallhatjuk, hogy az 1920–1930-as évek a lelki újjászülés éve Kárpátalja történelmében.” (38. p.)

Élesen tiltakozott a szobor felállítása ellen 1997 márciusában *Jurij Kerekes* író: A csehek sok hasznosat tettek Kárpátalján, de hiba lenne elhallgatni, hogy területünket az »oszd meg és uralkodj« elv alapján kormányozták. Gyakran szervezkedtek az ukránellenes erőkkel, amelyek ártottak nemzeti és politikai mozgalmunknak. Az ő lelkükön szárad a nyelvi vita és harc, amely megosztotta a kárpátaljai ukránokat: kettő, de még inkább három táborra, amelynek visszhangja napjainkig sem ült el...” (43. p.) (Ismeretes, hogy 1937-ben a cseh tanügyi hatóságok a nyelvi kérdésben próbaszavazást rendeltek el az összes kárpátaljai iskolában arról, hogy melyik nyelvtan szerint oktassanak. A voksoláson a Duhnovics Társaság volt elnökének, *Szabó Eumén*nek az orosz nyelvtana kb. 70%-ot, *Ivan Panykevics* ukrán emigráns tanár ukrán nyelvtana 15%-ot kapott, a többi szülőt nem érdekelte a kérdés. A cseh hatóságok végül komolytalannak nyilvánították a kérdést, és levették a napirendről.) Az író így folytatta: „A Galagót [az ungvári tiszviselőnegyedet] sem a kárpátaljai ruszinoknak, hanem a saját cseh hivatalnokaiknak építették... Kárpátalján Masaryk nem érdemli meg a szobrot. Nincs mit titkolni a bűnök: nem örülhetünk Tarasz Sevcenko- és Olekszander Duhnovics-emlékműnek, de rajtuk kívül elég sok ismert ember van, akik megérdemlik, hogy nekik szobrot állítsanak.” (43–44. p.) Szeptemberben a *Rio-Inform* című hetilap-

ban huszonegy ismert kárpátaljai értelmiségi tiltakozott a szobor ellen: „Sevcsenko – nem, Masaryk – igen?” című nyilatkozatában. (44–45. p.)

Októberben *Jurij Dumnic* élesen elítélte az emlékmű ellen protestálókat, és azt bizonygatta, hogy milyen sok új középület hoztak létre a „csehek alatt” Kárpátalján, Ungváron és másutt. „1919-ben Prágában Masaryk a jövődöbéli kormányzó, Zsatkovics és a cseh parlament tagjainak a jelenlétében kijelentette, hogy Podkarpaszka Rusz teljes autonómiájának három fő feladatát kell megoldani. 1. Megszervezni és kiépíteni az oktatási és iskolarendszert. 2. Megszervezni a terület közegészségügyét. 3. Újjászervezni a mezőgazdaságot. Erre a(z utóbbi) munkákra 1919-ben 30 millió cseh koronát különítettek el... Felépítettek-megszerveztek 500 népiskolát ruszin oktatási nyelvvvel, 30 magyart, 12 román. A második kérdés megoldására szabályozták a folyókat egész Kárpátalján, vízvezetékcsöveket és szennyvízcsatornát raktak le Ungváron, Munkácson, Beregszászon, Huszton, Técsön, Szolyván, Nagyszőlösön. (Ez tény, de az akkor épített cseh hivatalnokai városi lakónegyedeknek – B. J.) Az autonómia akkor vált lehetővé, amikor már kiképezték a megfelelő számú szakembert, hogy ellássák a szükséges feladatokat (szolgáltatások, pénzügy, villamosenergia-ipar, posta, vasút, rendőrség). Ilyen lehetőség 1937–1938-ra adódott, de a második világháború megzavarta a fejlődést. Noha 1938-ban a cseh parlament autonómiát adott Podkarpaszka Rusznak.” (52–53. p.)

Dumnic így taglalta Masaryk államelnök emberi nagyságát: „nagy humanista... orosz, ukrán emigránsok ezreinek a feje felé nemcsak fedelet adott: hanem munkát is az állami hivatalokban, és cseh állampolgárságot azoknak az embereknek, akik a kommunista üldözés elől menekültek [az országból] Ukrajnából és Oroszországból.” (53. p.) Dumnic megjegyzése tény, de Kárpátalján a háromszáz orosz emigráns pápa mellett ukrán Szics-gárdisták ezreinek a letelepedését is segítette a prágai kormány. Felhasználta őket a rutének megosztására – ekkor élesedett ki az ukrán/ruszin vita –, a pravoszlávia terjesztésére, a magyarbarátnak tartott görög katolikus egyház gyengítésére, a skizmára, a hívők áttérésének a szorgalmazására. Az 1910. évi magyar népszámláláskor mindössze 550 (!) görögkeleti hívőt találtak a mai Kárpátalja területén, 1936-ban a munkács-eperjesi pravoszláv püspökség ez évi sematizmusa szerint az egyházmegyéhez már 140 000 lélek, 138 felszentelt pap és 127 templom és öt nagy monostor tartozott. A pravoszláv püspökséget 1931. július 20-án állították fel a szerb ortodox egyház segítségével, megszervezője Joszif, a szerbiai görögkeleti egyház főpásztorja volt.

Kedvező fejlemény volt, hogy az ungvári városi tanács 1999. június 24-én határozatban engedélyezte egy Masaryk-szobor létrehozását Ungváron az Ung folyó partján, a Függetlenség sétányon. A döntés ellen *Fegyir Popovics* cikkben tiltakozott, mondván, idegen ország politikai vezetőjének akarnak obeliszket készíteni. Az emlékmű újbóli felállításának az esélyeit igyekezett növelni az a tudományos konferencia, amelyet 2000. március 17-én az Ungvári Nemzeti Egyetem Történelem Karán rendeztek Tomáš Garrigue Masaryk születésének 150. évfordulóján, ahol előadásokban méltatták a tudóst, a politikus és az államférfit. A kötetben ez az utolsó információ a szoborral kapcsolatban, amelyet a hatósági engedély ellenére, azóta – e sorok 2002 januárjában íródtak – sem állítottak fel Ungváron.

Botlik József

DIE ÖSTERREICHISCHEN OPFER DES HOLOCAUST. THE AUSTRIAN VICTIMS OF THE HOLOCAUST

(A holokauszt osztrák áldozatai)

Wien, Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes, 2001. CD-ROM

2001-ben jelentette meg a Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes (Az Osztrák Ellenállás Levéltára, DÖW) azt a két-, német és angol nyelvű adatbankot, amely a holokauszt 62 000 osztrák áldozatának adatait tartalmazza. Tanulmányok ismertetik az Anschluss utáni repressziókat, a deportálás lefolyását, valamint a menekülést. A nagyszámú dokumentációt 900 fénykép – többek között a Gestapo most először nyilvánosságra került 350 kartotéka –, valamint számos térkép egészíti ki. Ez a korszerű kiadvány több mint tízezer kutatómunka során jött létre.

Előjáróban érdemes ismertetni a DÖW tevékenységét. Az Osztrák Ellenállás Levéltárát 1963. március 13-án, az Anschluss 25. évfordulóján alapították az egykori ellenállás tagjai, valamint a korszak iránt érdeklődő kutatók és tudósok. A DÖW alapítólevelében az ifjúság nevelését állította a középpontba, célja ugyanis az, hogy okmányoszerű bizonyítékokkal bemutassa az Ausztria függetlenségének és szabadságának elvesztésével járó következményeket, valamint az ellenállás hősiességét. A DÖW mindössze néhány fizetett alkalmazottal és legalább 30 önkéntessel egyből aktív tevékenységbe fogott, számos fiatal

tudóst és történészjelöltet bevonva a munkába. (Sokan közülük ma már jeles tudósok, egyetemi tanárok.) Bécs városa, a Tudományos és Kutatási Minisztérium, valamint nagyvállalatok és bankok nyújtottak anyagi segítséget a munkához. A kutatóhely nagy segítséget kapott az emigráns osztrákoktól (könyvtárak, kéziratok, emlékiratok stb.). Az archívum épületének földszintjén Der österreichische Freiheitskampf 1934–1945 (Az osztrák szabadságharc 1934–1945) címmel állandó kiállítás nyílt Ausztria legújabb kori történetéről, amelyet 1978-ban kibővítettek. Jelentős képanyag, dokumentum, magyarázó szöveg ismerteti a korszak küzdelmeit.

A DÖW egyik alapítója és tudományos vezetője a nemrégiben elhunyt Herbert Steiner professzor volt. Jelenleg Wolfgang Neugebauer az intézmény vezetője. Számos publikációja között külön figyelmet érdemel az osztrák szélsőjobboldal elleni küzdelmet bemutató munkája.

Az elmúlt évtizedek folyamán a DÖW jelentős megbecsülésre tett szert az osztrák társadalomban. Számos tudományos megalapozottságú könyvet adott ki az osztrák ellenállásról, részben külföldön is: Belgiumban, Franciaországban, Svájcban, Spanyolországban és Angliában. 1975-ben jelent meg a Widerstand und Verfolgung in Wien 1934–1945 (Ellenállás és üldöztetés Bécsben 1934–1945) című munka három kötetben, majd hasonló kötetek láttak napvilágot Burgenlandról és Felső-Ausztriáról. Kötetek jelentek meg a Spanyolországban, Mexikóban, Franciaországban folytatott emigráns szervezkedésekről. 1985-ben jelentette meg a DÖW az Erzählte Geschichte. Berichte von Widerstandskämpfern und Verfolgten (Elbeszélt történelem. Ellenállók és üldözöttek beszámolóí) című nagy terjedelmű munka első kötetét, az ellenállási mozgalom „közkatonaiknak, kisembereinek” beszámolóit, visszaemlékezéseit.

Az egyre aktívabb szélsőjobboldal tevékenységét leplezte le az 1981-ben közreadott Rechtsextremismus in Österreich nach 1945 (Szélsőjobboldaliság Ausztriában 1945 után) című, közel 500 oldalas munka, amely öt kiadást ért meg. A DÖW a mai napig szakadatlan harcban áll a szélsőjobboldal képviselőivel, több peres eljárás során védte meg publikációit.

Positív visszhangot váltott ki az a dokumentumcsomag (Medienkoffer I–II), amelyben különböző történeti anyagokkal és dokumentumokkal segítséget nyújtottak a korszak tanításához. 1986 óta minden évben megjelent az intézet évkönyve (Jahrbuch), amely színvonalas tanulmányokat tartalmaz, és ismerteti a DÖW éves tevékenységét. Évente öt alkalommal, hatezer példányban jelenik meg az intézmény folyóirata (Mitteilungen), amely aktuális cikkeket és recenziókat tartalmaz. A DÖW közel negyvenéves tevékenysége kiváló példája annak, miként lehet egy letűnt, 20. századi korszakkal foglalkozó levéltári munkát nagyon is aktuálissá tenni.

1987 márciusában az izraeli Yad Vashem-emlékhely elnöke azzal a kéréssel fordult Franz Vranitzky osztrák kancellárhoz, hogy Ausztria állítson emléket a nemzetiszocialista rezsim alatt elpusztult osztrák zsidóknak, hasonlóan az NSZK-hoz és más nyugat-európai országokhoz. A megvalósítási tanulmány elkészítése után a DÖW kapott megbízást a Tudományos és Kutatási Minisztériumtól, kutassa fel az elpusztított személyekre vonatkozó adatokat. Az adatgyűjtés azok körére vonatkozott, akik a nürnbergi törvények (1935) alapján zsidóknak minősültek. (A kutatás az Ausztriában élő ún. hontalan zsidókra is kiterjedt.) A DÖW a különböző levéltárakban fellelhető adatok és más dokumentumok feldolgozását tűzte ki célul, a nagy terv a Namentliche Erfassung der österreichischen Holocaustopfer (Az osztrák holokausztáldozatok névjegyzéke) elnevezést kapta. Ezzel a hatalmas vállalkozással kívánta a DÖW bizonyítani, hogy az osztrák zsidó férfiak, nők és gyermekek nem névtelen tömeget, statisztikai számokat jelentenek, hanem tízezrek egyéni tragédiáját. Sorsukat, életüket a legutóbbi években sikerült rekonstruálni. Napjainkig 62 000 emberrel több mint 500 000 adatot gyűjtöttek össze. A Bécsből deportáltak csaknem száz százalékáról sikerült adatokat gyűjteni. Kiindulási alapot képezett a bécsi deportáltak jegyzékének filmre vitt kópója és az Izraeli Kultuszközösség ún. deportációs kartotékja. A többéves munka során a különböző archívumok óriási anyagainak több mint százezer aktáját nézték át és értékelték a kutatók. Ezek közül sok alig volt olvasható, és aprólékos munkával kellett őket rekonstruálni. Nagy jelentőségű volt a kutatók számára a Staatsarchivban őrzött bécsi Gestapo-anyag (Erkennungsdienstliche Kartei der Gestapo, Wien – NSDAP Gauakten). Ezek a fényképes kartotékok – nagy valószínűséggel az áldozatokról készített utolsó felvételek – felbecsülhetetlen módon egészítették ki a rendelkezésre álló adattalományt.

A kutatás összegzésének első eredményeit 2000-ben mutatták be a Judenplatzon, újonnan megnyílt múzeumban, a DÖW által létrehozott információs teremben. A látogatók első ízben ismerhették meg az osztrák holokauszt áldozatainak adatait. Ez érdeklődés nagy volt, ezért a DÖW 2001. január végén internetre vitte az adatokat (www.docw.at).

A 2001 novemberében megjelentetett CD-ROM a munka ideiglenes lezárását jelentette. Amint a kísérő füzet leszögezi: a projektet valószínűleg soha nem lehet lezárni, az áldozatok listája tovább bővíthető, és a kutatók az újabb adatokat feldolgozzák. A CD-ROM lehetővé teszi az ausztriai zsidóság történetének, üldözésének, deportálásának és megsemmisítésének időrendi és tematikai áttekintését, a kép- és hanganyagok mindenről felvilágosítást adnak, így az említettekén kívül például a szökési útvonalokról, a keleti országok gettóiról, valamint külön részben tartalmazza a CD-ROM az ellenállásban szerepet játszó felsorolását.

Az előszót *Simon Wiesenthal*, a holokauszt nemzetközileg talán legismertebb kutatója írta. Wiesenthal előjáróban megjegyzi, életének több mint felét a feledés elleni harcnak szentelte. A koncentrációs táborból való szabadulása után nem tért vissza eredeti – építész – szakmájához, mert amit átélt és megszenvedett, nem tette lehetővé, hogy úgy folytassa, mintha semmi sem történt volna. A zsidóság 2000 éves történetének tragikus voltát élő emlékként kell megőrizni. A Shoah valószínűleg a zsidó nép legnagyobb tragédiája. Az előszó megállapítja, hogy a náci korszakban a tömeggyilkos új típusa jelent meg: irodában ült, és egy telefonhívással vagy egy aláírással száz és száz kilométer távolságból emberek ezreit gyilkoltatta meg. Wiesenthal megjózdése, hogy minden náci per tanulsága történelmi és morális szempontból fontos, és a perek figyelmeztetések lehetnek. Végül reményét fejezi ki, hogy az egyesülő Európában a fiatalságnak sohasem kell majd az ő tapasztalatait átélnie.

Tihanyi János

CLAERWEN HOWIE
AGENT BY ACCIDENT
Muizenberg, Lindlife, 1997. 247 p.

Claerwen Howie dél-afrikai egyetemi beszéd- és drámatanár néhai apósának. Charles Telfer Howie-nak kíván emléket állítani könyvével. Charles T. Howie-t a magyar köztudat annak a brit katonának ismeri, aki 1944. szeptember 22-én Náday István ezredes és mások társaságában Olaszországba repült, hogy az angol-amerikai szövetségesekkel a fegyverszünet részleteiről tárgyaljon. Az itt lezajlott eseményeket az olvasó már bizonyára ismeri monográfiákból, illetve visszaemlékezésekből, így Juhász Gyulának a két világháború közti magyar külpolitikáról írt, a mai napig is leginkább mérvadó és alapos könyvéből, valamint Horthy Miklós önéletírásából. Jelen könyv kifogástalan irodalmi vénával megírt kiadvány, amely sajátos megközelítésben meséli el a főhős kalandot és veszélyt sem nélkülöző háborús élményeit. Ebben a legnagyobb hangsúlyt természetesen a Magyarországon eltöltött év kapja. Az apró részletekre is kiterjedő, alapos kutatómunka, valamint a primer források széles körű felkutatása és szakszerű alkalmazása jellemzi a művet, s egyben teljes képet rajzol a magyar történelem közismert, de eddig még teljes részletességgel nem közölt epizódjáról.

Amikor hazafias kötelességének eleget téve Charles Telfer Howie bevonult a fokvárosi tüzérséghez 1939. szeptember 5-én, a nyugodt és kényelmes külvárosi életéből hat évre kilépett. A 34 éves önkéntes tiszt – társaihoz hasonlóan – választhatott, hogy Dél-Afrika határain belül szolgál, vagy külföldön is hajlandó harcolni. Bár Howie az utóbbit választotta, az első 15 hónapot a fokvárosi laktanyában töltötte. Aztán 1940 végén Kelet-Afrika vezényelték. 1942 nyarán már Egyiptomban harcolt – még mindig remélve, hogy a háború hamarosan befejeződik. A szemléletes leírásból kitűnik, hogy a Nyugat-Saharában harcoló katonák többsége inkább tartott a sivatagi homokvihartól (khamsin), mint a dizentériától, veszélyes rovaroktól vagy a vízhiánytól. A 2. üteg Howie vezetése alatt Tobruknál harcolt. H. B. Klopper tábornok – Tobruk védője – parancsa, miszerint adják meg magukat a németeknek, váratlanul érte. A parancsnak eleget tett. Sem vizet, sem ételmezt nem kapott. Mikor fogságba esett, a németek megengedték neki, hogy néhány személyes holmit magával vigyen, így volt nála egy flaska víz is, amely életmentőnek bizonyult. A németek olasz szövetségeseiket bízták meg, hogy a hadifoglyokat szállítsák Olaszországba. Így kezdődött el viszontagságos, s egyben regényesen kalandos útja az ismeretlenbe. Az olaszok nem voltak felkészülve ennyi hadifogoly szerény ellátására sem. Mind az ételmezés, mind a higiénés körülmények a legszerényebb várakozásokat is alulmúlták. Június 29-én aztán Bengáziból a 40 legmagasabb rangú tisztet, köztük Howie-t is, egy Savoya-Marchetti bombázóval az olaszországi Bariba vitték. Bari Campo egy átmeneti tábor volt, ahol már emberibb körülmények fogadták a megviselt harcosokat. A különböző harcterekről folyamatosan érkeztek a fogságba esett katonák, így a tábor lakói jól informáltak voltak a hadieseményekről. Két hónap raboskodás után, 1942. szeptember 7-én vonattal a Campo 47-be, azaz Modenába szállították, ahova október végén érkeztek meg. Idc már rendszeresen megérkeztek a Vöröskereszt csomagjai és a levelek. Bár a genfi konvenció alapján a fogságba esett tisztnek havi fizetésének meg kellett volna felelni az ugyanolyan rangban levő olasz tiszték fizetésének, az olaszok napi 8,60 lírát vontak le a tiszték fizetéséből, így „büntetve a brit kormányt!”. Innen egy év múlva továbbvitték a sziléziai Lamsdorfba, ahol a hadifoglyok körében jól ismert Stalag VIII táborba került. Bár a körülmények itt sem voltak jobbak az olaszországinál, sőt azokat is alulmúlták, ennek a tábornak egy nagy előnye volt: a hadifoglyok dolgozni jártak a táboron túlra. Ez kiváló alkalom a hadifogoly számára információszerzésre. Így megismerhették a vonatmenetrendeket, illetve a környék terepviszonyait, civil ruhát és hamis dokumentumokat is szerezhettek. A hadifoglyok egymás közti viszonyát természetesen a szabad életben és saját hazájuk hadseregében szerzett rangjuk szabályozta. A rang szerint első tiszt lett a tábor parancsnoka. Néhány táborban ennek a tisztnek a munkáját egy ún. bizalmi ember is segítette. Ez

utóbbi a napi ügyeket is intézte, így például a foglyok ételmezését vagy a német fogvatartókkal való kapcsolattartást. Egyúttal kötelességüknek is érezték, hogy megszervezzék társaik szökését. Ennek első lépéseként kineveztek valakit az ún. Szökési Bizottság (Escape Committee) vezetőjének. Howie útját Kelet-Szilézián és Bécsen át tervezték Magyarországra. A végcél Budapest volt. Útitársat is kapott maga mellé Weinstein Tibor személyében, akinek német nyelvtudása nagy segítségükre volt a menekülés során. A bizottság pénzt is adott az útra, amely egészen az osztrák–magyar határig elegendőnek bizonyult.

Budapestre érve útítársa családja és barátai segítették az első pár napon. Nyilvánvaló volt Howie számára, hogy nem élhet vissza ezekkel az emberekkel a vendégszeretetével, mivel az ő életük is folyamatosan veszélyben volt. Az ő segítségükkel megismerkedett Szent-Iványi Sándor unitárius püspökkel, aki a község tulajdonában levő épületben bújtatta hosszú időn át, valamint az ő révén került kapcsolatba a Magyarországon menedéket találó lengyel Armia Krajowa tisztjeivel. Ez utóbbiak rádiókapcsolatban álltak a londoni lengyel emigráns kormánnyal. Így jutott Howie személye az angol Különleges Hadműveletek Főparancsnokságának (Special Operations Executive – SOE) tudomására. Ekkor még a brit kormány is megosztott volt Magyarország sorsát illetően. Egyrésztől fontosnak tartották, hogy egy SOE missziót küldjenek Magyarországra, amelynek tagjai alkalmasak voltak szabotázsakciók végrehajtására és segíthették a szövetségesek háborúját. Másrésztől nem akartak a magyar ügyekbe avatkozni, mert 1944-ben Magyarországot már a szovjet érdekszférába tartozó országnak tekintették. Ez utóbbi befolyásos csoportnak Anthony Eden akkori külügyminiszter is a tagja volt. Ezért, bár az SOE-nak tudomása volt Howie tevékenységéről, nem vették igénybe a segítségét, illetve az itt szerzett ismereteit és kapcsolatrendszerét. Így elmondhatjuk, hogy önállóan, a saját melinából (menedékhely, menedékház) a másikba bujdosott – nemcsak a saját, hanem vendéglátói biztonságát is erősen veszélyeztetve. Helyzete Magyarország német megszállása után még súlyosabbá vált, ekkor már a Gestapo elől is menekült – sikerrel. Egyúttal a magyar vezető körök érdeklődése Howie iránt is intenzívebb lett. Szombathelyi Ferenc vezérezredes bemutatva ifjabb Horthy Miklósnak és Kállay Miklós miniszterelnöknek. Horthy Miklós kormányzóval is többször találkozott a várbán. Engedélyt kapott, hogy Londonnal kapcsolatba lépjen a magyar vezető körök nevében. A lengyelektől kapott adóvevő azonban nem működött, így maga Horthy intézkedett, hogy kapjon egy újat. Sőt, 1944 július végén Horthy tudtával és beleegyezésével Lázár tábornok, a testőrség parancsnokának várbán lévő lakosztályába költözött. Ez bizonyult a legbiztonságosabb melinának, ugyanakkor mind a szakirodalom, mind a túlélők tanúsága szerint Horthy közvetlen köre is megosztott volt Magyarország további sorsát illetően. Ezért itt is a lehető legnagyobb titoktartás mellett élhetett, a nyilvánosságtól elzárva. Azonban hamarosan biztonságosabbnak látták, ha egy időre elköltözik. Aztán a román átállás hírének az estéjén, 1944. augusztus 23-án Kudár Lajos ezredes – aki Howie és Horthy között volt az összekötő ember – azzal kereste fel, hogy Horthy sürgősen beszélni szeretne vele. Howie azonnal igent mondott és elindult a budai várbá. Horthy megkérdezte tőle, hogy kapcsolatba tudna-e lépni az angol–amerikai szövetségesekkel a magyar kormány nevében. Három nappal később, augusztus 26-án két üzenetet is küldtek Londonba. Ennek az oka az volt, hogy a két főváros között hétfőn és csütörtökön volt üzenetváltás. Két probléma is felmerült. Egyrészt nem voltak benne biztosak, hogy London vette az adást. Másrészt pedig az adóvevő sokkal erősebb volt, mint az eredeti, így félt volt, hogy az angol titkosszolgálat – bár vette az adást – kétségbe vonta az üzenetküldő személyét, illetve az általa kibocsátott rádiójeleket nem feltétlenül ismerték fel.

A Gestapo viszont annál inkább. Edmund Veesenmayer, a Harmadik Birodalom magyarországi megbízottja azonnal a várbá sietett és követelte a rádióadások beszüntetését. Így került Howie a Balaton északi partjára, majd Szigetszentmiklósrá. A Balatonnál ifjabb Horthy Miklós és Tóst Gyula alezredes – Horthy szárnysegédje – meglátogatták és felvetették a szövetséges területre való berepülés ötletét. Howie elmondása szerint ez eredetileg az ő ötlete volt, amelyet az idősebb Horthyval is megosztott beszélgetéseik során. Niki egyáltalán megígérte, hogy a terv megvalósításához megszerezzi édesapja beleegyezését is. Howie már Szigetszentmiklóson tartózkodott szeptember 20-án, mikor Kudár ezredes betoppant a hírrel, miszerint Howie másnap elrepül a magyar delegációval, ezért haladéktalanul Budapestre kell utaznia. Miután Nikivel találkozott a palotában, a terv részleteibe is beavatta. Eszerint Howie Nádayval fog elrepülni Olaszországba a szövetséges arcvonalak mögé, ahol kapcsolatba kell lépnie az angol–amerikai kormányok képviselőivel. Howie szerepe Náday bemutatása és a misszió hitelességének bizonyítása volt. A misszió célja fegyverszünet kérése, s ezáltal a szovjet megszállás megakadályozása.

Másnap a felhős idő miatt a felszállást 22-re halasztották el. Így 21-én este még egyszer módjában állt találkozni és megbeszélést folytatni Horthyval, Bethlen Istvánnal, Náday Istvánnal, Tóst (Trost?) Gyulával, Nikivel és Horthyné Edelsheim Gyulai Ilonával. Howie már ekkor felvetette, hogy a magyaroknak inkább az oroszokkal kellene a kapcsolatot felvenni, mert az angolokkal és amerikaiakkal mindez sokkal hosszabb időt fog igénybe venni. Horthy ezt határozottan visszautasította. Howie úgy emlékszik, hogy ekkor

már Horthy is elkerülhetetlennek tartotta az ország szovjet megszállását, viszont szerette volna, ha az anglok és amerikaiak is az ország területére érkeznek, hogy ezáltal is csökkenjen a szovjet befolyás.

Augusztus 22-én egy kis csapat indult a budai várból Csákvárra, ahol egy szükségrepülőter üzemelt, és egyben a Malért-gépeket is tárolták. Odaérve egy német felségjelzésű Heinkel 111-es gépre szálltak. Majoros István százados – pilóta –, felesége és két rádiós is csatlakozott hozzájuk. Minden a legnagyobb titoktartás közepette történt. Útközben ügyelniük kellett először arra, hogy elkerüljék a német lokátorokat, majd pedig, hogy szövetséges területen ne lőjék le a német felségjelzésű gépüket. A Foggia közelében fekvő Madna város repülőterén hajtottak végre kényszerleszállást. Sok vészjelzést adtak le, de ezekre senki sem válaszolt a földről, ami némi aggodalommal töltötte el őket. Mivel az irányító fényeket sem kapcsolták be a földiek, vakon kellett landolniuk. A sikeres leszállás után először nagy csönd fogadta őket, majd az 52. amerikai vadászszázad katonái kísérték őket a parancsnokságra, ahol bőséges vacsorát és sok whiskyt kaptak, és az ilyenkor szokásos fényképezkedés sem maradt el. Másnap Casertába kísérték őket, ahol a Szövetséges Erők főparancsnoksága működött. A fogadtatás itt már hűvösebb volt, de sikerült megbeszélést folytatniuk Sir Henry Maitland Wilson tábornokkal – aki a Szövetséges Erők főparancsnoka volt a földközi-tengeri hadszíntéren –, Sir John Slessorral – a földközi-tengeri légi-erő helyettes parancsnoka – és másokkal is. A problémát az okozta, hogy Nádaynak nem volt megbízólevele Horthytól, csupán egy aide mémoires-t vitt magával és egy, a pápához intézett levelet. Howie szerint teljesen érthető volt a magyarok óvatossága, ugyanis igen kicsi volt annak az esélye, hogy ép bőrrel szövetséges területre érjenek, ugyanakkor ez komoly akadályt is jelentett a tárgyalások során. Mennyire befolyásolta ez a tárgyalások kimenetelét? Ezt már nem fogjuk megtudni. Az viszont tény, hogy a rendelkezésre álló brit levéltári anyagok tükrében ekkor már egységes volt az angol külügyminisztérium álláspontja a kelet-európai régió további sorsát illetően. A szövetségesek válasza nem volt meglepő, ugyanakkor kiábrándítólag hatott mind a magyarok, mind Howie számára, miszerint a magyar kormánynak a szovjetekhez kell fordulni a fegyverszünet kérdésében.

A szomorú végjáték utolsó felvonása is stilszerűen zajlott „hősünk” további sorsát tekintve. Október 15-én – a Horthy-féle kiugrás napján – egy meglehetősen családott Charles Telfer Howie hagyta el Olaszországot és tért vissza a családjához Dél-Afrikába, mit sem sejtve a Magyarországon zajló eseményekről. A szó szoros értelmében vett halált megvető bátorsága és a szövetségesek oldalán és nevében kifejtett munkája nem kapta meg a méltó elismerést hivatalos körökben. Hőstettének menye, Claerwen Howie könyve állít most először emléket, ami egyben a korabeli eseményeknek is hű dokumentálása. A könyvben leírt eseményeket Horthy Miklós emlékiratai, valamint a nemrégiben megjelent Horthy Istváné Edelsheim Gyulai Ilona grófnő visszaemlékezései is alátámasztják. Az előszóból nem derül ki, hogy pontosan hány évig tartott az adatgyűjtés, amelyet a lehető legszélesebb körben végzett. A szerző nagyon alapos kutatómunkát végzett: járt dél-afrikai, brit, magyar levéltárakban, talán azt lehet mondani, hogy a történet szempontjából minden fontos túlélőt megszólaltatott művében. A korszakra vonatkozó szakirodalmat és napi sajtót kiválóan ismeri, jegyzetelési technikája kifogástalan és alapos. Elbeszélő stílusa rendkívül élvezetes, ugyanakkor nem tartja távol magát a szakmunkákba is egyre inkább beszűrődő szenzációhajhász zsurnalizmustól.

Figder Éva

E SZÁMUNK SZERZŐI

Balogh Ádám, doktorandusz, Szegedi Tudományegyetem
Botlik József, főiskolai tanár, Vitéz János Római Katolikus Tanítóképző Főiskola, Esztergom
Ferwagner Péter Ákos, doktorandusz, Szegedi Tudományegyetem
Figder Éva, doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem
J. Nagy László, a történettudomány doktora, egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem
Kéri Katalin, PhD, egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem
Klesitz István, középiskolai tanár, doktorandusz, ELTE
Komár Krisztián, doktorandusz, Szegedi Tudományegyetem
Simándi Irén, tudományos munkatárs, Országos Széchényi Könyvtár
Szélinger Balázs, doktorandusz, Szegedi Tudományegyetem
Tihanyi János, a történettudomány kandidátusa, Budapest

